

1-2/2004

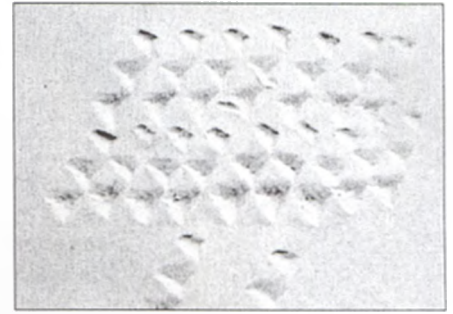
Археологічний літопис
Лівобережної України

Керамічний штамп катакомбного часу

— одна з найяскравіших знахідок з поховання 9 кургану № 5/2003 р. поблизу с.Волошине під Комсомольськом. Про цю цікаву пам'ятку історії керамічного виробництва доби бронзового віку див. на С.96-97, 99. Нещодавно ця знахідка передана на постійне зберігання до археологічної збірки Полтавського краєзнавчого музею.

Кілька знахідок доби бронзи з околиць Комсомольська

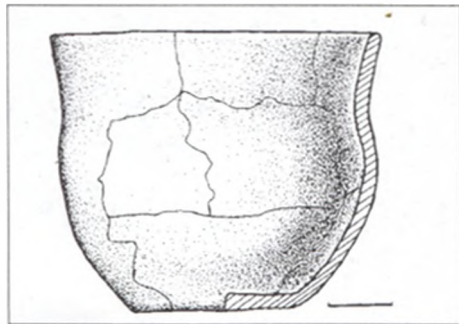

Рис.1. Григоро-Бригадирівка, с., околиці. Кубок ліпний.

В околицях м.Комсомольськ Полтавської обл. та в нижній течії Псла на даний час відома величезна кількість археологічних пам'яток, переважна більшість із яких відноситься до епохи бронзи. Кілька цікавих знахідок цієї доби, що зберігаються у фондах Комсомольського історико-краєзнавчого музею, заслуговують на особливу увагу. Всі вони виявлені за випадкових обставин чи в ході зборів, здійснених місцевими краєзнавцями.

Серед найвиразніших — невеликий кубок доби фінальної бронзи, знайдений 1991 р. у розмиві лівого берега р.Дніпро, неподалік від с.Григоро-Бригадирівка Кобеляцького району, за 1 км вниз за течією ріки від широко відомого Компанійцівського могильника. Саме тут, в ході розкопок 1960-х рр. був відкритий ґрунтовий некрополь білозерського часу¹. Вис. посудини — 9 см, дм.: вінець — 10,4 см, шийки — 9,5 см, дна — 5,2 см. Вінець посудини високий, злегка відігнуті назовні, шийка слабо виражена, плавно вигнута, корпус опуклобокий, дно пласке, трохи потовщене у центральній частині (рис.1). Поверхня кубка — сіро-коричневого та палевого відтінку, добре заглажена і злегка підлискована. Близькість від місцезнаходження Компанійцівського могильника підтверджує віднесення кубка саме до кола старожитностей білозерської культури, хоча в його формі відчувається і певний вплив чорноліської кераміки початкового етапу раннього залізного віку.

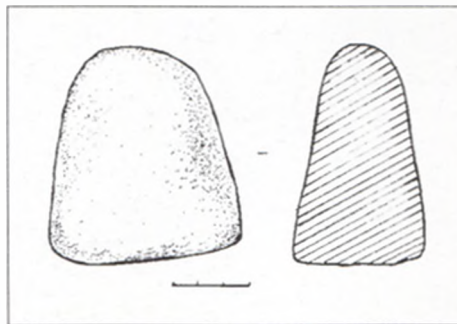

Рис.2. Павлівка, кол. с. Пест кам'яний.

Інша знахідка — кам'яний пест зрізано-конічної форми, у вигляді укороченої "гальки" (рис.2). Такі знаряддя, разом із кам'яними ступками, використовувалися на протязі всієї бронзової доби — на початку раннього заліза, для подрібнення продуктів землеробства та сировини металургійного виробництва. Виявлена ця знахідка у розмиві берега ставка на місці колишнього с.Павлівка, неподалік Келеберди. Розміри знаряддя: вис. — 7 см, товщ. — 4,25 см, шир. — 7,5 см.

Цікавим експонатом є кам'яна сокира-молот доби ранньої бронзи. Трапилася ця знахідка краєзнавцю П.Ганзевичу в 1986 р. неподалік смт. Градизьк Глобинського району, на території будівництва Градизької зрощувальної системи. Сокира має en fase зрізано-ромбічну форму, округло-клиноподібний у плані боек, трапецієподібний обух, торець якого округлий, підпрямокутний у перетині профіль (рис.3). Її розміри — 17x7,6 см. Дм. торця обуха — 3 см. У верхній частині виробу, в найширшій його частині, помітна округла заглибина від розпочатого свердління, дм. 2,5 см. Виготовлене знаряддя з сірого гранітодіориту, що, можливо, свідчить про її місцеве походження, так як береги Дніпра цього регіону багаті на виходи цієї породи каменю.

Публікована сокира-молот відноситься до зрізано-ромбічних різновидів таких знарядь², які В.В.Цимиданов відносить до IV типу — сокири

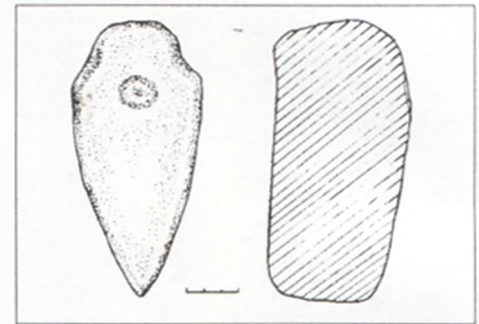

Рис.3. Градизьк, смт., околиці. Сокира-молот. Гранітодіорит.

зрізано-ромбічні, із максимальним розширенням тіла, зміщеним до обуху⁴.

Найближчі паралелі знахідці маємо у Полтаві, де на території мікрорайону Сади свого була виявлена подібна зрізано-ромбічна сокира подібних параметрів⁴. Прям аналогія сокирі-молоту, з лише наміченим отвором, знайдена в Артемівському районі Донецької обл.⁵ Такі сокири відомі серед старожитностей пізньої етапу розвитку.

Знахідки, що зберігаються у Комсомольському музеї, розширюють коло відомих старожитностей доби бронзового віку в регіоні.

Література

1. Махно Є.В., Шарафутдінова І.М. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанійці на Дніпрі // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1972. — Вип.6. — С. 70-81.
2. Брюсов А.Я., Зимина М.П. Каменные сверленные топоры на территории Европейской части СССР // САИ. — Москва: Наука, 1976. — Вып. В 4-4. — С.23-28; Санжаров С.Н. Каменные сверленные топоры-молотки Донбасса // Рос. археология. — Москва, 1992. — № 3. — С. 163-165.
3. Цимиданов В.В. Сверленные и привязные топоры, кирки и молоты // Археол. альманах. — Донецк: изд. ДОКМ, 1993. — № 1. — С. 13.
4. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставок. — Полтава: изд. ПКМ, 1985. — № 40; Супруненко О.Б. На землі Полтавській. — Полтава: Археологія, 1998. — С.30. — Рис.26:2.
5. Привалова О.Я. Топор каменный сверленный // Археол. альманах. — Донецк, 1993. — № 1. — С.20. — Рис.20:2.

Шерстюк В.В., Лямкін В.В.

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації

Інститут археології
Національної
Академії наук
України

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія:

Олександр СУПРУНЕНКО,
головний редактор, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Петро БОНДАРЄВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
член-кореспондент Української Академії Архітектури,
доктор архітектури, професор (Полтава)

Іван ГЛИЗЬ,
начальник управління культури Полтавської
обласної адміністрації (Полтава)

Гліб ІВАКІН,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернівці)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук, професор (Дніпропетровськ)

Володимир МИХЄВ,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Олександр МОЦЯ,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Андрій ОБЛОМСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Москва)

Олександр СИМОНЕНКО,
доктор історичних наук (Київ)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Борис ШРАМКОВ,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Костянтин МИРОНЕНКО,
Олександр УДОВИЧЕНКО
комп'ютерний набір

Адреса редакції:

Україна, 36011, м. Полтава-11, вул. Комсомольська, 37,
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської обласної адміністрації
Тел., факс (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

Editorial office:

Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board
of the Poltava Regional State Administration
37, Komsomolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax +380 (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
числа 1-2 (15-16) * 2004

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLES OF THE
DNIEPER LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
№№ 1-2 (15-16) * 2004

Видає: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

№ 1-2 * 2004

ЗМІСТ

Антропология та природничі науки

Зайцев А.В., Артем'єв А.В. (м.Полтава). До питання про еволюційне значення дентину2

Монографії в "АЛПУ"

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. (м.Полтава).
Старожитності околиць Комсомольська5
Кулатова І.М., Супруненко О.Б., за участю Маєвської С.В. (м.Полтава).
Кургани поблизу Волошиного у пониззі Псла: (Група курганів III)47

Антропология

Артем'єв А.В. (м.Полтава). Антропологічні матеріали з розкопок курганів групи III поблизу Волошиного136

Археология козацької доби

Пуголовок Ю.О. (м.Полтава) Некрополь доби пізнього українського середньовіччя в околицях Келеберди на Полтавщині139

Повідомлення

Кракало І.В. (м.Кременчук). Портретна намистина з Шушвалівки143
Шерстюк В.В. (м.Полтава), Лямкін В.В. (м.Комсомольськ). Кілька знахідок доби бронзи з околиць Комсомольська2 обл.
Маєвська С.В., Удовиченко О.І. (м.Полтава). Половецька стела з с.Єривівка поблизу Комсомольська3 обл.

Історична топоніміка

Ейсмонт В.Б. (м.Кременчук). До походження назви Крюкова144

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ135

SUMMARY145

НАШІ АВТОРИ146

THE CONTENTS

Anthropology and the Natural Studies

A.V.Zaytsev, A.V.Artemyev (Poltava). To the Question of the Evolution Role of Dentin.2

Researches in the ACLBU

A.B. Suprunenko, I.N. Kulatova, K.N. Myronenko (Poltava).
The Antiquities from the Suburbs of Komsomolsk5
A.B. Suprunenko, I.N. Kulatova, with participation by S.V. Maevska (Poltava).
The Burials in the Environs of Voloshyno in the r. Psel Low-Flow.47

Anthropology

A.V.Artemyev (Poltava). Anthropologic Materials from the Excavation of the Burials of the Group III near to Voloshyno.136

Archaeology of Cossack Time

Y.A. Pugolovok (Poltava) Necropolis of the Late Ukrainian Middle-Ages Epoch in Environs of Keleberdy in Poltava Region.139

Accounts

I.V. Krakalo (Kremenchuk). A Bead from the Dnepr Erosion in Shushvalovka.143
V.V. Sherstuk (Poltava), V.V. Lyamkin (Komsomolsk). A Few Finds of the Bronze Age from the Environs of Komsomolsk.11
S.V. Maevska, A.I. Udovitchenko (Poltava). The sculpture of Polovtsies from the village Erystovka, near to Komsomolsk.111

Historical Toponimic

V.B. Eismont (Kremenchuk). Origin of the Krukov Name144

LIST OF ABBREVIATIONS135

SUMMARY145

OUR AUTHORS146

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якій у розділі "Журнали" за позицією № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЕНТИНУ

Місто Комсомольськ, розташоване на кордоні Українського кристалічного щита з Дніпро-Донецькою западиною, відоме не лише своїми виразними археологічними знахідками, а й як ділянка земної кори, де виявлені скам'янілості давно вимерлих тварин третинного і четвертинного періодів існування планети¹. Шар кайнозою насичений фрагментами скелетів савців: мамонтів, носорогів, турів, оленів. У верхніх (осадових) шарах і відкладеннях, що перекривають пласти руди, зустрічається велика кількість різноманітних моллюсків, решток морських іжаків, хребетних риб, зубів акул більш давніх геологічних епох. Згадавши ці знахідки, повернемося до актуального питання про еволюцію щільних матерій зубного органу, як складової частини органічного природного світу.

“Історія зуба — один з найвидатніших розділів біології — становить значний інтерес і одночасно є необхідним керівництвом для вірного трактування фізіологічних і патологічних процесів, що відбуваються у зубі й оточуючих його тканинах”, — так оцінював еволюційний ріст зубів І.Б.Віллер².

Еволюції зубів надано достатньо уваги в працях різних авторів. Розвитком зубів в ембріональному періоді, а також на протязі життя, займалися В.Воробйов і Г.Ясвоїн³, Л.І.Фалін⁴, В.Л.Биков⁵. Еволюційний розвиток цього органу розглядався у роботах А.П.Бистрова⁶, А.В.Румянцева⁷, І.І.Шмальгаузена⁸, І.Б.Віллера⁹. Дослідження цих вчених є надзвичайно цінним внеском до скарбниці медичної науки. Підняті ними питання опрацьовані всебічно і досить глибоко.

На сьогодні еволюційний аспект твердих зубних тканин є темою аналізу Kazuhiko Kawasaki, Tohru Suzuki та Kennet M. Weiss¹⁰.

Але, в перелічених працях приділено недостатньо уваги взаємозв'язку форми і функції дентального органу, залежності зміни його форми протягом багатьох мільйонів років формування.

Вченими підмічено: “Поняття структури, яким і досі оперують деякі біологи та лікарі, часто не відповідає сучасному його змісту. Звичайно, воно обмежене лише просторовою будовою і не враховує діалектичної єдності в структурі живих систем просторово-часових зв'язків... Структура може бути лише динамічна, а описова морфологія повинна бути доповнена еволюційною і функціональною морфологією”¹¹. Отже, висунені положення ще не набули остаточної стрункості і завершеності. Історія зуба цікава й тим, що вона тісно пов'язана з історією хребетних. Адже зубна тканина була першою твердою тканиною, що виникла у цього виду тварин.

Поняття про зуб нерозривно пов'язане з дентином. Ця зубна тканина класифікується по-різному. Багато хто описує під цим терміном сполучну тканину різного ступеня обвагнювання. Де-

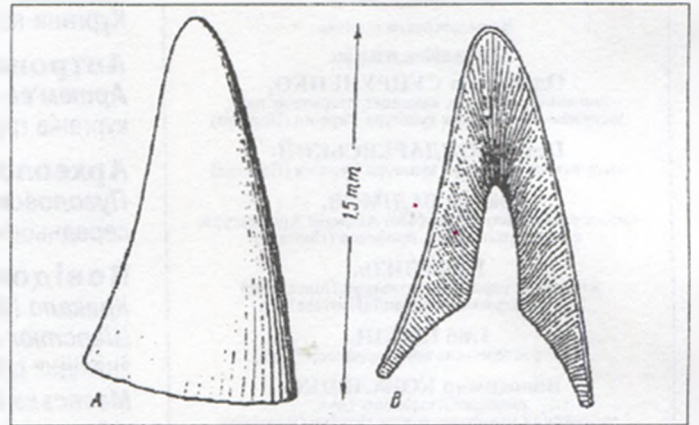

Рис.1. Нашкірний зуб палеодуса — *Palaeodus* (ордовик).

А — зовнішній вигляд; В — вертикальний перетин.

які автори виділяють її в окремий вид твердої тканини¹². Також дентин вважають різновидом кістки, але навіть тут виникають різночитання. На думку одних, — це примітивна кістка, тобто найдавніша і найконсервативніша кістка, що зберегла свою характерну будову протягом десятків мільйонів років еволюції хребетних¹³. Інші — розглядають дентин як спеціалізовану кісткову тканину¹⁴.

Інтеграція викладеного вище необхідна для уточнення класифікації зубних покривів, з'ясування ролі еволюції у фізіологічних процесах та при патології.

Про еволюцію зуба можна судити за викопними рештками цього органу, які знаходять палеонтологи. З'явився він близько 500 млн. років тому. В той період більша частина поверхні Землі була вкрита водою і життя розвивалося саме там. Найбільшими та найспритнішими живими істотами тієї епохи були ракоскорпіони. Вони досягали довжини 3 метрів і були вкриті хітиною оболонкою¹⁵. Це був пік розквіту членистоногих. Однак, хітиновий екзоскелет не міг стати більшим за розміром, не міг він і ввібрати в себе більше начиння, не втрачаючи при цьому швидкісних якостей та міцності тварини.

А що таке хітин? Це — полісахарид, що є опорою безхребетних і компонентом кліткової стінки грибів та деяких водоростей; складає основу зовнішнього скелету членистоногих... Не розчиняється у воді, його молекули, подібно до молекул целюлози, утворюють високовпорядковані надмолекулярні структури. Розщеплюється ферментами хітинази і лізоцимом¹⁶.

Ракоскорпіони мали недовершені кровоносну та інші системи і лише окремі пучки поперечно-смугастих м'язів. Еволюція не стояла на місці і цьому представникові фауни створювалася альтернатива — хребетні. Але природа не викреслила членистоногих з наступних кроків еволюції. Більш того, це у наш час найбагатший за кількістю своїх

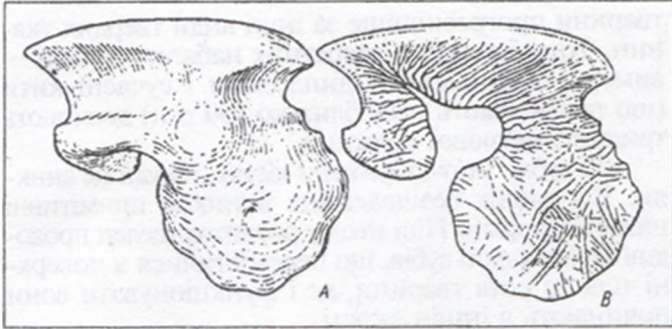

Рис. 2. Луска одного з представників целолепід (*Bystrowia aspidinella* Berg.).

А — вигляд збоку; В — вертикальний перетин (сілур).

представників тип, який налічує 1,5 млн. видів. Завдячуючи цілому ряду значних ароморфозів, представники цих видів змогли зайняти й утримати один з вищих шаблів в еволюційному розвитку безхребетних, заселивши воду, ґрунт, повітряний простір¹⁷.

В 1889 р. Рогон (Rohon) описав знайдені ним у глауконітовому пісковнику Прибалтики конічні зуби, висота яких дорівнювала 1,5 мм. Їх вік становив 480 млн. років (початок ордовіка). Вивчення мікроскопічної будови цих зубів показало, що їхні стінки утворені типовим дентином, пронизаним тоненькими дентинними каналцями, а зовнішня поверхня — вкрита шаром емалі; всередині зуба розміщувалася порівняно велика порожнина пульпи (рис. 1; А, В). Тварина, якій належали ці зуби, отримала назву палеодус — *Palaeodus* і повинна бути визнана найдавнішою з усіх викопних хребетних тварин. Можна впевнено вважати, що *Palaeodus* був безщелепною формою. Його багаточисленні нашкірні зуби варто розглядати як органи захисного значення. Вкриваючи все тіло істоти, вони, певною мірою, захищали його від ворогів¹⁸.

Нашкірні зуби були єдиною твердою тканиною палеодуса. Це також симбіоз двох твердих утворень — емалі і дентину, “Емаль складають епітеліальні клітини шляхом мінералізації своєї протоплазми. Мінеральні солі зрештою заповнюють всю клітину і клітина перестає бути життєдіальною.” А ось мінералізація дентину йде іншим шляхом — навколо клітини одонтобласта, по один бік від її ядра, за довжиною відростка одонтобласта¹⁹. Це був значний прогрес у живому світі. Тут вперше спостерігається нова якість в даній функції клітини — можливість управління ходом побудови твердих структур. А це дає підстави виділити дентин як “...історично сформовану своєрідну тканину, що зіграла в еволюції хребетних одну з найголовніших ролей у довершеності і розвитку нових форм тварин”, — про що обґрунтовано твердив І.Б.Віллер²⁰.

Пізніше пристосування хребетних до умов життя призвело до того, що у деяких з них (загін *Coelolepida*) кожний нашкірний зуб мав на передньому краї своєї основи більш чи менш розвинутий відросток. Цей відросток складався вже не з дентину (не мав дентинних каналців), і не був утворений також із кістки (в ньому не вдалося виявити порожнин остеоцитів). Проте вся його маса була пронизана безладно розміщеними тонкими каналцями, інколи зібраними у пучки. Судя-

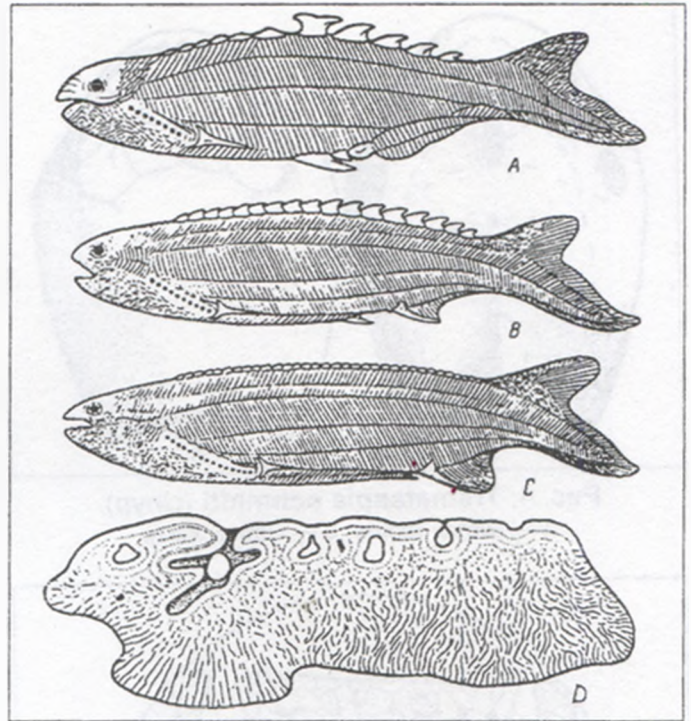

Рис. 3. Anaspida:

Birkenia elegans (А), *Pterolepis nitida* (В), *Pharyngolepis oblonga* (С) (сілур). D — поперечний перетин луски одного із представників анаспід (X 300).

чи з їх ширини і розміщення, “...можна впевнено сказати, що у живій тварини в них розміщувались колагенові волокна сполучної тканини. Ці канали, по суті, нічим не відрізняються від шарпейвських каналів кісток²¹”. Така речовина — вже не дентин, але ще й не кістка²². Вона, що вже не зустрічається у скелетних утвореннях сучасних хребетних, отримала назву — аспідин (рис. 2; А, В).

У силурі (близько 390 млн. років тому) з'явилися невеликі рибоподібні форми, що відносяться до загону *Anaspida*. Їхня довжина коливалася від 2 до 20 см. Вірогідно, анаспіди виникали від якихось примітивних і давніх представників целолепід. Целолепіди не були придонними мешканцями; їхнє тіло вкривали численні шкіряні зуби, забезпечені аспідиновими відростками. Зростання цих відростків у перших анаспід призвело до утворення на їх тілі численних коротких і довгих панцирних пластинок, що складалися з аспідину. Нашкірні зуби на поверхні цих панцирних елементів потім повністю редукувалися. Верхньоспинні аспідинові елементи розміщувалися над хребтом, по його ходу. Усі анаспіди, поза сумнівом, були дуже рухливими тваринами (рис. 3; А, В, С, D).

Дещо пізніше з'явився загін *Osteostraci*, представники якого мали панцир, що складався зі справжньої кістки. Ці безщелепні хребетні, вірогідно, були нащадками анаспід, що за своєю будовою нагадували скатів (рис. 4; А, В). Кістяний панцир остеостраці, скоріше за все, утворився з аспідинових панцирних елементів внаслідок того, що сполучнотканинні клітини стали замуруватися в утворений ними аспідин і тим самим перетворили його на кістку (рис. 5).

З усього вищенаведеного можна зробити висновки, що з'єднувальну ланку між дентином і кістковою тканиною — аспідин, — було залишено природою у минулому в ході утворення більш прогресивних твердотканинних структур. Це та-

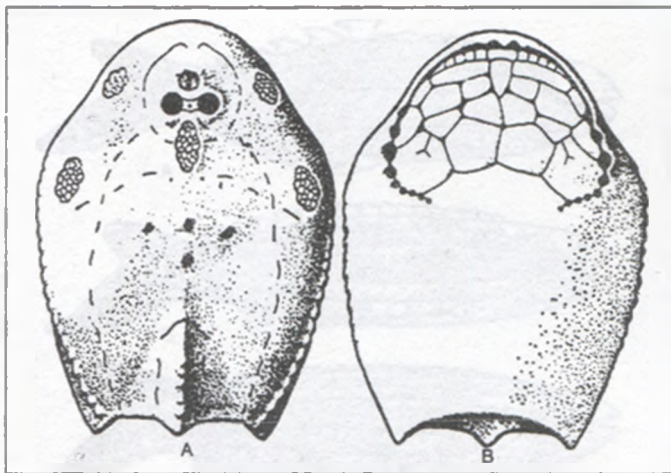

Рис. 4. *Tremataspis schmidti* (сілур).
А — вигляд зверху; В — вигляд знизу.

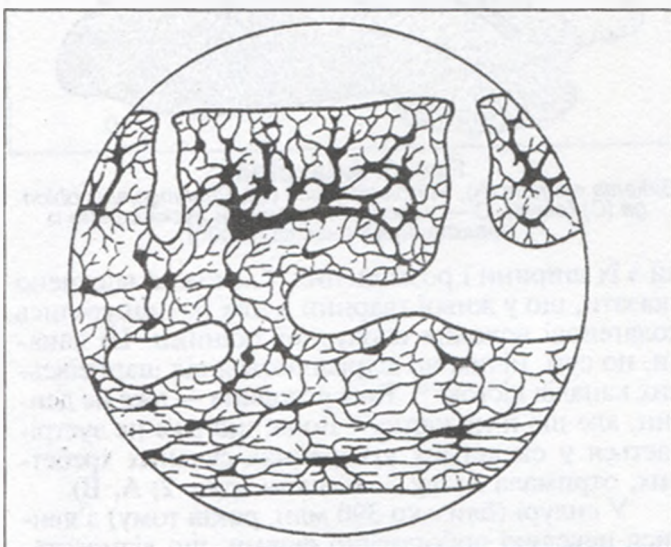

Рис. 5. Вертикальний перетин панцира
Tremataspis schmidti (X 300).

кож дає можливість виокремити кістку і дентин в різні твердотканинні організації.

Так, на прикладі безщелепних можна відмітити, що у найдавніших, відомих нам, хребетних першою обвапнюванною тканиною був дентин. З появою дентину пов'язане виникнення і розвиток аспідину, котрий спершу ізолює дентин, замуровує зуби, що спричиняє зникнення дентину з покривів тіла. З аспідину утворюється кістка. У цей же час з'являється панцир, що захищав голову, — прообраз черепа і верхньоспинні твердотканинні елементи — попередники майбутнього кісткового хребта. Природа ще продовжує міряти на себе "одяг" з кістки, щоб у наступних хребетних формах сховати його всередину.

Як наслідок, саме зубна тканина була прародителькою кісткової тканини. Тієї самої, котра з розвитком інших систем і органів дозволила піднятися хребетним на верхівку харчової ланки.

Кісткова тканина вже мала більш унікальну здатність, якої не існувало у дентину — вона могла перебудовуватися. Причому, по всьому своєму об'єму. Кістка могла набувати різної форми. Вона виявилася твердішою за хітин і конструкції з неї можна було отримати значніших розмірів. Розміри кістки могли збільшуватися протягом росту

тварини прогресивніше за інші види твердих тканин. Тому і розміри хребетних набагато більші — вимерлі динозаври — диплодоки і сучасні кити (що також мають масу близько 150 тон) досягають тридцятиметрової довжини.

Та зуби, започаткувавши кістку, нікуди не зникли. Від давніх безщелепних виникли примітивні щелепні форми. При цьому розвиток щелеп проходив не без участі зубів, що перемістилися з поверхні тіла до рота тварини, де і функціонувати вони починають в іншій якості.

Природа постійно комбінує різні модифікації дентину, вдосконалює його структури, утворюючи симбіози дентину з іншими тканинами.

Література

1. Гуров А.В. Геологическое описание Полтавской Губернии. Отчёт Полтавскому Губернскому Земству. — Харьков: изд. Полтавского Губернского Земства, 1888. — С.591-841; Гажик П.Ф., Лаврушин Ю.А., Чугунный Ю.Г. Гляциодисъюнкция Горы Пивихи. — Киев: Наук. думка, 1976. — 38 с.; Бенько Н.П., Журавель В.Н., Квасница В.Д., Стахив Н.П. Полтавская Магнитка: История рождения и развития. — Комсомольск, 2000. — С. 12, 40.
2. Виллер И.Б. Эволюция зубов и взаимоотношение дентина и кости, образующих зубы и покровные окостенения позвоночных // География кариса зубов: Тр. VI расширенного пленума Всесоюзного общ-ва стоматологов. — Москва: Медицина, 1966. — С.92-201.
3. Воробьев В., Ясвин Г. Анатомия, гистология и эмбриология полости рта и зубов. — Москва-Ленинград: Гос. изд-во биолог. и мед. лит., 1936. — 339 с.
4. Фалин Л.И. Гистология и эмбриология полости рта и зубов. — Москва: Медгиз, 1963. — 219 с.
5. Быков В.Л. Гистология и эмбриология органов полости рта человека. — Санкт-Петербург: Спецлит, 1996. — 247 с.; Быков В.Л. Цитология и общая гистология (функциональная морфология клеток и тканей человека). — Санкт-Петербург: СОТИС, 1998. — 520 с.
6. Быстров А. П. Прошлое, настоящее, будущее человека. — Ленинград: Медгиз, 1957. — 314 с.
7. Румянцев А.В. Опыт исследования эволюции хрящевой и костной тканей. — Москва: Изд-во АН СССР, 1958. — 376 с.
8. Шмальгаузен И.И. Основы сравнительной анатомии позвоночных животных. — Изд. 4-е, испр. и доп. — Москва: Сов. наука, 1947. — 540 с.; Шмальгаузен И.И. Проблемы дарвинизма. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — Ленинград: Наука, 1969. — 493 с.
9. Виллер И.Б. Эволюция ... — 219 с.
10. PNAS, vol. 100, no. 7, 4060-4065 (2003); PNAS, vol. 101, no. 31, 11356-11361 (2004).
11. Бляхер Л.Я. Проблемы морфологии животных: Исторические очерки. — Москва: Наука, 1976. — С. 40; Струков А.И., Хмельницкий О.К., Петленко В.П. Морфологический эквивалент функции (Методологические основы). — Москва: Медицина, 1983. — С. 4.
12. Виллер И.Б. Указ. работа. — С. 193-194.
13. Румянцев А.В. Опыт исследования... — С.137.
14. Быков В.Л. Гистология и эмбриология... — С.88.
15. Быстров А. П. Прошлое, настоящее, будущее... — С.38.
16. Тимченко А.Д. Краткий медико-биологический словарь. — Киев: Выща школа, 1988. — С.360.
17. Мамонтов С.Г. Биология: Справ. издание. — Москва: Высшая школа, 1992. — С.328.
18. Быстров А. П. Указ. работа. — С.37.
19. Варес Э.Я. Изготовление зубных мостовидных протезов без абразивной обработки зубов. Решения. Вопросы. Проблемы. Перспективы. — Сыктывкар, 1993. — С.17.
20. Виллер И.Б. Указ. работа. — С.193.
21. Быстров А. П. Указ. работа. — С.42.
22. Gregory W. K. Polyisomerism and anisomerism in cranial and dental evolution among vertebrates // Proceeding of the National Academy of Sciences. — London, 1934. — Vol. 20. — P.22; Moy-Thomas J. On the teeth of the Larval *Belone vulgaris* and the attachment teeth in fishes // Quart. J. Mirk, Sci., 1934. — P.76, 481.

28.05.2004.

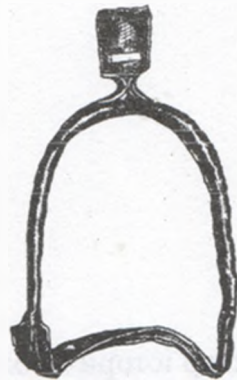

*Супруненко О.Б.,
Кулатова І.М.,
Мироненко К.М.*

СТАРОЖИТНОСТІ ОКОЛИЦЬ КОМСОМОЛЬСЬКА

Матеріали з підготовки тому
“Зводу пам’яток історії та культури”
по Полтавській області, вип.4

Полтава
2004

ББК 63. 48 (4 УКР.)
УДК 902/904 (477.)
С 89

С 89 Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська. — Полтава: ВЦ "Археологія", 2005. — 42 с.: іл., 2 карти. — (Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської ОДА). — Серія "Матеріали з підготовки тому "Зводу пам'яток історії та культури" по Полтавській області. — Вип. 4.

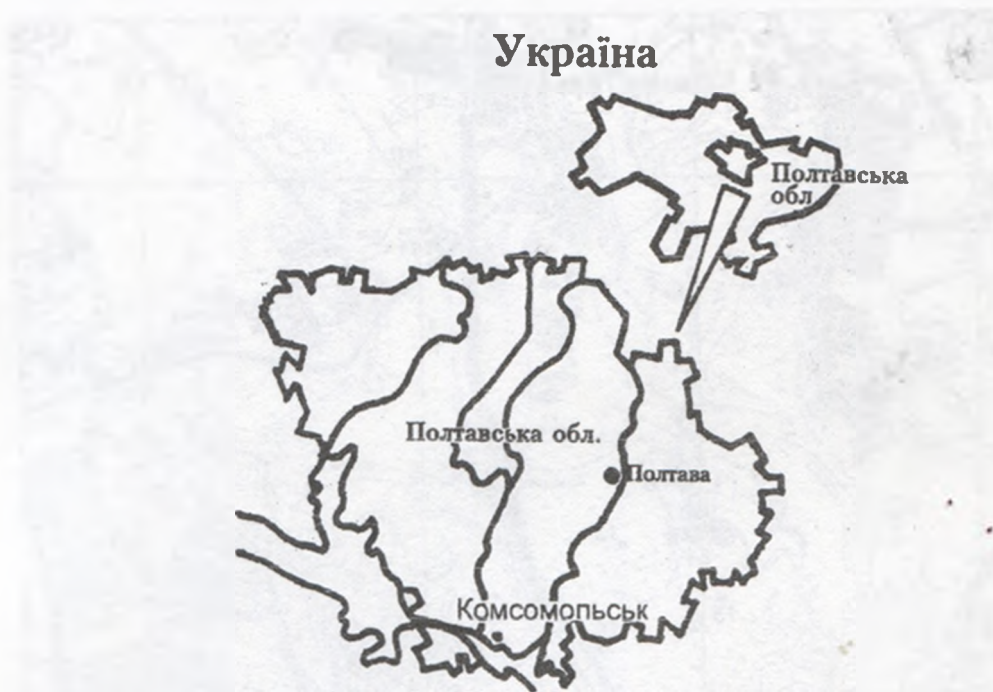
У дослідженні наведено опис та культурно-хронологічну характеристику понад 60 окремих і комплексних пам'яток археології, розташованих на території та в околицях м.Комсомольськ Полтавської області. Охарактеризовані пам'ятки й окремі знахідки, виявлені під час обстежень.

Робота — результат комплексного вивчення території й околиць міста Комсомольськ, здійснених у ключі підготовки тома "Зводу пам'яток історії та культури" по Полтавській області.

Для археологів, пам'яткоохоронців, краєзнавців.

Рецензенти: *Гаврилюк Н.А.*, доктор історичних наук;
Терпиловський Р.В., доктор історичних наук, професор.

Зміст

Вступні зауваження	9
Культурно-хронологічна характеристика пам'яток	9
Географічна характеристика району досліджень	10
Історіографічні відомості про обстеження пам'яток мікрорегіону	11
Розвідки у північно-західній та західній околицях м.Комсомольськ і в Кременчуцькому районі	12
Обстеження території Єристівського родовища залізистих кварцитів та його округи	25
Розвідки на території розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ 'Полтавський ГЗК'	35
Деякі результати проведених робіт	37
Література	38
Додаток: Таблиці з обмірами курганів	39
Алфавітний список обстежених пам'яток	45
Резюме	46
Summary	46

Рис.1. Карта-схема розташування пам'яток в північно-західних та західних околицях м.Комсомольськ.

Основа: Атлас Дніпродзержинського и Дніпровського водохранилищ. — Київ: КВКФ, 2004. — С.8, 10.

Дмитрівка, с.: 1 — курган I; 2 — група курганів I; 3 — курган II; 4 — курган III; 5 — група курганів II; 6 — поселення, пункт VI; Колгоспна Гора, с.: 7 — група курганів I; 8 — група курганів II; 9 — курган I; 10 — курган II; 11 — група курганів III; 12 — група курганів IV; Дмитрівка, с. (кол. хут. Суки): 13 — курган I; 14 — група курганів "Три брати"; 15 — курган II; 16 — поселення, пункт II; 17 — поселення, пункт III; Терещенки, кол. хут.: 18 — курган I; 19 — рештки кургану, Піддубне, с-ще: 20 — група курганів I; 21 — група курганів II; 22 — група курганів III; 23 — курган I; 24 — курган II; Комсомольськ, Золотнище, кол. с.: 25 — поселення, пункт I; 26 — поселення, пункт II; Комсомольськ, м.: 27 — поселення Барбара I; Піддубне, с. (тракторна бригада): 42 — група курганів II; 43 — пізньомезолітична стоянка "Комсомольська"; Дуканичі, с.: 57 — група курганів I; 58 — група курганів II; Чирвівка, ур.: 60 — курган; 61 — група курганів (досліджена).

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Влітку-восени 2002 р. та навесні 2003 р. співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації здійснювалися обстеження пам'яток археології західної та північно-західної околиці м.Комсомольськ Полтавської обл., проведення яких зумовлювалося перспективним планом підготовки матеріалів до археологічної частини "Зводу пам'яток історії та культури" Полтавської обл. (рис.1) та підготовкою матеріалів для землевідведення Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ „Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат”. Проведення робіт стимулювалося подачею ряду клопотань на погодження ділянок під забудову на території міста.

Особлива увага приділялася обстеженням на майданчиках під землевідвод для розгортання будівництва кар'єру Єристівського родовища залізистих кварцитів та розширення Західних відвалів кар'єру Дніпровського рудоправління ВАТ «Полтавський ГЗК». Перша з ділянок розташована в 7-9 км на північ від м.Комсомольськ, між сс.Дуканичі, Волошине, Солонці Дмитрівської сільської ради Комсомольської міської ради та сс.Ємці й Єристівка Пришибської сільської ради Кременчуцького району (рис. 14). Друга — за 4-6 км на північ від с.Золотнішине Комсомольської міської ради Полтавської області та за 1,0-1,5 км на південний схід від с.Колгоспна Гора Дмитрівської сільської ради (рис.1).

Останні роботи здійснювалися у зв'язку із подачею клопотання дирекцією ВАТ "Полтавський ГЗК" на погодження проекту, виконаного Українським гірничим інститутом з проектування підприємств рудної, флюсової, вогнетривкої сировини і будівельних матеріалів ВАТ «Укргіпроруда» (м.Харків) за № 06/2001 зам. щодо погодження виділення землевідводу для розширення відвалів кар'єру, загальною площею 173,9 га. Паралельно з цими роботами проводилися обстеження і території землевідводу Єристівського родовища, загальною площею понад 600 га (рис.14). Розвідки велися пішим ходом, із забезпеченням для пересування по навколишній території автотранспортом, який надавався ВАТ

“Полтавський ГЗК”, що дало можливість більш детально ознайомитися із наявними пам'ятками на ділянках землевідводів та рядом навколишніх старожитностей, котрі з часом потраплять у зону господарської діяльності (Кулатова, Супруненко, 2002, арк.1-14; Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2003, арк.1-5; 2003а, арк.1-45).

Опис обстежених пам'яток околиць Комсомольська укладений переважно з півночі на південь, за лівим берегом р.Псел, а за ним — вміщено реєстр старожитностей, виявлених на місцях розширення кар'єрів. Нумерація пам'яток відповідає їх номерам на картах-схемах обстежених територій (рис.1; 14).

У культурно-хронологічному плані оглянуті пам'ятки розподіляються на кілька груп:

Палеоліт-мезоліт: Ємці II, місцезнаходження; Підлужне I — стоянка “Комсомольська”.

Неоліт: Дмитрівка II і III; Золотнище I та II; Комсомольськ, ур.Барбара I.

Енеоліт-бронза: Волошине I, місцезнаходження; Волошине, група курганів I, кургани №№ 1 і 2; Дмитрівка II, III, VI; Дуканичі I, місцезнаходження; Дуканичі, група курганів II, кургани № 1 і 5; Єристівка, група курганів I, кургани №№ 2 і 7; Єристівка, група курганів II, курган №1; Єристівка I, місцезнаходження; Ємці I, місцезнаходження; Ємці III, місцезнаходження; Ємці, група курганів I, курган №1; Ємці, група курганів II; Ємці, група курганів III, курган №3; Золотнище I і II; Комсомольськ, ур.Барбара I.; Комсомольськ, ур.Стара Чирівка, група курганів; Підлужне, група курганів II, курган №1; Підлужне III, місцезнаходження; Солонці I, місцезнаходження; Солонці (Лиходії) I, місцезнаходження.

Ранній залізний вік — скіфський час: Волошине I, місцезнаходження; Волошине, група курганів I, курган №12; Дмитрівка II, III і VI; Ємці, група курганів IV, курган №1; Золотнище I; Комсомольськ, ур.Барбара I; Підлужне, група курганів II, курган №4 та місцезнаходження; Солонці, група курганів III, курган № 1 — поховання-?.

Пізньоримська доба: Дмитрівка II, III; Золотнище I, II; Комсомольськ, ур.Барбара I.

Салтівська культура: Волошине, група курганів III, поряд із курганом № 2.

Давньоруський і післямонгольський час: Дмитрівка II і III; Золотнище I і II; Комсомольськ, ур.Барбара I.

Кургани: Дмитрівка, куток Похилівка; Дмитрівка, кол. хут.Суки; Колгоспна Гора; Єристівка, курган I, курган II; Ємці, курган I; Комсомольськ, ур.Чирівка, курган I; Комсомольськ, ур.Піддубне-„Посьолок”; Терещенки; Солонці, зруйнований курган I.

Групи курганів: Волошине, групи курганів I, II та III; Дмитрівка, куток Похилівка; Дмитрівка, кол. хут. Суки; Колгоспна Гора; Дуканичі, групи курганів I, II і III; Єристівка, групи курганів I і II; Ємці, групи курганів I, II,

III та IV; Комсомольськ, ур. Стара Чирвівка, група курганів; Комсомольськ, ур. Піддубне-„Посьолок“; Підлужне, група курганів II; Солонці, групи курганів I, II і III.

Новітня доба: Дуканичі I, місцезнаходження; Дуканичі, група курганів I, кладовище на курганах № 1-3; Єристівка, група курганів I, кургани №№ 1, 3, 6 і 7, кладовище, місцезнаходження; Єристівка, курганоподібні насипи; Ємці, село; Ємці III, місцезнаходження; Комсомольськ, ур. Чирвівка, місцезнаходження, кол. село; Підлужне I, стоянка, окрема знахідка.

Географічна характеристика району досліджень

Характер обстежуваної місцевості визначається наявністю за 4-6 км на південний захід і захід від району досліджень могутньої водної артерії — р. Дніпро — та розташуванням цього мікрорегіону на Лівобережжі цієї ріки, на вододільному заболоченому пасмі рр. Псел і Сухий Кобелячок — лівих приток Дніпра, у їх долинній течії, що проходить по Придніпровській низовині, на стику суто степового ландшафту і передстепових ділянок Придніпровського лівобережного терасового лісостепу. Ділянка має вигляд порівняно пологої рівнини, на якій помітні лише невеликі підвищення на вершинах вододілів невеликих водних артерій, переважно останцевого характеру. Такий характер рельєфу надає рівнині своєрідного хвилястого вигляду. Тут досить часто зустрічаються низинні заболочені, вкриті болітною рослинністю, залишкові заплавні озера, частина з яких має солонувату чи солону воду. Гідрографічну сітку досліджуваного району утворюють стариці Псла, степові струмки-водозбори р. Кобелячок — правої притоки р. Сухий Кобелячок та пов'язані із ними болота, зокрема, Ємцівське, Єристівське, Сиваш, невеликі озера, серед яких найбільшими є Пожарня і Базалуки (Базавлуки), відомі в наукових описах ще з кінця XVIII ст. (Зуєв, 1999, с. 19) (рис. 14).

Додатковим новітнім рельєфопотворюючим чинником є штучного походження обвідний канал ВАТ «Полтавський ГЗК», який напівкільцем охопив Лавриківське родовище, знівелювавши ряд терас і підвищень та знищивши чимало курганів (рис. 1; 14).

Не дивлячись на досить спокійний характер рельєфу, на ділянці помітна певна гіпсометрична різність, позначена перепадом у 2-4 м в бік Дніпра, з абсолютними відмітками від 72,0 м на північному заході до 65,0 м

на південному сході, що відповідає межах другої і першої надзаплавних терас Дніпра, ширина яких тут досягає від 3-5 до 5-7 км. Особливо багата на наявність різних заглибин площа першої тераси. Такі заглибини часом є досить обширними, типу Лавриківських боліт. Широкого розвитку тут отримали й солонці.

Під час досить значних весняних повеней, які відбуваються через кожні 11-13 років, площа першої тераси вкривається талими водами. При цьому не залитими залишаються лише окремі, відносно підвищені, ділянки, найчастіше вкриті групами курганів. У надзаплавній частині пониззя Псла такі кургани під час повені стають островами, начебто символізуючи історичний зв'язок головних стійких стародавньої міфології.

Район обстежень — майже безлісий, місцями переділений захисними лісосмугами 1920-1940-х рр. З деревної рослинності зустрічаються острівці тополь, окремі маленькі діброви, поодинокі осини, приболітні кущики верболозу та ін. чагарників. На місцях полишених хутірців і сіл — плодіві дерева і чагарники. У прикар'єрній частині, понад відвалами, з'явилися зарості тополі, вільхи, верби і верболозу, значні масиви очерету. Ділянки лівобережжя Псла вкриті невеликими надзаплавними листяними лісами, над старицями тут здійснюються ряди дерев і кущів. Піщані пагорби другої (борової) тераси поряд із Комсомольськом закріплені молодим сосновим лісом, насадження якого досягають центру міста.

Варго відзначити й деякі кліматологічні чинники цього району. Клімат тут помірний континентальний, перехідний від степової смуги до лісостепу. Літо — порівняно жарке, зима — не надто прохолодна. Максимальна температура повітря відзначена у червні — до +40°C, мінімальна — у січні — близько -30°C. Час переважання нульової середньодобової температури лежить у межах від 24 жовтня до 14 березня. Кількість днів на рік із температурою нижче 0°C — близько 110. Максимальна глибина промерзання ґрунту — 1 м, мінімальна — 0,5-0,7 м.

Сума річних опадів складає 450-500 мм, максимальна — не перевищує 795 мм. Більша частина опадів випадає у літні місяці — з квітня до жовтня (316 мм). Середня товщина снігового покриву становить 0,18-0,30 м. Середня відносна вологість повітря взимку —

75-80 %, влітку — близько 60-65 %. Найменша відносна вологість відзначена влітку, коли дують східні та південно-східні вітри. Саме вони, як і північно-західні, є пануючими у мікрорегіоні.

Район обстежень знаходиться у південній частині Кременчуцької магнітної аномалії, відомої ще з останньої чверті XIX ст. за роботами геологів П.Я.Армашевського, О.В.Гурова, В.І.Вернадського та ін. (*Бенько, Журавель, Квасниці, Стахів, 2000, с.40*). На сьогодні кар'єрним способом розробляються Горішньо-Плавнівське і Лавриківське родовища залізистих кварцитів.

Історіографічні відомості про обстеження пам'яток мікрорегіону

Зазначені ділянки пониззя Псла та їх округа неодноразово потрапляли у поле зору дослідників, починаючи з останніх десятиліть XIX ст. Так, кургани колишнього Кременчуцького повіту були предметом анкетування Центрального статистичного комітету 1872-1873 рр. (*Макаренко, 1917*) та статистико-краєзнавчого обстеження Статистичного бюро Полтавського губернського земства (*Падалка, 1914, с.138-170*). Через мікрорегіон на початку XX ст. пролягли маршрути археологічних подорожей В.Г.Ляскоронського та М.Я.Рудинського (*Ляскоронський, 1911, с.23-25; Рудинський, 2003, с.24*). 1930 р. кургани і деякі поселення пониззя Псла оглядалися І.М.Самойловським (*Самойловський, 1930, арк.2-12*), а наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. — були охоплені розвідковими обстеженнями археологів ІА АН України, пов'язаними із заповненням котловану Дніпродзержинського водосховища (*Телегин, Шмаглей, Кучера и др., 1959, 60 арк.; Телегин, Махно, Шарафутдинова, 1960-61, 86 арк.*).

Певні обстеження пам'яток здійснені тут у ході укладання матеріалів до “Зводу пам'я-

ток історії та культури” Полтавської області 1986 р., коли Г.М.Некрасовою було оглянуто близько двох десятків курганів (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986*). Завдяки охоронним розкопкам експедиції ІА НАН України та Комсомольського міського історико-краєзнавчого музею на чолі з Ю.О.Шиловим, на південній межі запланованого під влаштування відвалів майданчика та дещо західніше від землевідводу Єристівського родовища у 1992-1993 рр., отримані уявлення про культурно-історичну належність поховальних пам'яток доби енеоліту, бронзового віку і розвинутого середньовіччя цього району (*див.: Шилов, 1993, с.142-144, 201; 1994; 1995, с.37-41; 1995а; 1997, с.145-148; Мироненко, Шилов, 2003*). У ході цих робіт місцевими дослідниками проводилися археологічні розвідки поселень по лівому берегу Псла, матеріали яких зберігаються у Комсомольському міському історико-краєзнавчому музеї (*Єремєєв, 2001, с.84*).

Останні роботи, пов'язані із вивченням пам'яток археології в околицях Комсомольська, здійснені Ю.Ю.Башкатовим, який 2001 р. провів огляд відомого селища черняхівської культури поблизу кол. хут. Суки, край сучасного с.Дмитрівка (*Башкатов, Івченко, Тараненко, 2001, арк.2-10*), а в 2003-2004 рр. здійснив розкопки поселення черняхівської культури Дмитрівка III (кол. хут.Суки).

Варто також згадати про рятівні розкопки багатощарового поселення доби пізнього неоліту, культури багатоваликової кераміки, сабатинівської і білозерської культур та XII-XIV ст. над затокою Барбара у Комсомольську (пункт Барбара II), відкритого ще 1922 р. М.Я.Рудинським, які були проведені Л.М.Луговою 1990 р. (*Лугова, Мироненко, 2001, с.122-124; Білоусько, Супруненко, 2004, с.36, 44-56*).

Таким чином, у ході попередніх робіт було отримане певне уявлення про старожитності мікрорегіону, що дало можливість більш детально і повно провести їх наступне виявлення й обстеження.

Розвідки у північно-західній та західній околицях м.Комсомольськ і в Кременчуцькому районі

Дмитрівка, с., куток Похилівка, кол. с.,
Дмитрівська с/р., Комсомольська м/р
(лівий берег р.Псел).

1. **Курган I.** Поодинокий насип кургану, ймовірно, його рештки, розташовані на південний схід від кутка Похилівка с.Дмитрівка, за 0,6 км, зліва від шосе і залізниці мм.Полтава-Комсомольськ, на підвищенні другої тераси, висотою 1,3-1,5 м, із абсолютною позначкою 67,5 м (рис.1:1). Насип частково розорюється, частково — задернований, пошкоджений вибиранням ґрунту. Висота — близько 1,1 м, діаметр — 12х20 м.

Оглядався Г.М.Некрасовою 1986 р. (Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк. 53).

2. **Група курганів I.** Знаходиться за 0,5 км на південь від села, в 0,8 км в тому ж напрямку від перехрестя шосе м.Комсомольськ — с.Потоки та сс.Дмитрівка — Єриствітка, справа від першої автостради, за 0,15-0,20 км на схід (рис.1:2). Займає край підвищення другої надзаплавної тераси висотою 4-6 м над рівнем заплави, перерізаної заглибленнями пересохлих стариць. Складається з 6-ти розораних насипів, два більших з яких (№№ 1-2) знаходяться на краю тераси, поряд з поворотом ЛЕП на м.Комсомольськ і поворотом шосе. Висота — 0,2-2,4 м, діаметри курганів — 14-40 м (рис.9). Обміри курганів наведені у Таблиці 1 (див. додаток).

3. **Курган II** розташований на південній околиці с. Дмитрівка (куток Похилівка), за 0,35 км на захід від залізничного полотна і шосе на м.Комсомольськ (рис.1:3).

Задернований, має висоту понад 2,7 м і діаметр 30-35 м. Дещо оплилий насип на полях зайнятий сучасним кладовищем, а з південного заходу — заходу відкопаний новітній рів, розміром 5х15 м і глибиною 15 м.

Курган обстежений Г.М.Некрасовою 1986 р. (Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк. 53, № 26).

4. **Курган III** знаходиться в 0,2 км на південний схід від кургану II, за 0,2 км на

захід від згаданого вище шосе (рис.1:4). Задернований, займає панівне підвищення, оточене коліном стариці. Висота — 0,7 м, діаметр — понад 20 м. Поряд із курганом — сліди хатища.

Оглядався Г.М.Некрасовою в 1986 р. (Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк. 53, № 25).

5. **Група курганів II** обстежена на південно-західній околиці кутка Похилівка, справа за 0,18 км на захід від шосе на м.Комсомольськ (рис.1:5). Складається з 2-х задернованих, підрізаних польовою дорогою насипів, розташованих ланцюжком майже у меридіальному напрямку. Висота першого — 1,5 м, діаметр — близько 25 м; другого — відповідно — 0,6 м і 14 м.

6. **Дмитрівка VI.** Залишки поселення доби бронзового віку виявлені у південно-західній частині села (рис.1:6), на схилі мисоподібного виступу першої тераси, що здіймається на 2,7-3,2 м над рівнем заплави, на західних схилах піщаної гряди, на городах садиб за адресою: вул.Шевченка, 58-62. Поселення може мати площу близько 1,2 га (80х160 м), наближену до русла стариці. Інтенсивно розорюється і перекопується. У ямах на городах

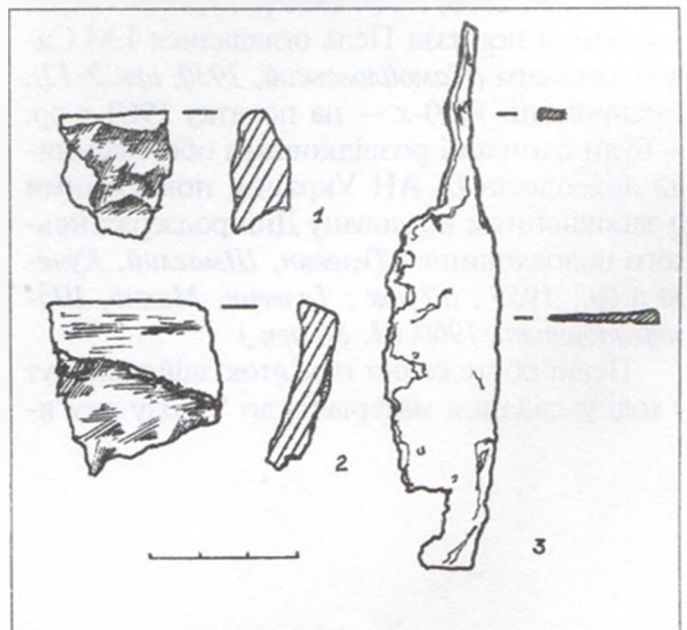

Рис.2. Дмитрівка VI. Знахідки.

1, 2 — кераміка; 3 — залізо.

відзначена товщина чорноземно-супіщанистих нашарувань — 0,4-0,5 м, із культурними рештками у вигляді фрагментів ліпної кераміки, кісток, вуглин.

Підйомні матеріали подрібнені оранкою і належать до *добі раннього і пізнього бронзового віку*. Серед перших варто відзначити уламок приденної частини ліпного пласкодонного горщика із заглажуванням зовнішньої та внутрішньої поверхонь дрібнозубим гребінцем, фрагменти стінок ліпних горщиків *пізньоямного часу*. Керамічні матеріали *зрубної доби* репрезентовані дрібними уламками стінок посудин банкової форми, із домішками шамоту і блискіток слюди в тісті, в т.ч. вінцями і приденними частинами горщиків і мисок (рис.2:1-2), а також уламком стінки із орнаментом у вигляді горизонтального ряду наколів підтрикутною паличкою.

З індивідуальних знахідок відзначимо зашпечений масивний скол чорного кременю і пластинчастий відщеп із забитими краями, а також черешковий залізний ніж із уступом в основі черешка, горбатою спинкою і вигнутим лезом, кінець якого втрачений. Ніж має довжину — 11,1 см; довжина черешка — 3,8 см; ширина леза — 2,3 см; товщина спинки леза — 0,3 см. Ніж належить, імовірно, *пізньосередньовічній добі* (рис.2:3).

Виявлене поселення є рештками більшменш довготривалого помешкання носіїв *пізньоямної та зрубної культур*, і може бути, з огляду на схематичність наведеної в звітності карти, частиною відкритого ще в 1990 р. С.О.Єремєєвим пункту Дмитрівка I (*Єремєєв, 2001, с.84*).

**Колгоспна Гора с., Дмитрівська с/р.,
Комсомольська м/р (вододільне підвищення —
останець другої тераси, між заплавами рр.
Псел і Сухий Кобелячок).**

7. Група курганів I, у складі 5-ти насипів, висотою 0,35-3,20 м та діаметром 15-60 м, розташована край західного схилу піщаного останця другої тераси, що зліяється над навколишніми болотами на 3,8-4,1 м (рис.1: 7). Група витягнута меридіональним ланцюжком вздовж західної, низинної частини села, на 0,25 км. Найбільший курган №1 — із кладовищем на вершині (Могила Попова) — пошкоджений будівництвом асфальтового заводу

у 1978-1980-х рр. Його вершина зрізана, поли підгорнуті бульдозером. До середини 1950-х рр. на ньому знаходилися могили кладовища поміщицької садиби початку ХХ ст. Під час руйнувань на кургані виявлено “кілька рядів поховань у гробах, чимало кісток” тощо, про що повідомили місцеві жителі (рис.10).

Другий великий курган групи (№ 2) вкритий похованнями мешканців села 1933-1990-х рр. і знаходиться на кладовищі. Інші насипи (№№3-4) — також перекриті похованнями ХІХ-ХХ ст. і задерновані.

Лише невеличкий курган (№5), край південно-західного схилу мису, — розорюється. Звідси походить уламок стінки хіоської амфори та кілька ліпних черепків *скіфської доби*. Обміри курганів подано у Таблиці 2 (*див. додаток*).

8. Група курганів II знаходиться на панівному розораному підвищенні у східній частині останця, що височить над заплавами навколишніх боліт на 6,2 м (абсолютна позначка найбільшого кургану № 1 — 74,9 м). Складається з 6-ти насипів висотою 0,2-1,5 м і діаметром 15-30 м (рис.1:8). Кургани вишикувані майже ланцюжком із північного сходу на південний захід, розподілені на дві частини вибалочком, шириною 0,18 км, що виник під час прокладання газопроводу у 1970-х рр. Всі насипи розорюються. Їх параметри й особливості стану збереження курганів наведені у Таблиці 3 (*див. додаток*).

На поверхні курганів №№2,4-5 виявлені подрібнені уламки ліпного посуду *зрубного часу*.

Кургани обстежувалися Г.М.Некрасовою 1986 р., яка нарахувала у складі групи 3 насипи (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк.52*).

9. Курган I (правий берег бол. Волошинського, північний схил вододільного останця). Курганоподібний насип висотою 1,4 м і діаметром 16 м розташований на невеликому мису над болотом (висота 1,3 м), за 0,45 км на північ від села, на березі ставкоподібної водойми, відритої для напування худоби у 1960-х рр. Поверхня задернована, на вершині — дерево і куші (рис.1:9).

10. Курган II (лівий берег бол. Волошинського, південний схил вододільного останця) знаходиться на межі із солонцями, за 0,5 км на північ від села (рис.1:10). Поверхня задерно-

вана. Висота — 1,3-1,4 м, діаметр — 16х18 м. Може бути залишками заплавного кургану енеолітичної чи ранньобронзової доби.

11. Група курганів III (лівий берег р.Псел). Два задерновані насипи курганів, висотою 1,3 і 0,6 м та діаметром 16-20 м, розташовані на невеликому мису над заболоченою старицею (висота 1,2 м), за 1,45 км на захід від села, навпроти повороту до с.Дмитрівка і за 0,25 км на північний схід від залізничного переїзду (рис.1:11). Оточені заболоченими ділянками лук. Виявлені в ході огляду території під час археологічних розкопок курганів у Волошиному 2004 р. О.Б.Супруненко.

12. Група курганів IV (лівий берег р.Псел). Два розорані насипи курганів, висотою 0,3 і 0,5 м та діаметром 12-15 м, знаходяться на незначному підвищенні посеред заплави, над заболоченою старицею (висота 1,0 м), за 0,2-0,3 км на південний захід — південь від села, неподалік кругого повороту шосе на сс. Дуканичі — Єристівка і за 0,65 км на південний схід від залізничного переїзду (рис.1:12). Виявлені в ході огляду території під час археологічних розкопок курганів у Волошиному 2003 р. О.Б.Супруненко. Відзначені окремі знахідки на рештках розораних насипів — дрібні уламки ліпного посуду *ямного* та *зрубного* часу.

Дмитрівка, с., Дмитрівська с/р.,
Комсомольська м/р, Суки, кол. хутір
(лівий берег р.Псел).

13. Курган I. Поодинокий курган знаходиться за 0,5 км на південний захід від решток кол. хутора, в 0,65 км в тому ж напрямку від крайніх житлових споруд сучасного села, на розораному незначному підвищенні першої тераси (абсолютна висота 67,5 м). Висота кургану — 0,5 м, діаметр — близько 18 м; розораний (рис.1:13).

14. Група курганів “Три брати” — найбільш помітні насипи в околицях м.Комсомольськ, — розташована за 0,9-1,1 км на південний захід від околиці села та в 1,3 км на захід від залізничного полотна, неподалік від решток колишнього хутора Суки (рис.1:14). Складається з трьох насипів висотою 3,5-6,5 м та діаметром 52-72 м. Кургани вже обстежува-

лися археологами та краєзнавцями, зокрема, їх огляд здійснювався Г.М.Некрасовою 1986 р., С.О.Єремєєвим 1993 р. та Ю.Ю.Башкатовим 2001 р. (*Шилов, Шкляр, Єремєєв, 1993, арк.29; Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк.53, рис.197, 198; Башкатов, Ивченко, Тараненко, 2001, арк.3).*

Група займає розоране підвищення мису першої тераси, що здіймається на 2,0 м над рівнем стариці, з абсолютною позначкою 67,1 м (рис.1:14). Кургани витягнуті широтним ланцюжком на 0,22 км вздовж південного краю незначного підвищення на терасі. Перший із курганів — найвищий — задернований, зі слідами тригопункта на вершині, знищеного шукачами металу. Його поли оборані, поверхня місцями горбкувата від численних нор землерийв та хижаків. Другий — також задернований, із західного боку поріс деревами й обкопаний ровом у першій половині ХХ ст. Східна половина насипу на 2/5 вибрана на початку 1990-х рр., на вершині є сліди тригопункта, розриті до 1 м металозбирачами. Третій курган розорюється, проте ще зберіг круті схили (рис.11; 12). Кургани пронігельовані, їх обміри подані у Таблиці 4 (*див. додаток).*

Кургани є найвиразнішими поховальними пам'ятками округи Комсомольська і потребують вимежування зі складу сільськогосподарських земель та досипання пошкодженого насипу №2.

15. Курган II. Розораний насип кургану, віднесеного Г.М.Некрасовою 1986 р. до числа курганів групи “Трьох братів”, насправді не належить до її складу, і розташований південніше від насипу №2 вказаної групи “Три брати”, за 0,19 км, на іншому мису підвищення, зверненому до вибалку із болітцем (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк.53).* Знаходиться в 1,2 км на південь від околиці села, за 1,1 км на захід від шосе і залізничного полотна. Висота — 0,45 м, діаметр — 15 м. Насип дуже розораний (рис.1:15).

16. Дмитрівка II. Різночасове поселення з матеріалами *пізнього неоліту, епохи бронзи, передскіфського часу та черняхівської культури.* Вірогідно, відкрите І.М.Самойловським 1930 р., де останнім зібрана кераміка в т.ч. *давньоруської доби (Ляпушкин, 1961, с.343; Телегин, Махно, Шарфутдинова 1960-61, арк.79-81;*

Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.59-60). Повторно виявлене С.О.Єремеєвим 1993 р. (Шилов, Шкляр, Єремеєв, 1993, арк.27-28), який зібрав для Комсомольського історико-краєзнавчого музею представницьку колекцію знахідок у складі понад 100 предметів (Єремеєв, 2001, с.84). Шурфувалося Ю.Ю.Башкатовим (Башкатов, Івченко, Тараненко, 2001, арк.2).

Займає підокруглий розораний мис першої тераси лівого берега, що огинається старицею і має висоту над рівнем заплави 1,8-2,4 м, за 0,6-0,8 км, на південний захід від сучасної околиці села та в 0,6 км на захід від кол. хут.Суки (рис.1:16). Товщина культурних нашарувань, за даними обстежень 2001 р., не перевищує 0,2-0,6 м.

Культурні залишки виявлені в західній, зверненій до річки, частині на площі 2,1 га (110x220 м) і представлені винятково уламками стінок ліпного посуду з домішками жорстви і товченого шамоту, із неохайно заглаженою поверхнею та слідами розчосів тріскою. Кераміка, серед якої відсутні вінця посудин, має найближчі паралелі серед комплексу пізньюзарубинецьких поселень типу Картамишевого 2 чи Йосипівки (Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, с.43-44, рис.34).

Край схилу мису траплялися окремі подрібнені оранкою кістки людини, в т.ч. обвуглені. Це може вказувати на місцезнаходження неподалік ґрунтового некрополя сусіднього селища черняхівської культури Дмитрівка III.

Вірогідніше за все, що наявні на сьогодні знахідки кераміки належать до кола старожитностей пізньюзарубинецького часу та черняхівської культури. У збірці Комсомольського музею з поселення є й досить виразні уламки ліпних горщиків черкаського варіанту киево-черкаської культури дніпро-донецької неолітичної спільноти.

17. *Дмитрівка III. Різночасове поселення доби неоліту, пізнього бронзового віку, черняхівської культури, післямонгольського часу.* Відоме за обстеженнями І.М.Самойловського 1930 р., розвідками С.А.Єремеєва 1993 р., Ю.Ю.Башкатова 2001 і 2003-2004 рр., здійсненим ним же шурфуванням та розкопками (Ляпушкин, 1961, с.343; Телегін, Махно, Шарафутдинова, 1960-61, арк.79-81; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, С.59-60; Шилов, Шкляр, Єремеєв, 1993, арк.29-30; Башкатов, Івченко, Тараненко, 2001, арк.2-3; Мироненко, Супруненко, 2004, с.221-222).

Знаходиться за 0,9-1,2 км на південний захід від сучасної околиці с.Дмитрівка та за 0,8 км на південний захід від решток кол. хут. Суки. Займає два виступи розлогого розораного мису першої надзаплавної тераси лівого берега, обмеженого із заходу старицею, висотою 1,8-2,4 м над рівнем заплави (рис.1:17). Поселення переділене майже навпіл рядом курганів групи "Три брати", культурні залишки трапляються і на полах насипів №№ 2 і 3.

Площа пам'ятки — 5,2 га (150x350 м), південніше вздовж мису — на 150-200 м — трапляються поодинокі уламки кружального посуду черняхівської культури, пов'язані із господарською діяльністю населення селища, та кераміка XIII-XIV ст. З півночі і півдня селище перетиналося у широтному напрямку долинами пересохлих струмків. Товщина культурних нашарувань — 0,5 м. Ю.Ю.Башкатовим 2002-2003 рр. досліджено понад 300 кв. м території селища, де відкриті піч-кам'янка, рештки жертівника з похованням дитини, глибока господарська яма та рештки наземного житла черняхівської культури, поодинокі зразки кераміки доби неоліту, сабатинівської і чорноліської культур (повідомлення Ю.Ю.Башкатова).

Табл.1. Керамічні матеріали з поселення Дмитрівка III.

Фрагменти	Уламки				Всього (од.)	Відсоток (%)
	вінець	стінок	денець	ручок		
Епоха бронзи, ліпна (КБК, зрубна)	—	6	1	—	7	5,3
Черняхівська культура						
Ліпна	—	13	1	—	14	10,7
з шерехат. поверхнею	10	39	10	—	59	45,0
лискована	4	22	6	2	34	26,0
Амфорна	—	14	2	1	17	13,0
Всього	14	94	20	3	131	100,0

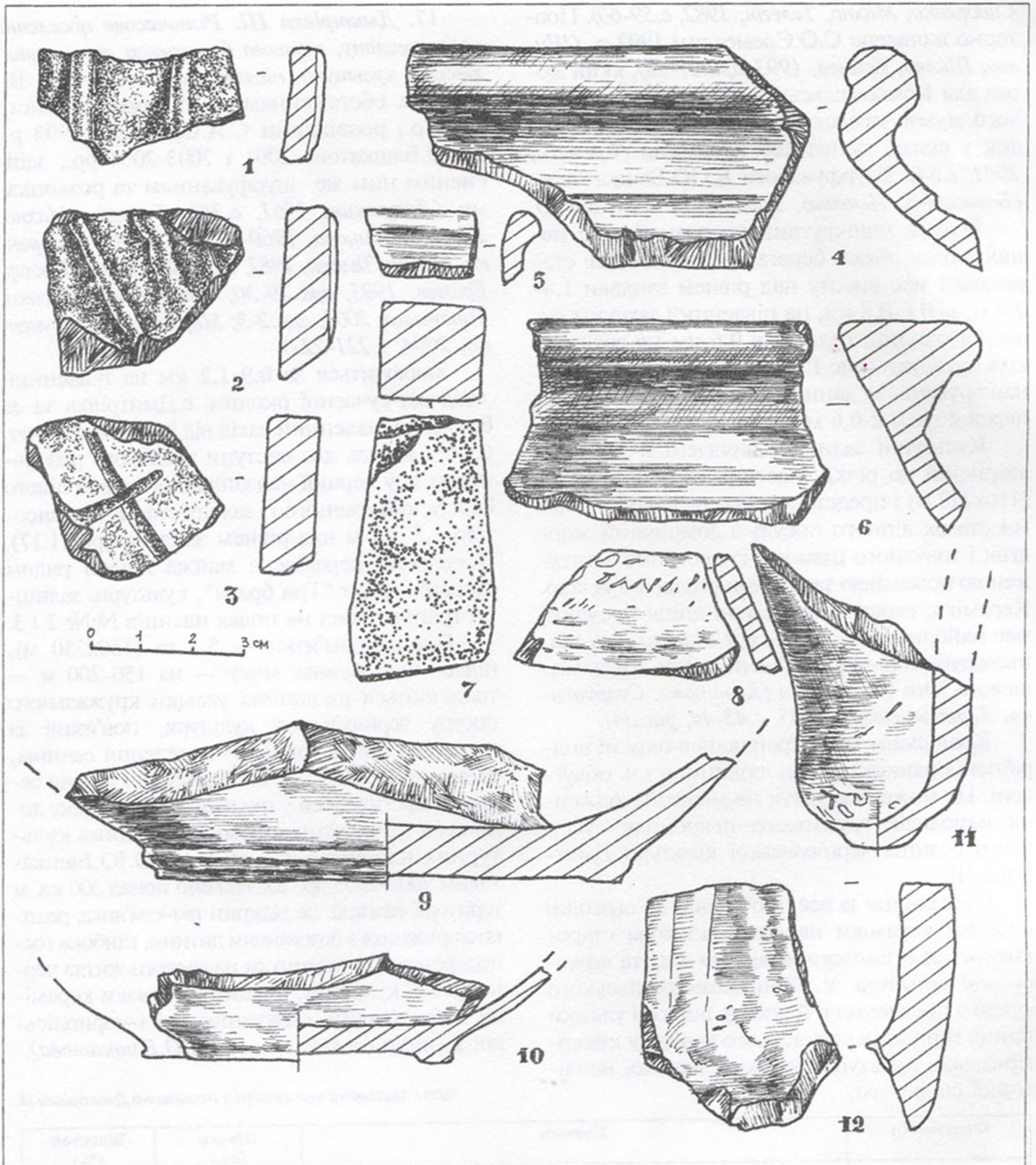

Рис.3. Дмитрівка III. Знахідки доби бронзи (1-3) та черняхівської культури (4-12).

1-6, 8-12 — кераміка; 7 — сланець.

Культурні рештки у вигляді уламків ліпного і кружального посуду, подрібненх орнкою кісток тварин, амфорного бою тощо виявлені рівномірно по всій площі поселення. В центральній її частині, ближче до насипу кургану №3 групи "Три брати", концентру-

валася лише ліпна кераміка культури багато-валикової кераміки.

Зібрані на поверхні матеріали належать до двох культурно-хронологічних комплексів, перший з яких представлений добою пізньої бронзи, другий — черняхівською культурою. За

попередніми обстеженнями, на пам'ятці виявлені також і знахідки кераміки *дніпро-до-нецького неоліту (черкаський варіант), зрубної та чорноліської культур, скіфського часу, Київської Русі і післямонгольської доби (Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.11, 12, 77).*

Загальні дані щодо виявлених керамічних матеріалів подані у *Табл. I* на С.15.

Комплекс знахідок доби *середньої бронзи* представлений уламками ліпного посуду культури *багатоваликової кераміки та зрубної культур*. Вирізняються фрагменти стінок із вертикальним і горизонтальним валиковим візерунком середньодніпровського локального варіанту цієї культури (рис.3: 1-2), стінка ліпного горщика зрубного часу із характерним прокресленим косим хрестом — солярним знаком (рис.3: 3), фрагмент стінки добре заглаженої до лискування ліпної корчажки передскіфського часу, із блискітками слюди у тісті.

Лише кількома дрібними фрагментами представлені залишки ліпних посудин *пізнього часу*, зі слідами дрібнозубих розчосів гребінкою зі внутрішнього боку.

Кераміка *черняхівської культури* кінця III-IV ст. н.е. репрезентована представницькою добіркою, що включає окремі фрагменти ліпних горщиків, зокрема, денце масивного зерновика із характерними домішками жорстви, наявної і в тісті кружального посуду, а також — переважаючі уламки гончарного. Це вінцеві частини піфоса і великого горщика із шерехатою поверхнею, вінця мисок відкритого типу, денця горщиків. Кераміка із лискованою поверхнею представлена уламками вінця, стінок і денця чорно-, сіро-, і коричневолискованих мисок (рис.3), стінкою глека, орнаментованого горизонтальною смужкою відбитків підтрикутного штампу, ручкою глека та профільованою ручкою вази (рис.3: 8, 12). Амфорний посуд репрезентований уламками стінок і ніжки інкерманських, фрагментами світлоглиняних, червоно- і коричневоглиняних амфор, в т.ч. з поверхневим рифленням. Із окремих знахідок назвемо сірогранітиний розтирач до зернотерки та уламок підпрямокутного сланцевого точильного бруска (рис.3: 7).

З поодиноких знахідок зазначимо й фрагменти стінки та денця кружальних *давньоруських горщиків*. Вінця кружальних післямонгольських посудин другої половини XIII-XIV ст.

представлені у колекціях попередніх обстежень та серед зборів на поселенні, здійснених В.В.Приймаком восени 2004 р.

Таким чином, багатощарове поселення належить до числа пам'яток епохи *пізнього неоліту, бронзи, початку раннього залізного віку, черняхівської культури та давньоруського і післямонгольського часу.*

Терешенки, кол. хутір, Дмитрівська с/р., Комсомольська м/р (лівий берег р.Псел).

18. Курган I. Насип поодинокого, вкритого лісонасадженнями, кургану знаходиться серед невеличкого гаю, за 1,0 км на північний схід від решток хутора, в 0,5 км в том ж напрямку від масиву дач садовничого т-ва "Кременчуцьке" та в 1,8 км на південь від сучасної околиці с.Дмитрівка, справа від шосе мм.Полтава-Комсомольськ (рис.1:18). Курган займає пануюче піщане підвищення на плато першої тераси, що здіймається над околom на 0,5-1,0 м.

Висота кургану — 2,1 м, діаметр — 29x32 м, абсолютна позначка на вершині — 69,1 м. Поверхня поросла кущами і деревами. Помітні сліди кладовища XIX ст.

19. Рештки зруйнованого прокладанням шосе *кургану* знаходяться в 1,4 км на північний схід від кол. хутора, в 1,6 км на південь від с.Дмитрівка та в 1,1 км на північ — північний схід від переїзду шосе мм.Полтава-Комсомольськ через залізницю на Комсомольськ (рис.1:19), безпосередньо справа край шосе. Зберігся сектор насипу, що свого часу мав висоту понад 2,2 м і діаметр близько 30 м. Висота горбкуватого підвищення-останця — 1,3 м.

Комсомольськ, м., Комсомольська м/р., с-ще Піддубне ("Посьолок", сад. т-во "Підніпровське") (лівий берег р.Псел).

20. Група курганів I (група Скларевської могили). Займає підвищення в 0,5-1,5 м, оточене старицями та з півночі — Чирвівським болотом, на північний захід від складів Управління вибухових робіт ВАТ "Полтавський ГЗК", і знаходиться за 0,9 км на схід від розгалуження залізничних колій на м.Комсомольськ і Редутський гранітний кар'єр (рис.1:20).

Складається з 6-ти курганів висотою 0,3-5,0 м і діаметром 17-60 м. Найбільший курган групи — Склярєвська могила (№1) — задернований, із рештками тригопункту на вершині, кількома борсучими норами і обораними полами, добре помітний із шосе м.Полтава-Комсомольськ. Абсолютна його висота — 73,2 м. 5 менших курганів групи — розорані, витягнуті скривленим ланцюжком вздовж краю підвищення, з північного сходу на південний захід на 0,25 км. Дещо північно-східніше помітно кілька курганоподібних підвищень, вірогідно, решток хатищ першої половини ХХ ст. Північно-східна ділянка з насипами №№ 5-6 використовується під городи. Обмірні дані курганів зведені до Таблиці 5 (див. додаток).

Поряд із курганами №№ 1, 3 зібрані подрібнені уламки ліпної кераміки доби *раннього бронзового віку*.

Лише найбільший курган групи здалеку оглядався Г.М.Некрасовою 1986 р. (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк.53, № 32*).

21. Група курганів II, у складі 2-х задернованих насипів, розташована на незначному підвищенні першої тераси, що з трьох боків оточене пересихаючими старицями. Знаходиться за 0,3 км на північ від селища Піддубне (“Посьолок”, сад. т-ва “Придніпровське”) і в 0,9 км на південний захід від складів Управління вибухових робіт ВАТ “Полтавський ГЗК” (рис.1:21). Кургани знаходяться за 60 м один від одного. Більший (№1) — має виразну напівсферичну форму, з пологими схилами (рис.13); менший (№2) — займає південно-західний край незначного підвищення, насип більш оплилий. На обох насипах — острівці ковили, на першому, з півночі, — сліди прокопування лисячої нори. Висота кургану № 1 — 2,4 м, його діаметр — 28x30 м; абсолютна позначка висоти на вершині — 69,8 м. Курган № 2 має висоту 0,6 м при діаметрі близько 20 м.

Один із курганів групи був помічений Г.М.Некрасовою 1986 р. (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк.53, № 33*).

22. Група курганів III розташована на суцільному підвищенні тераси, за 0,2 км на південний схід від групи II, огинається з півночі, заходу і півдня пересихаючою старицею. Складається з 2-х задернованих оплилих на-

сипів, висотою 0,6-0,7 м і діаметром 15-17 м (рис.1:22). На підвищенні ростуть кілька дерев і кущів.

23. Курган I знаходиться на піщаному підвищенні висотою понад 2 м над рівнем заплави, за 0,35 км на південь-південний-захід від розвилки залізничних колій на м.Комсомольськ і Редутський гранкар’єр. Висота оплилого задернованого насипу, пошкодженого будівництвом залізниці, — 0,7 м, діаметр — 14x16 м (рис.1:23).

Оглядався Г.М.Некрасовою в 1986 р. (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк.53*).

24. Курган II розташований за 0,3 км на південний захід, на аналогічному підвищенні, зліва від залізничної колії на м.Комсомольськ. Задернований, навкруги кущі. Висота близько 0,5 м, діаметр — до 15 м (рис.1:24).

Комсомольськ, м., Комсомольська м/р.,
ур.Золотнище (лівий берег р.Дніпро).

25. Золотнище I. Поселення доби неоліту, бронзи, скіфського часу і давньоруської епохи, виявлене розвідками Д.Я.Телегіна та І.М.Шарафутдінової 1960 р. (*Телегін, Махно, Шарафутдінова, 1960-61, арк.48-49, 60-61; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.60*), обстежувалося С.О.Єремєєвим на початку 1990-х рр., збори якого, знаходяться в Комсомольському музеї, й досі ще не введені до наукового обігу.

Розташоване у західній частині міста, на межі приватної забудови і прибережних лісонасаджень, за 1,8 км на північний захід — захід від міськради (рис.1:25). Займає присхилову ділянку і невеликий округлий мис правого берега струмка в основі другої піщаної тераси лівого берега Дніпра, утворений долиною цієї дніпровської притоки (Золотнищенський струмок), на північний захід від вул.Озерної. Висота мису над заплавою 1,1-2,0 м, його розміри — 3,2 га (180x200 м). Зайнятий городами навпроти садиб за №№11-17. Мис наближається за формою у плані до рівнобедреного трикутника, має покаті схили, в основі — заболочені ділянки, зволожені пересихаючим струмком. Оточений із заходу і південного сходу луками, заростями кущів.

На поверхні, на площі близько 2,2 га (100-150x180 м), зібрані культурні рештки

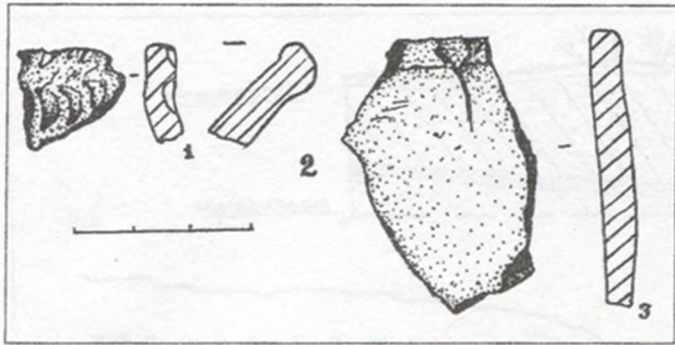

Рис.4. Золотнище II. Уламки ліпного та кружального посуду.

різних епох, із переважанням матеріалів *післямонгольського часу* і кераміки XIX — початку XX ст. Всі вони дуже подрібнені внаслідок інтенсивного розорювання. Помічена наявність культурних нашарувань у вигляді чорно-супіщаних гумусованих відкладень, потужністю 0,4-0,6 м, підстелених білим надувним піском.

Зібрана невелика добірка кераміки, обмежена в кількості через навезення власниками городів іншого ґрунту, що репрезентує кілька культурно-хронологічних комплексів.

Перший належить до *епохи ранньої бронзи* і представлений уламками вінець, стінок, плічок ліпного товстостінного посуду із домішками дрібнотовченого шамоту, зернівок кривавика і товченої черепашки, що має належати кераміці населення ямної культурно-історичної спільноти. Virізняється фрагмент

приденної частини масивного горщика із яйцеподібним тулубом та відбитками зернівок проса на поверхні. Кераміка *доби пізнього бронзового віку* представлена вінцями і стінками банкоподібних і дещо профільованих посудин зрубного часу та сабатинівської культури (рис.5: 1-2); *скіфської доби* — стінками ліпних горщиків із заглаженою поверхнею.

Найпізніший за часом комплекс належить уламкам кружального посуду XII - XIII ст., з-поміж яких є виразні фрагменти вінець й орнаментованих стінок із хвилястою, прокресленою гребінцем, горизонтально розташованою смугою (рис.5: 4-7).

Серед уламків посуду, що походять із пам'ятки та зберігаються у фондах Комсомольського історико-краєзнавчого музею, є виразні фрагменти типово *сабатинівського* ліпного посуду, уламки горщиків культури *багатоваликової кераміки*, орнаментовані нігтьоворозчленованим валиком і проколами під вінцем фрагменти ліпного посуду *жаботинського* часу і *скіфської доби*, в т.ч. щидилок (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с.93; Кулатова, Супруненко, 2004, с.144-146), уламки *черняхівської* кружальної кераміки. На поселенні виявлено й кілька виразних дніпро-донецьких черепків. Сподіваємося, що ці знахідки з часом будуть введені комсомольськими музейниками до наукового обігу.

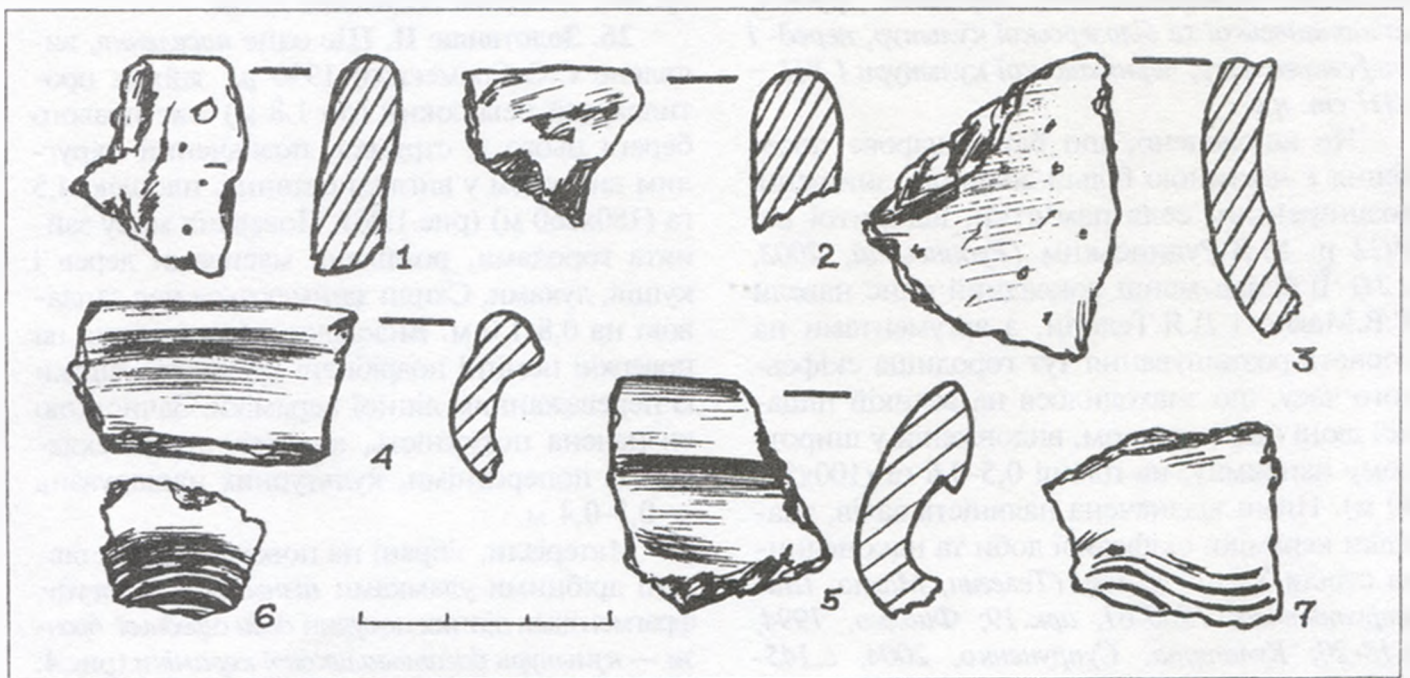

Рис.5. Золотнище I. Фрагменти кераміки доби пізньої бронзи та XII - першої половини XIII ст.

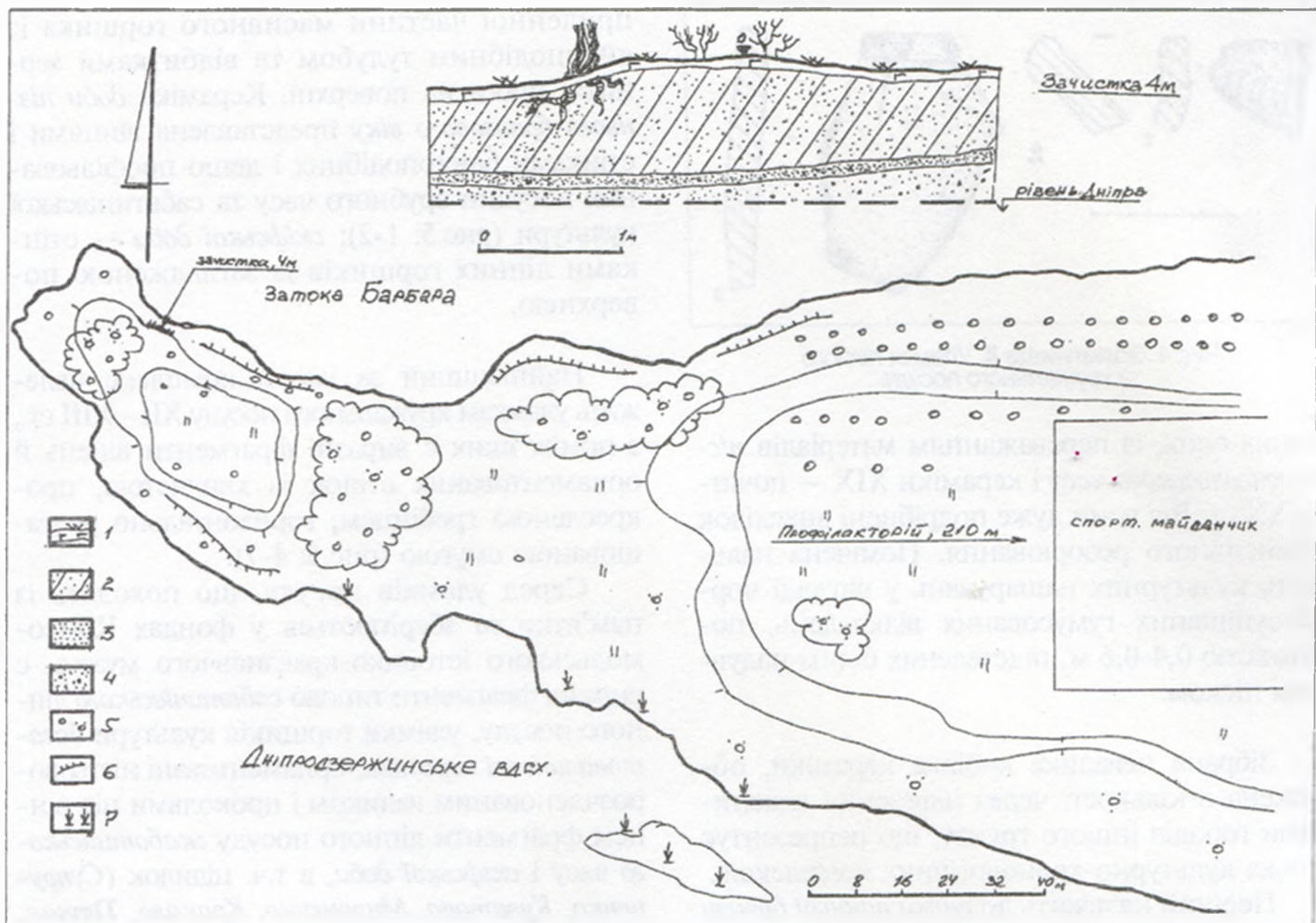

Рис.6. Комсомольськ, м., ур. Барбара I. Окомірний план решток поселення та профіль зачистки.

1 — дерн; 2 — чорноземно-супіщаний шар; 3 — пісок світлого кольору; 4 — білий пісок; 5 — дерева, кущі;
6 — розмиви, обриви; 7 — зарості очерету.

Таким чином, на поселенні виявлені матеріали *дніро-донецького неоліту, ямного часу, культури багатоваликової кераміки, зрубної, сабатинівської та білозерської культур, перед- і скіфського часу, чёрняхівської культури і XII — XIII ст. н.е.*

Не виключено, що багатощарове поселення є частиною більш значної і знищеної розширенням села пам'ятки, відкритої ще 1922 р. М.Я.Рудинським (*Рудинський, 2003, с.24*). Її більш-менш докладний опис навели Є.В.Махно і Д.Я.Телегін, з аргументами на користь розташування тут городища скіфського часу, що знаходилося на великій піщаній дюні над струмком, видовженій у широтному напрямку, на площі 0,5-0,6 га (100x50-60 м). Ними відзначена наявність валів, знахідки кераміки скіфської доби та наконечника стріли VI ст. до н.е. (*Телегін, Махно, Шарфутдинова, 1960-61, арк.19; Фиалко, 1994, с.18-20; Кулатова, Супруненко, 2004, с.145-147*). Остаточну відповідь на питання, чи є це поселення рештками городища, мають дати

додаткові обстеження, адже більша частина дюни на сьогодні забудована або ж поросла густим молодим сосновим лісом.

26. Золотнище II. Ще одне *поселення*, виявлене С.О.Єремєєвим 1990 р., займає протилежний невисокий (до 1,8 м) мис правого берега цього ж струмка, позначений округлим виступом у вигляді останця, площею 4,5 га (180x260 м) (рис.1:26). Поверхня мису зайнята городами, розділена масивами дерев і кущів, луками. Схили здіймаються над заплавою на 0,8-1,0 м. Внаслідок розорювання на поверхні помітні подрібнені культурні рештки із переважанням ліпної кераміки. Зачисткою визначена потужність, аналогічних за складом із попередніми, культурних нашарувань — 0,3-0,4 м.

Матеріали, зібрані на поверхні, представлені дрібними уламками *пізньюомного посуду, фрагментами ліпних посудин доби середньої бронзи — культури багатоваликової кераміки (рис.4: 3), а також давньоруською керамікою XII - першої половини XIII ст. (рис.4: 2).*

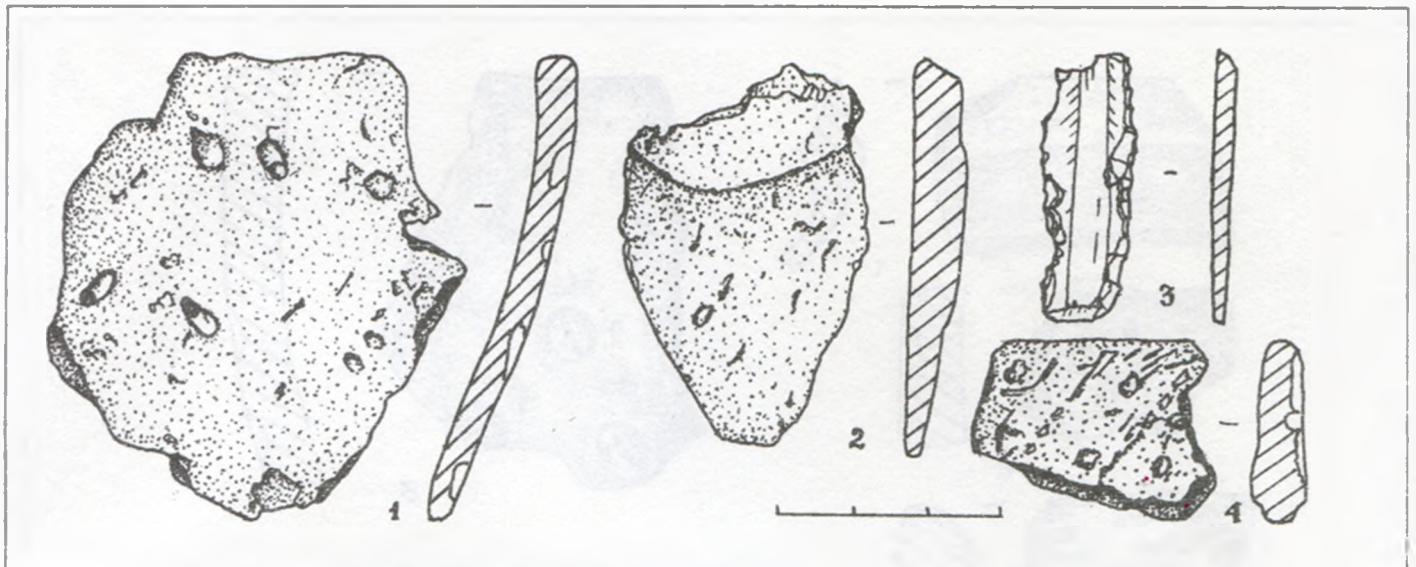

Рис.7. Комсомольськ, м., ур. Барбара I. Знахідки доби неоліту-енеоліту із зачистки.

1-2, 4 — кераміка; 3 — кремень.

Серед окремих знахідок варто відзначити дрібний фрагмент стінки пізньонеолітичної посудини, прикрашеної відбитками у вигляді рядів серпоподібних ямок (рис.4: 1). Пам'ятка датується пізньонеолітичним часом, добою ранньої і пізньої бронзи та XII - XIII ст.

Комсомольськ, м., Комсомольська м/р., ур.Барбара (лівий берег р.Дніпро).

27. Барбара I. Рештки різночасового поселення епохи неоліту, бронзи, черняхівської культури і давньоруського часу, відкритого обстеженнями М.Я.Рудинського 1922 р. (Рудинський, 2003, с.24), та яке неодноразово оглядалося комсомольськими краєзнавцями, зокрема, С.О.Єремєєвим у 1992-2000 рр., розташовані на стрілці мису першої тераси лівого берега — свого часу перешийку заплавного озера Барбара, за 1,2 км на південний захід від центра міста, в 0,3 км на північний захід-захід від колишнього профілакторію ВАТ „Полтавський ГЗК” (рис.1:27; 6).

Рештки перешийку здіймаються на 0,5-1,7 м над рівнем р.Дніпро, береги розмиті та задерновані. На західній стрілці мису — підвищення — до 1,8 м, площею 50x80 м. Загальна площа мису, де трапляються культурні нашарування, — близько 1,8 га (80-90x200 м), задернована (рис.6).

На західному відрозі мису в обриві берега відзначений культурний шар у вигляді гумусованого супіску під тонким прошарком дер-

ну, товщиною 0,8 м, під яким лежав сірий пісок — до 0,9 м, нижче — білий пісок (рівень води — 1,0 м) (Мироненко, Супруненко, 2004, с.222-223).

З шаром чорного супіску пов'язане: у верхній частині — до 0,5 м — виявлення черняхівської кружальної кераміки; зі всім масивом темного прошарку відкладень — ліпного посуду доби пізньої бронзи, в т.ч. сабатинівського; з сірим піском — неолітичної кераміки і кременів. Із розмиву походять й окремі уламки пізньоямного посуду та черепків культури багатоваликової кераміки, культурні рештки XVII - XVIII ст.

Зібрана добірка матеріалів нечисленна. Неолітичний комплекс представлений виразним прямим вінцем дніпро-донецького горщика зі скошеними відбитками гребінця, перемежованого круглими ямками, з домішками рослинності в тісті (рис.7:4), великими шматками нижньої частини енеолітичного середньостогівського горщика з рідкими скошеними донизу ямковими наколами і виторілою черепашкою у тісті (рис.7:1-2), виразною пластиною-анкошем світлокоричневого прозорого кременю (рис.7:3).

Сабатинівська ліпна кераміка репрезентована вінцями та стінками ліпної посудини із валиковим підтрикутним потовщенням під вінцем (рис.8:1), стінками горщика банкового типу з пальцево-нігтьовими відбитками (рис.8:2). Типова черняхівська кераміка — вінцями і денцями горщиків і мисок із шерехатою поверхнею (рис.8:6), уламками лискованих

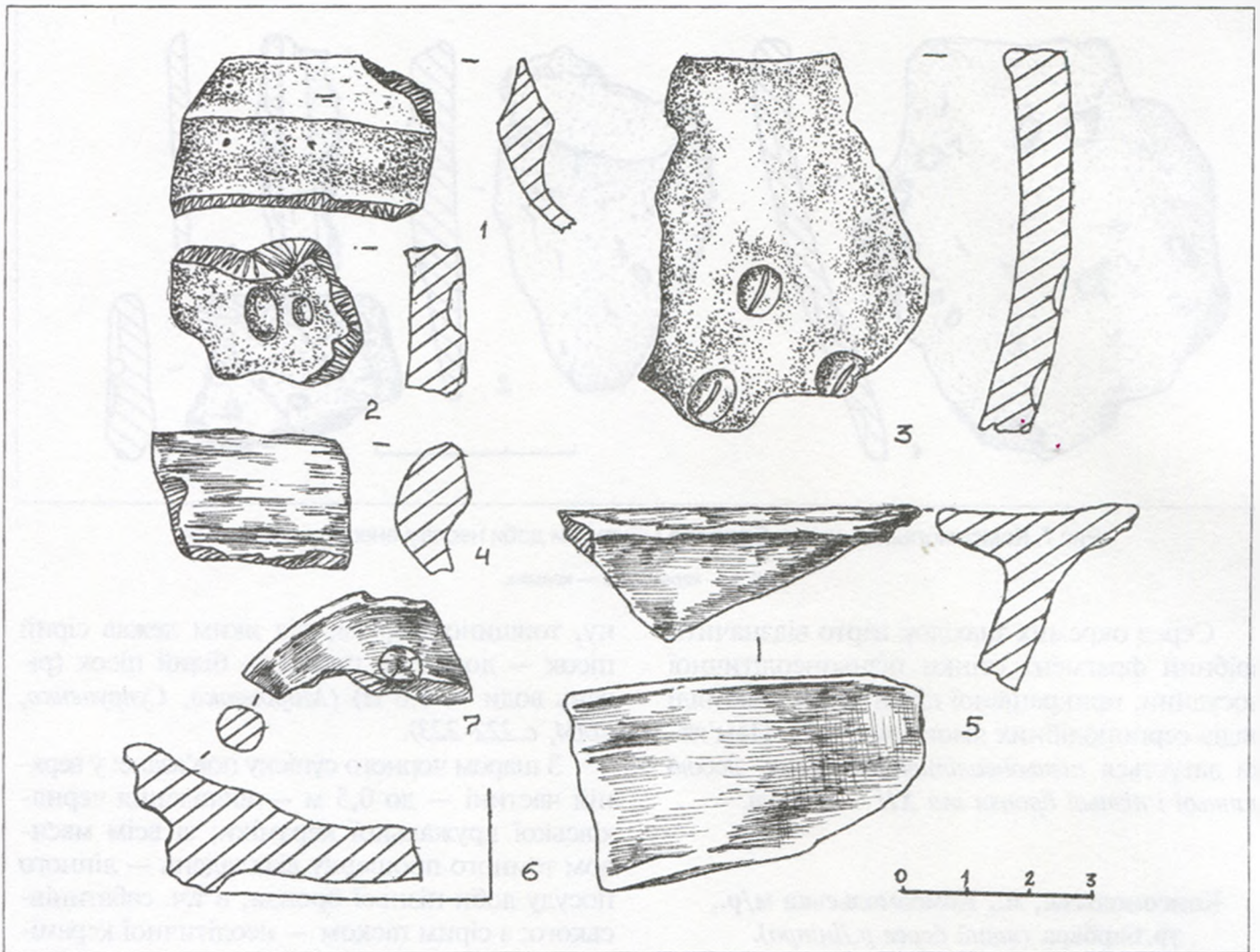

Рис.8. Комсомольськ, м., ур. Барбара I. Матеріали доби пізньої бронзи (1-3) та черняхівської культури (4-7).

Уламки кераміки.

мисок, фрагментом вази (рис.8:5) і зооморфної ручки посудини (рис.8:7).

З огляду, на знахідки, зібрані краєзнавцями С.О.Єрмеєвим, М.П.Стахівим, В.В.Лямкіним, пам'ятка має культурні нашарування дніпро-донецького неоліту, енеолітичного часу, доби бронзи — культури багатоваликаної кераміки, сабатинівської культури, а також черняхівської культури і XII — початку XIV ст. Вона частково зруйнована розливом Дніпра і промиванням протоки до оз.Барбара в 1960-ті рр. До річч, з цієї пам'ятки походить давньоруський залізний наконечник на спис XII-XIII ст. типу IV, за А.М.Кирпичниковим (1985 р.), що зберігається у Комсомольському музеї (Лугова, Мироненко, 2001, с.123, 124, Рис.4:4; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.14, рис.9:1).

Підвищення край стрілки мису може бути рештками укріплення городища XII — XIV ст. і претендувати, за місцезнаходженням посеред чималого скупчення давньору-

ських селищ на лівому березі Дніпра від Кременчука до Радянського (нижче впадіння Ворскли), на центр окремої волості чи погост (Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.136: карта, № 54).

Деякі результати розвідок

У пониззі Псла в результаті розвідокових робіт обстежено 25 різночасових археологічних пам'яток, переважно курганів та курганных груп. Особливою виразністю відрізняються групи курганів "Три брати" поблизу від кол. хутора Суки у Дмитрівці, група Скляревської могили в ур.Піддубне та кургани групи II неподалік Комсомольська. Найбільші з них задерновані і відзначаються більш-менш добрим станом збереженості.

Певний інтерес привертають різночасові й багатошарові поселення поблизу Дмитрівки — пункти II, III та VI, де присутні пооди-

Рис.9. **Дмитрівка, с.** Кургани №№ 1 і 2 групи I. *Вигляд з півдня.*

Рис.10. **Колгоспна Гора, с.** Курган № 1 групи I "Попова Могила". *Вигляд з північного сходу.*

Рис.11. **Дмитрівка, с., Суки, ур.** Кургани групи "Три брати". *Вигляд із півночі.*

Рис.12. **Дмитрівка, с., Суки, ур.** Кургани №№ 1 та 2 групи "Три брати". *Вигляд із заходу.*

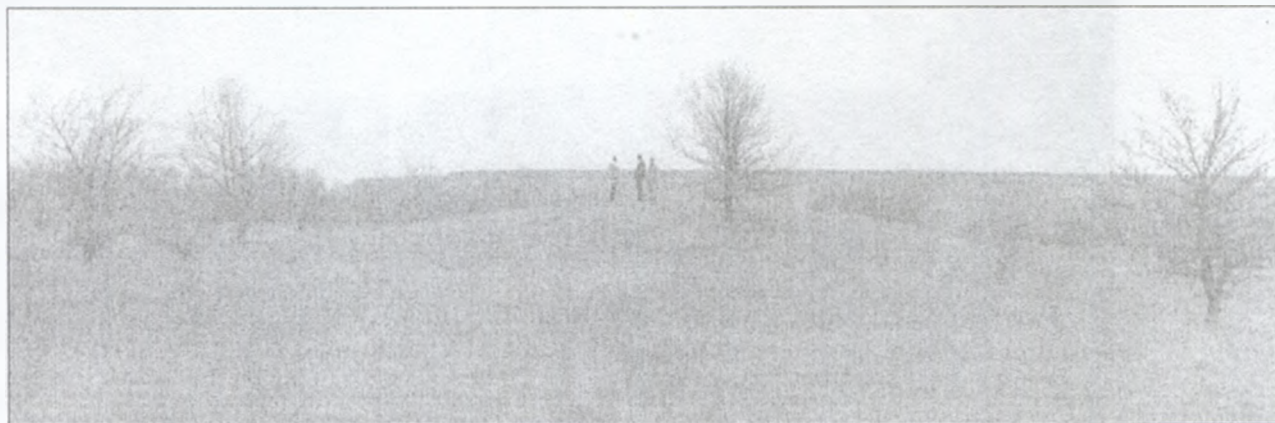

Рис.13. **Комсомольськ, м., с-ще Піддубне.** Курган № 1 групи II. *Вигляд із заходу.*

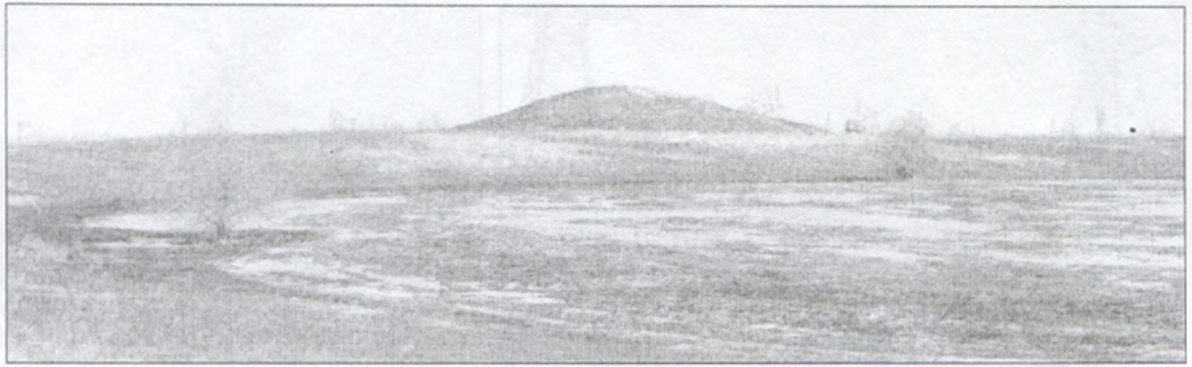

Рис.22. **Волошине, с.** Група курганів I, курган № 1 — Стовбувата могила. *Вигляд із заходу.*

Рис.23. **Ємці, с.** Група курганів I, курган № 1 — Ємцівська могила. *Вигляд із південного заходу.*

Рис.24. **Єривівка, с.** Група курганів I, курган № 1 — Єривівська (Лавриківська) могила. *Вигляд зі сходу.*

Рис.25. **Підлужне, с.** Група курганів II та мезолітична стоянка "Комсомольська". *Вигляд із заходу.*

нокі знахідки енеолітичної доби, скіфського часу, давньоруської та післямонгольської епох. Ймовірно, на Дмитрівці II та північно-західніше від селища Дмитрівка III, вздовж схилів мисів, варто зосередити увагу на пошуки некрополя черняхівської культури.

Безперечний інтерес привертають факти виявлення дніпро-донецьких неолітичних матеріалів на всіх поселенських пам'ятках, зо-

крема, на поселенні в ур. Барбара I, де є, певно, ділянки збережених культурних нашарувань. Не менший інтерес викликають і знахідки кружалної кераміки XII-XIV ст., що засвідчують широке освоєння давньоруським населенням наддніпрянських лівобережних територій вздовж Славути-Дніпра, в тому числі й у післямонгольський час (*Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 77*).

Обстеження території Єристівського родовища залізистих кварцитів та його округи

Солонці, кол. с., Дмитрівська с/р., Комсомольська м/р (лівий берег оз. Пожарня-Сиваш — бол. Ємцівське — рр. Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро).

28. Група курганів I (лівий берег оз. Пожарня-Сиваш) знаходиться на помітному підвищенні край схилу лівого берега озера (висота підвищення близько 3,0 м над рівнем заплави), за 0,8 км на південний захід від с. Ємці. Складається з 4-х розораних насипів висотою 0,3-0,5 і діаметром 15-25 м, розташованих компактною групою (рис. 14:28). Розміри курганів наведені у Таблиці 6 (*див. додаток*).

Кургани потрапляють до меж землевідводу родовища.

29. Група курганів II (лівий берег оз. Пожарня-Сиваш). Складається із 4-х розораних насипів висотою 0,3-0,7 м і діаметром 15-23 м, розташованих компактною групою. Знаходиться в 0,3 км на північний захід від курганної групи I та за 0,8 км на схід від колишнього села (рис. 14:29), на пануючому підвищенні плато (висота над заплавою — 3,0-3,1 м). Характеристика стану насипів курганів подана у Таблиці 7 (*див. додаток*).

Група також потрапляє до меж землевідводу родовища.

30. Група курганів III (лівий берег оз. Пожарня-Сиваш — правий берег оз. Базалук) скупчена навколо значного задернованого, вкритого деревами та кущами кургану, відомого як “Могила на землях кол. колгоспу “Червоний

партизан” (рис. 14:30). Розташовується на підвищенні мису, що врізається у заплаву обох озер, за 0,5 км на схід від села та в 1 км на південь — південний захід від с. Базалуки (Базавлуки). Висота мису — близько 3,5 м.

Група складається з великого насипу (№1), висотою 2,5 м і діаметром близько 40 м, оточеного кільцем оборювання і густим чагарником разом із деревами, а також 5-ти ледь помітних розораних курганів висотою не більше 0,25 м, розкиданих навкруги (рис. 14:30). Один з них (№5) — розташований на південний захід від найбільшого, за 0,15 км, і займає край мису. Маленькі кургани практично повністю розорані, мають діаметр 10-13 м.

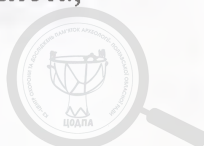
Курган №1 при огляді виявився пограбованим у 2002 р. шляхом закладання прямокутного шурфу розміром 2,5x3,0 м на вершині, доведеного до глибини -3,5 м. Поховання, певно, *раннього залізного віку*, вибране “печеркою” на південь у масиві насипу з дна шурфа. Курган потребує проведення невідкладних охоронних досліджень.

Дані щодо розмірів курганів наведені у Таблиці 8 (*див. додаток*).

Найбільший курган групи помічений Г.М. Некрасовою 1986 р. (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк. 51*).

Група курганів розташована безпосередньо на межі землевідводу і потребує проведення досліджень.

31. Солонці I, місцезнаходження (лівий берег оз. Пожарня-Сиваш) під схилом лівого берега, позначеного його вигином, біля болота,

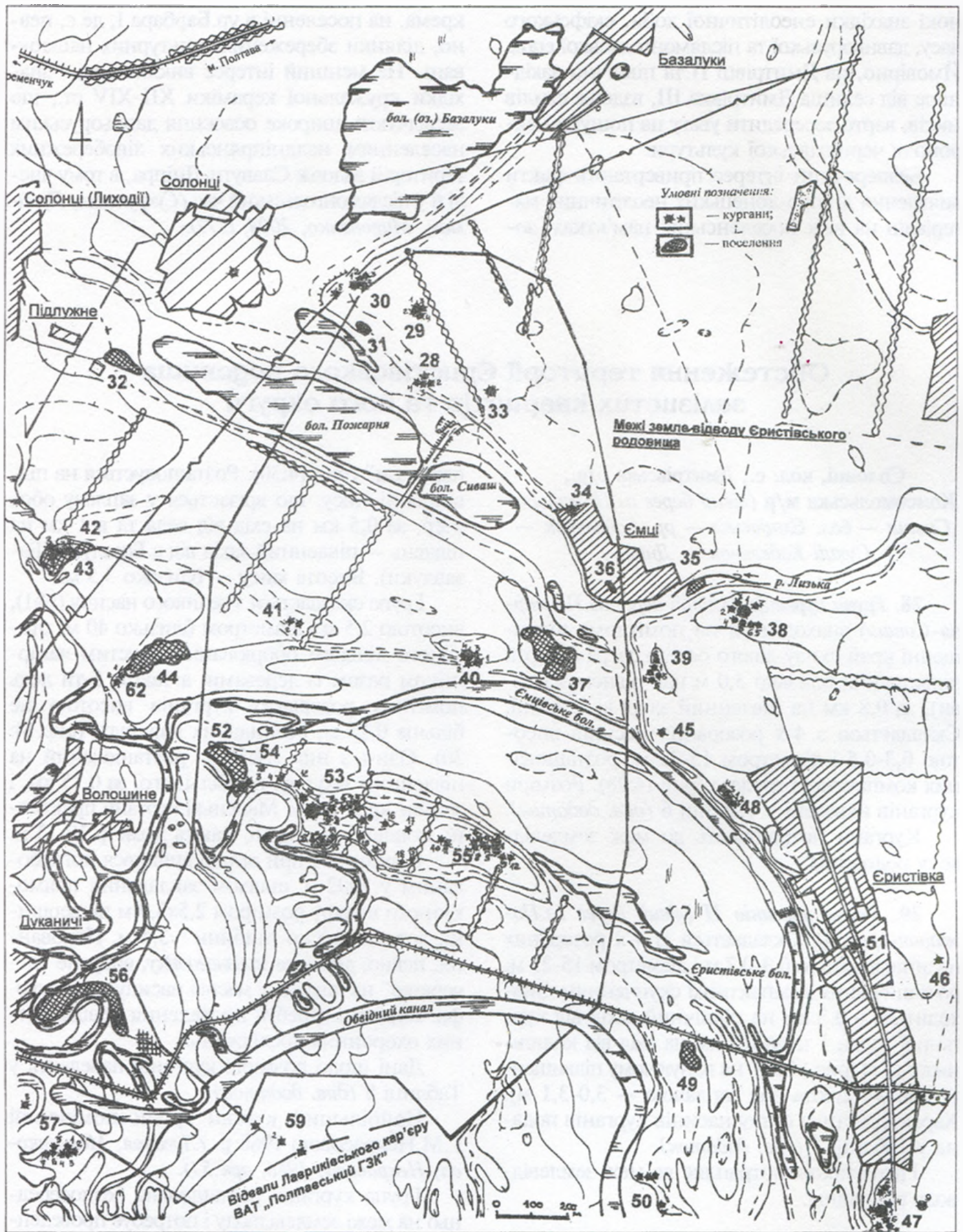

Рис.14. Карта-схема розташування пам'яток на території Еривтського родовища та в окрузі.

Основа: Атлас Дніпродзержинського и Дніпровського водохранилищ. — Київ: КВФ, 2004. — С.8, 10.

Солонці, с.: 28 — група курганів I; 29 — група курганів II; 30 — група курганів III; 31 — пункт I; Солонці (Лиходії), с.: 32 — пункт I; 33 — курган I; Ємці, с.: 34 — курган I; 35 — пункт I; 36 — пункт II; 37 — пункт III; 38 — група курганів I; 39 — група курганів II; 40 — група курганоподібних насипів III; 41 — група курганів IV; Підлузжє, с. (тракторна бригада): 42 — група курганів I; 43 — пізньомезолітична стоянка "Комсомольська"; 44 — пункт III; Єривтська, с.: 45 — курган I; 46 — курган II; 47 — група курганів I; 48 — група курганів II; 49 — пункт I; 50 — курганоподібні насипи; 51 — курганоподібний насип; Волошине, с.: 52 — пункт I; 53 — група курганів I; 54 — група курганів II; 55 — група курганів III; 62 — група курганів IV; Дуканичі, с.: 56 — пункт I; 57 — група курганів I; 59 — група курганів III.

за 0,9 км на схід від колишнього села (рис.14:31), підібраний відщеп світло-сірого напівпрозорого кременю та дрібні уламки стінок ліпних горщиків доби ранньої і пізньої бронзи.

Солонці (Лиходії), с., Дмитрівська с/р., Комсомольська м/р (правий берег оз.Пожарня-Сиваш).

32. Місцезнаходження I. На невеликому, хоча й помітному піщаному мису, в 0,5 км на південний схід від села, виявлені сліди короткочасового стійбища доби бронзового віку (рис.14:32). Культурні залишки — кілька дрібних уламків ліпного посуду пізньоямного, зрубного і, напевне, пізнішого часу, зібрані на площі 1,2 га (80x150 м).

33. Солонці, курган (лівий берег оз.Пожарня-Сиваш), зруйнований спорудженням дамби через оз.Пожарня на початку 1980-х рр. Рештки насипу розораного кургану, що мав свого часу висоту близько 1,0 та діаметр 25 м, простежуються на підвищені тераси, за 1,2 км на південний схід від решток села, зліва від польової дороги (рис.14:33). Позначений ледь помітним підвищенням в 0,3 м при наведеному вище діаметрі. Розорюється і потребує проведення охоронних досліджень.

Ємці, с., Пришибська с/р., Кременчуцький р-н (лівий берег оз.Пожарня-Сиваш — бол. Ємцівське — рр. Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро).

34. Курган I (лівий берег оз.Пожарня-Сиваш — бол. Ємцівське — рр.Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро). На північно-західній околиці села, поряд із крайньою садибою гр.Гажали В.Ф. (вул.Шевченка, 210), на краю тераси, що здіймається 2,5 м над заплавою, розташований поодинокий курган (рис.14:34). Насип розорюється останні півтора століття, розтягнутий у широтному напрямку. Східна половина — під спорудою сараю. Свого часу курган слугував у якості тригопункту. Сучасна висота — 0,9 м, діаметр — 27x30 м. На поверхні, крім знахідок першої половини XIX ст., виявлено кілька дрібних черепків доби пізньої бронзи.

Курган потрапляє до зони землевідводу Єривтівського родовища.

35. Ємці I (лівий берег р.Лиська — бол. Ємцівське — рр.Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро). Місцезнаходження виявлене за 0,15 км на схід від села, на першій вузькій терасі лівого берега р.Лиська (Лизька), шириною 15-20 м та висотою 0,8-1,2 м над рівнем заплави цього спрямленого у 1960-х рр. степового струмка (рис.14:35). На площі в 0,2 га (20x120 м) зібрані окремі подрібнені кістки тварин, кілька невиразних уламків ліпного посуду доби ранньої бронзи та 2 кремені — скреблоподібне знаряддя на масивному відщепі з жовто-сірокоричневого напівпрозорого кременю, з робочим краєм, сформованим струменевою ретушшю, — велика скребачка, розміром 4,6x 3,8 x1,5 см, та пластинчастий відщеп (рис.15; 16).

Місцезнаходження може належати до короткочасових стоянок будівельників курганів групи I (Ємцівської могили) і датуватися добою енеоліту — ранньої бронзи.

36. Ємці II (лівий берег оз.Пожарня-Сиваш — бол. Ємцівське — р.Кобелячок). Місцезнаходження на схилі мису другої тераси, утвореного впадінням р.Лиська, у межах сільської забудови (рис.14:36), на городі, на захід від садиби гр.М.Базавлука (вул.Шевченка, 200), де підібрана патинована пластина сіро-коричневого напівпрозорого кременю, зі втраченим різцевим сколом, ймовірно, фінальнопалеолітичного чи ранньомезолітичного часу (рис.17).

Крім того, вся поверхня мису, що здіймається над заплавою на 5-6 м, площею близько 6 га (150-200x300 м), містить численні рештки життєдіяльності села кінця XVIII - XIX ст., представлені уламками димленої й ангобованої, із розписом мінеральними фарбами, кружальної кераміки, репрезентованої продукцією гончарів Опішного, Кременчуцького повіту і Кобеляк XIX ст.

Місцезнаходження потрапляє до меж землевідводу кар'єру і потребує проведення додаткових розвідкових обстежень під час земляних робіт.

37. Ємці III (лівий берег оз.Пожарня-Сиваш — бол. Ємцівське — рр. Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро). Місцезнаходження

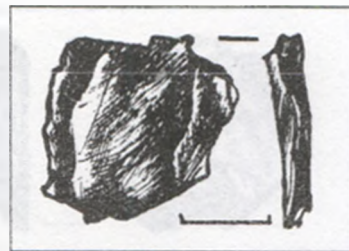

Рис.15. Ємці, с. Пункт I. Відщеп. Кремень

Рис. 16. Ємці, с. Пункт I. Скребачка. Кремень

розташоване на пологому мису, утвореному підвищенням першої надзаплавної тераси лівого берега і незначних проток від оз. Пожарня, за 0,25-0,30 км на південний захід від центра села (рис.14:37). Мис здіймається над заплавою на 1,0-1,3 м, переважно задернований у східній частині, із заходу — розорюється. Абсолютна висота підвищення — 70,0 м.

Нечисленні культурні залишки у вигляді подрібнених фрагментів ліпного посуду концентруються у північно-східній частині і приурочені до легкого схилу; зустрічаються на площі 2,3 га (100x230 м) в орному шарі.

З метою перевірки наявності культурних нашарувань закладено 3 шурфи розмірами 1x2 м у північно-західній, центральній та північно-східній частині місцезнаходження. Кожен з них засвідчив знищення розорюванням нашарувань та досить епізодичний характер існування тут поселення. Якщо шурф № 1 зафіксував сліди збереженого чорнозему потужністю 0,4 м, підстеленого тонким прошарком суглинистого передматерика (0,4-0,6 м), а нижче — коричневатого стовбчастого суглинка-материка із прошарками, то два інших — відзначили його врозію до 0,25 м, з наявністю аналогічного підґрунтя. Кожен із шурфів дав по 1-2 фрагменти дрібної кераміки епохи бронзи та кілька черепків ХІХ-ХХ ст., що залягали на глибині 0,1-0,2 м.

Знахідки представлені дрібними фрагментами стінок ліпного посуду *пізньоямного, зрубного* часу, невизначеним уламком посудини доби фінальної бронзи із домішками жорстви у щільному тісті, із добре заглаженою поверхнею, та шматочком пряслиця видовжено-округлої форми, висотою 2,9 см і діаметром близько 2,0 см, з добре заглаженою поверхнею. Місцезнаходження варто розглядати як *стоянку населення різних етапів епохи бронзи.*

38. Група курганів I (лівий берег оз. Пожарня-Сиваш — бол. Ємцівське — рр. Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро) знаходиться на південний схід від села, за 0,4-0,5 км, на по-

вороті автогрейдера від с.Єристівка (рис.14:38). Розташована компактним скупченням на панівному підвищенні плато лівого берега Ємцівського болота та р.Лиська (Ліська, Лизька) — лівої притоки Кобелячка, з абсолютною позначкою висоти — 72,5 м. Всі кургани групи, крім найбільшого — Ємцівської могили (рис.23), — розорюються. Складається з 8-ми насипів, висотою 0,3-4,1 м і діаметром 14-52 м.

Курган №1 (Ємцівська могила) — задернований, має напівкулясту, дещо сплюснену форму, з підрізаними полами. Північна і північно-західна поли пошкоджені дорожнім будівництвом і вибиранням ґрунту, вершина вирівняна (рис.23). На ній помітні рештки трьох різного часу встановлення тригопунктів, основа яких обкопана у вигляді квадратних підвищень 3x3 м. За формою насип належить до типово *ямних поховальних споруд*, приплюснутих у перетині обрисів.

Кургани №№ 5-6 — частково зруйновані прокладанням грейдованої дороги до села. Параметри курганів наведені у Таблиці 9 (*див. додаток*).

Лише найбільший курган групи (№1) оглядався Г.М.Некрасовою 1986 р. (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк. 54, № 5*) і описаний із прив'язкою до с.Єристівка.

39. Група курганів II (лівий берег бол. Ємцівське — рр. Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро). Знаходиться за 0,45 км на захід — південний захід від групи I, в 0,2 км на південь від села, на незначному підвищенні на плато (до 0,5 м) край лівого високого берега, з абсолютною відміткою 73,5 м на насипу найбільшого кургана № 1 (рис.14:39).

Складається з 5-ти насипів, розміщених компактним скупченням, висотою 0,25-0,60 м і діаметром 10-20 м. Всі кургани розорюються. На кількох насипах траплялися уламки стінок ліпних горщиків *пізньоямного та зрубного* часу. Нижче, у Таблиці 10 (*див. додаток*), подані розміри курганів.

Група знаходиться за 0,1 км на схід від межі землевідводу.

40. Група курганоподібних насипів III (лівий берег бол. Ємцівське — рр. Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро). Розташована на панівному підвищенні вододільного плато — лівого берега р.Кобелячок — Ємцівського болота, за 0,65 км на південний захід від села

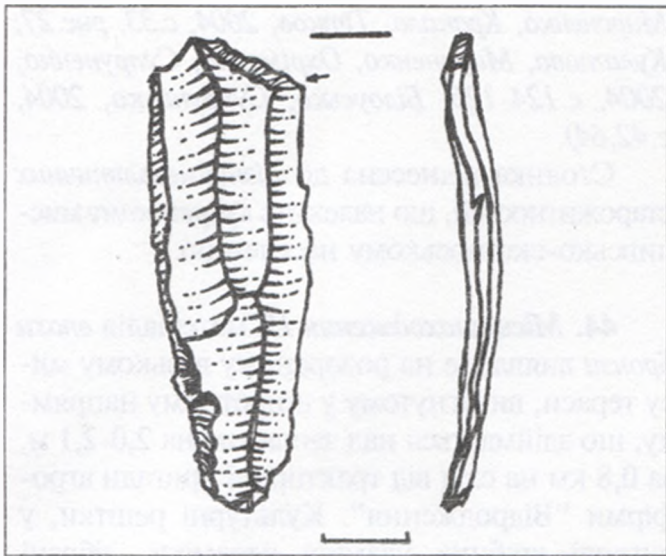

Рис. 17. Ємці, с. Пункт II. Пластина Кремень

(рис.14:40). Знаходиться на піщаному підвищенні висотою 0,7 м, край його південного схилу, з абсолютною позначкою 71,4 м на вершині найбільшого насипу №1. Висота лівого берега над заплавою, поряд із підвищенням, — 4,5 м.

Складається з 4-х підвищень штучного походження, висотою 0,3-1,4 і діаметром 18-33 м, розташованих компактним “гніздом”. Два з них задерновані, два — розорані. На більшому (№1) — рештки тригопункту і хати початку ХХ ст., на насипу № 3 знайдені два дрібні уламки стінок ліпного горщика із заглаженою поверхнею зрубного часу і два скולי кременю від кресала.

В результаті проведених розкопок у 2003 р. встановлено, що підвищення пов’язані зі спорудження садиби наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Мироненко, Артем’єв, 2004, арк.96-99).

41. Група курганів IV (лівий берег бол.Ємцівське — вододіл цього болота і оз.Пожарня-Сиваш — рр. Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро) виявлена на відрозі найзначнішого піщаного підвищення вододілу, за 1,4 км на захід від села, на землях Дмитрівської сільської ради (агрофірма “Відродження”), в 0,8 км на захід від групи III (рис.14:41).

Складається з 2-х дуже розораних насипів (практично плям викидів), висотою 0,25-0,35 м і діаметром 12-15 м, що розташовані на південному краю підвищення, з абсолютною позначкою у 67,5 м. Більший із курганів має значну піщану пляму викиду, діаметром близько 5 м, над ямою поховання, напевне,

раннього залізного віку, інший — сліди розораного викиду із жовтого піску у центрі.

Обидва кургани потрапляють до території землевідводу і мають бути досліджені.

Підлужне, кол. с., Дмитрівська с/р.,
Комсомольська м/р (лівий берег бол.
Ємцівське — рр. Кобелячок — Сухий
Кобелячок — Дніпро).

42. Група курганів II (Група курганів I — група “Цегельні”, з 3-х насипів, досліджена Ю.О.Шиловим 1992 р. (Шилов, 1993; 1997)). знаходиться на схід від тракторної бригади агрофірми “Відродження”, на місці колишнього села (рис.14:42), на розораному мису другої тераси, із абсолютною висотою 72,2 м, що здіймається над заплавою на 5,0-5,5 м і позначений підвищенням в 0,8 м (рис.25). Мис із заходу пошкоджений будівництвом ангару тракторної бригади і траншеями, що знищили як мінімум два насипи, а також перетинається майже у меридіональному напрямку лісосмугою. Півніжжя мису, що також розорюється, огинається старицею, у західній частині має незначні обриви, висотою 0,4-0,5 м. Поряд — невеликі підвищення серед заплави і солонців.

Група курганів, у складі 4-х збережених насипів, висотою 0,3-1,1 та діаметром 10-28 м, тягнє до східної частини мису (рис.18). Найбільший курган і два маленькі (№1 та №№ 3-4) — розорюються, середній (№2) — розорюється частково і знаходиться у лісосмузі, а західна його пола — знищена котлованом траншеї. На поверхні насипу кургану №1 знайдені уламки товстостінного горщика *ямного часу* зі слідами гребінцевого загладжування та товченою черепашкою в тісті, дрібні фрагменти стінок ліпних пізньоямних посудин, в т.ч. з відбитками горизонтальних смужок, наколів двозубого штамп, а також — жовто-пісковий точильний камінь прямокутної форми, розмірами 7,5x9,0x 3,4 см.

Обміри курганів наведені у Таблиці 11.

З рештками насипу останнього кургану пов’язані знахідки поодиноких подрібнених фрагментів стінок античних кружальних амфор, більшість із яких виявлена край південно-східного схилу мису, на площі близько 10x25 м.

Місцезнаходження цієї кераміки, позначене як *пункт II*, утворилося, певно, через

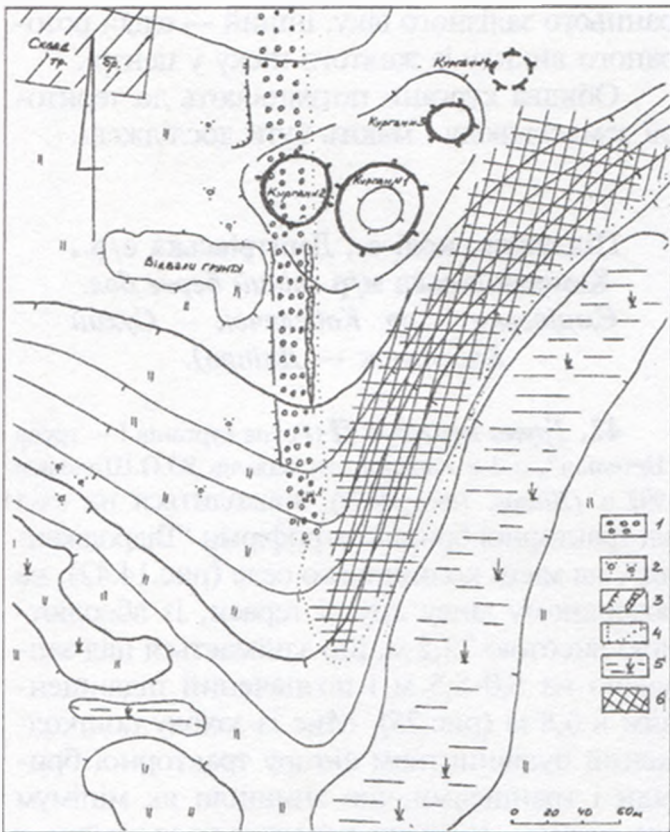

Рис.18. Підлужне, с. Окомірний план розміщення групи курганів II та мезолітичної стоянки.

- 1 — лісосмуга; 2 — кущі; 3 — канали, обриви;
4 — сільськогосподарські угіддя; 5 — болото;
6 — місцезнаходження виробів з кременю.

розгортання насипу кургана бульдозером вздовж схилу. Уламки належать стінкам і плічкам оранжевоглиняної кружальної античної амфори із блискітками слюди та дрібного піску в тісті. Їх розміри — від 1,4x2,0 до 2,9x5,7 см.

При детальному огляді схилів зазначеного мису виявлена мезолітична стоянка, поіменована як Підлужне I — “Комсомольська”.

43. Підлужне I. Мезолітична стоянка “Комсомольська” займає схилу частину мису, переважно звернену до південно-східного його боку, захищену від переважаючих узимку західних і північно-західних холодних вітрів. Більшість виробів із кременю, виявлених на схилі, починаючи від південної поли кургану №1 вказаної вище курганної групи, зібрана на розорюваній поверхні, на рівнях від 1,2 до 3,5 м вище заплави. Знахідки виявлені на площі близько 0,8 га (70x150 м), пошкодженій інтенсивним розорюванням (рис.14:43; 18).

Публікація матеріалів стоянки вже здійснена в окремій статті (Супруненко, Гавриленко, Кулатова, Лямкін, Мироненко, 2003, с.43-45), матеріали пам'ятки використані й у інших дослідженнях (Супруненко, Кулатова,

Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с.33, рис.27; Кулатова, Мироненко, Охріменко, Супруненко, 2004, с.124-126; Білоусько, Супруненко, 2004, с.42,64).

Стоянка віднесена до пізньомезолітичних старожитностей, що належать кукрецькому мисливсько-скотарському населенню.

44. Місцезнаходження III матеріалів епохи бронзи виявлене на розораному вузькому мису тераси, витягнутому у широтному напрямку, що здійснюється над заплавою на 2,0-2,1 м, за 0,8 км на схід від тракторної бригади агрофірми “Відродження”. Культурні рештки, у вигляді дрібних уламків кераміки, зібрані вздовж схилу, на площі 2,5 га (100x250 м). Залишків культурних нашарувань шурфуванням не виявлено.

Знахідки належать до уламків стінок ліпних горщиків культури багатоваликаної кераміки, менш товстостінного посуду епохи пізньої бронзи та фрагментів античних амфор. Може розглядатися як короткочасове стійбище населення різних епох.

Єристівка, с., Пришибська с/р., Кременчуцький р-н (лівий берег бол. Ємцівське — рр. Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро).

45. Курган I. Поодинокий насип розташований на північний захід від села, за 0,6 км, на мисоподібному виступі плато високого лівого берега. Розорюється. Круглий у плані, висота — близько 0,7 м, діаметр — 18x20 м (рис.14:45).

Знаходиться за 0,15 км на схід від межі землевідводу.

46. Курган II розташований за 0,25 км на схід від центральної частини села, зліва від шосе на с.Пришиб, на території колишнього господарського двору колгоспу (рис.14:46). Займає панівне підвищення, з абсолютної позначкою 72,5 м. Обсаджений кущами. Насип пошкоджено вибиранням ґрунту. Висота — близько 2,0 м, діаметр — 25x30 м.

47. Група курганів I (група Єристівської чи Єристової могили) розташована на південній околиці села, в районі сільського кладовища. Займає край високої другої тераси

лівого берега, з абсолютною висотою 75,0 м, і здіймається над заплавою на 8-9 м (рис.14:47). Центральна частина групи зайнята кладовищем. Група складається з 8-ми курганів, найбільший з яких відомий за назвою XIX ст. — Єристівська могила. Це один із найзначніших курганів Кременчуцького району, що має висоту близько 10,2 м (рис.24).

Кургани витягнуті ланцюжком компактно, у широтному напрямку.

Висота курганів — 0,3-10,2 м, їх діаметр — 15-85 м. Насипи № 4 та № 1 — зайняті кладовищем. Перший — частково знівельований при будівництві “стели жалоби” і на третину пошкоджений сучасними похованнями. Єристівська могила — майже всуціль вкрита похованнями (близько 70) XIX — XX ст. На її вершині встановлено тригопункт. Кургани №№ 2-3, 6-8 — розорюються, насипи злегка оплилі; частково розтягнуті. Характеристика курганів наведена у Таблиці 12 (див. додаток).

Знахідки. На поверхні насипу №2 знайдено фрагмент стінки ліпного горщика *зрубного часу*, а на полі кургану №7 — вінце ліпної посудини *культури багатоваликової кераміки* й уламок стінки посудини *доби пізньої бронзи* (рис.19). Крім того, поряд із курганами №№ 6, 7 виявлено чимало кружальних черепків XIX ст.

До групи I тяжіє *курганоподібний насип*, умовно, позначений як курган № 9, що розташований за 0,18 км на схід від кладовища, на підвищенні плато тераси. Через наявність посівів, висота визначається як 0,3-0,4 м, діаметр — близько 20 м. Можливо, останній є залишками будівлі кінця XIX — XX ст.

Кургани №№ 1-2 групи, здалеку оглядалися Г.М.Некрасовою 1986 р. (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк. 54*).

48. Група курганів II. Обстежена край північно-західної частини села, зліва від вул.Шевченка (шосе сс.Єристівка — Ємці), за 0,2-0,3 км. Займає край підвищення другої тераси лівого берега, висотою 7,2-7,3 м над рівнем заплави. Витягнута компактно ланцюжком за лінією північний захід — південний схід, розорюється (рис.14:48).

Складається з 4-х курганів висотою 0,35-1,00 та діаметром 15-30 м. На вершині найбільшого із них (№1) в ході оранки виявлене скупчення кісток одного зі зруйнованих впускних поховань, серед яких трапився уламок

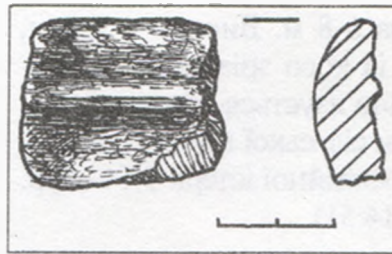

Рис.19. Єристівка, с. Група курганів I, курган №7. Уламок вінця ліпного горщика. Глина.

Рис.20. Єристівка, с. Група курганів II, курган №1. Уламок пластини. Кремень.

широкої пластини світло-коричневого прозорого кременю зі слідами використання (рис.20). Розміри курганів подані нижче у Таблиці 13 (див. додаток).

49. Місцезнаходження I (правий берег бол. Ємцівське — рр.Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро). Виявлене за 0,8 км на захід від центру села, на піщаному підвищенні тераси, з абсолютною висотою 69,5 м (рис.14:49). Розташоване справа від шосе сс.Дмитрівка-Колгоспна Гора-Єристівка, поряд із полотном дороги, неподалік від окремо розташованої могили німецьких солдат та офіцерів 1943 р. та мосту через пересихаюче болото. Тяжіє до ледь помітного пониження на зазначеному підвищенні, що розорюється.

На площі 1,2 га (100x120 м) виявлені подрібнені уламки тонкостінного ліпного посуду, в т.ч. з тонким наліпним валиком та домішками подрібненого шамоту в тісті, *зрубного часу*, а, крім того, фрагменти новітньої кружальної кераміки.

Місцезнаходження є залишками короткочасової стоянки населення *доби пізнього бронзового віку*. Розвіяні культурні нашарування відсутні.

50. Курганоподібні насипи новітнього часу (правий берег бол. Ємцівське — рр.Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро). Група з 8-ми насипів висотою 0,6-1,5 м та розмірами від 10x15 до 25x30 м. Переважно задерновані. Розташовані за 0,8-0,9 км на захід від південної частини села, поблизу напіврозібраної ферми (МТФ). Це рештки будівельних робіт 1960-х рр.(рис.14:50).

51. Курганоподібний насип новітнього часу (?) (лівий берег бол. Ємцівське — рр. Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро) у центральній частині, за 0,5 км на північ від центру села і пам'ятника воїнам-визволителям, зліва від

вулиці Шевченка, за 6-8 м. Висота — 0,8 м, діаметр — 12x25 м, із косо зрізаною бульдозером вершиною. Пов'язується місцевим населенням із рештками сільської церкви XIX ст., зруйнованої за антирелігійної істерії 1930-х рр. Задернований (рис.14:51).

**Волошине, с., Дмитрівська с/р.,
Комсомольська м/р (правий берег бол.
Ємцівське — р.Кобелячок — вододіл
рр.Сухий Кобелячок — Псел).**

Останець корінного берега — гряда підвищення Стовбуватої могили, довжиною понад 1,3 км при ширині 0,30-0,45 км, розташована посеред заплави (рис.14). Висота цього останця коливається у межах 5-8 м над рівнем оточуючих стариць та боліт, має абсолютну позначку 82,1 м на Стовбуватій могилі — найбільшому кургані у складі трьох груп, розміщених на цьому піщаному підвищенні.

Останець знаходиться між сс.Волошине й Єристівка, за 1,1 км на схід від першого села, а також 1,2 км на захід — від другого, зліва від шосе сс.Дмитрівка-Колгоспна Гора-Єристівка. На ньому розміщені понад три десятки курганів, умовно розподілених на три групи. Засадами до виділення груп є їх мікрогрупування навколо найбільш значних насипів чи тяжіння до певних орієнтирів, як то вигинів схилу останця чи панівних підвищень. Частина курганів має незначні розміри й розораність. Нижче подаємо опис груп.

52. Місцезнаходження I (правий берег бол. Ємцівське — вододіл рр. Сухий Кобелячок — Псел) знаходиться за 0,6-0,7 км на схід від села, на північно-західному відрозі видовженого похилого мису піщаного останця між заплавами Ємцівського болота і безіменної стариці (рис.14:52). Займає західний схил відрозу мису, горбкувата поверхня якого епізодично використовувалася під стоянку стародавнього населення і перевіювалася вітрами. Мис здіймається від рівня заплави стариці на 3,5-4,0 м. Поверхня розорана.

Культурні залишки у вигляді поодиноких фрагментів ліпного посуду зібрані на площі близько 1 га (50-70x200 м). Вздовж схилу переважають уламки кружального посуду XIX ст., серед яких трапляються й фрагменти ліпної кераміки, із домішками жорстви і блискіток

слоди у щільному тісті сірого і чорного кольору. Ці дрібні черепки, вірогідно, належать чорноліському ліпному посуду.

З метою встановлення характеру культурних нашарувань на підвищенні мису, у південній його частині, та вздовж схилу закладено 3 шурфи розміром 1x1, 2x1 та 2x2 м (відповідно шурфи №№ 1-3).

Перший з них — №1 (1x1 м) не зафіксував будь-яких нашарувань гомогенного походження. Під розораним сіро-коричневим супіском (0-0,3 м) лежав передматериковий шар такого ж піску, зі вкрапленнями жовтого піску, зритою землеріями (0,3-0,6 м), а нижче (до 1,0 м) — світло-жовтий пісок дюни — материк. Знахідок не виявлено.

Дещо інша стратиграфічна ситуація відзначена у шурфі № 2 (1x2 м), розташованому на пологому схилі мису.

Тут під аналогічним поверхневим супіском орного шару (0-0,2 м), залягав сіро-коричневий супісок із окремими фрагментами кераміки епохи пізньої бронзи (3), що простежувався до глибини 0,9 м. Нижче, з рівня 0,9 м до 1,2 м знаходився прошарок мішаного піску світло-жовтих і сірих тонів забарвлення, в якому знахідок не виявлено. З 1,2 м — лежав світло-жовтий пісок дюни, прокопаний до 1,2 м.

Насамкінець, шурф № 3 (2x2 м) біля краю мису встановив наявність такої стратиграфії: 0-0,20 м — орний сіро-коричневий супісок, зі знахідкою дрібного уламка стінки античної світло-оранжевоглиняної амфори; 0,20-0,50 м — сіро-коричневий непорушений супісок із кількома дрібними фрагментами ліпного посуду невизначеної культурної належності; з 0,50-0,55 м — світло-жовтий пісок.

Таким чином, місцезнаходження може бути рештками короткочасової стоянки населення доби пізньої бронзи, переміщеної вздовж схилу вітровими видувами.

53. Група курганів I (група Стовбуватої могили) розташована на південному відрозі останця, позначеному максимальним підвищенням у 8,0 м над рівнем заплави, а в плані — округлими мисоподібними виступами, біля підніжжя яких знаходяться обводнені луки із заглибинами солонцюватих стариць (рис.14:53). Розташована за 1,0 км на захід від с.Волошине.

Складається з 23 курганів та курганоподібних насипів, переважно незначної висоти,

згрупованих на схід та північний захід від великого кургану — Стовбуватої могили (№ 1). Висота менших курганів — 0,2-0,5 м, їх діаметри — 10-25 м. Більшість із курганів дуже розорана, мають насипи з переважанням у їх складі супіску і розташована поряд зі Стовбуватою могилою, частина ж — витягнута скривленим ланцюжком вздовж південного схилу останця. Саме ці насипи у повній мірі були піддані дії природних та господарських чинників — впливові вітрової й водної ерозії, невблаганному розорюванню насипів, що знаходилися на невеличких піщаних виступах над схилами.

Найбільший курган у групі I — задернований, зі схилами значної крутизни — 20-25°, підораними на 5-7 м полами, знищеними польовою дорогою та вибиранням ґрунту. На його вершині знаходився тригопункт. Нівельована висота насипу від підошви підвищення, на якому його зведено, складає — 9,4 м, від країв піл — 7,5 м, діаметр — 85х96 м. Висота кургану на початку ХХ ст. перевищувала 11,8 м. З північного сходу та північного заходу, а також із південного заходу, до підошви кургану прилягають природні підвищення у вигляді своєрідних валів, а навкруги кургану, особливо зі східного та південного боків, помітна широка заглибина у вигляді оплилого рову в 7-9 м, при глибині 0,6-1,2 м, що виникла при вибиранні ґрунту на підсіпку насипу (рис.22). Обмірні характеристики курганів групи I наведені нижче у Таблиці 14 (див. додаток).

Поряд із насипом кургану №12 зібрані уламки античної амфори, в т.ч. вінця зі слідами давньої реставрації, біля його підніжжя — дрібні фрагменти стінок пізньоямних ліпних горщиків.

Кургани групи I потрапляють до меж землевідводу і потребують проведення досліджень.

Лише найбільший курган групи здалеку був помічений 1986 р. Г.М.Некрасовою (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк.51*) та неодноразово оглядався Ю.О.Шиловим (*Шилов, 2001, фото 12; Стахив Н., Стахив Т., Дихтяр, 2001, с.3*).

54. Група курганів II (“західна”) розташована на південно-західному краю останця, за 0,7 км на схід від с.Волошине, і пов’язана з використанням для спорудження курганів краю підвищення (рис.14:54). Складається з 4-х

ледь помітних візуально, розораних курганів, висотою 0,2-0,6 та діаметром 10-20 м. Насип № 4 знаходиться у лісосмузі, хоча, ймовірно, що його поява — результат наорювання сповзаючого поверхневого шару підвищення. Розміри курганів наведені у Таблиці 15 (див. додаток).

Всі кургани групи потрапляють до меж землевідводу і потребують проведення досліджень.

55. Група курганів III знаходиться у східній частині останця, на панівному підвищенні, висотою 6 м над рівнем заплави, з абсолютною позначкою 72,8 м, та на схилі, навпроти с.Єристівка. Витягнута своєрідним ланцюжком у широтному напрямку, вздовж гребеня підвищення (рис.14:55), на полишених без обробітку угіддях, що належать Пришибській сільській раді Кременчуцького району. Складається з 12-ти насипів висотою 0,2-1,2 м і діаметром 15-35 м. Майже всі кургани, крім №№ 9 і 12, розорювалися; на останніх, що розташовані на мису першої тераси правого берега р.Кобелячок, — розташовані всихаюча лісосмуга та рештки тригопункту з невеликим деревцем поряд. Курганоподібні насипи №№ 10-11 займають вершину плато останця, дуже розорані. Через насип № 9 проходить напівзнищена лісосмуга. Насип оборонний, нівелювався бульдозером у 1960-х рр.

Частина насипів, за формою, видовжена в меридіональному напрямку (№№ 2-5), що не пов’язане із сучасним напрямком розорювання. Курганоподібні насипи №№ 10 і 11 видовжені меридіонально і відділені від основного масиву групи (на захід), на 0,15 км. Параметри курганів зафіксовані розвідкою навесні 2003 р. й уточнені в ході розкопок. Вони наведені у Таблиці 16 (див. додаток).

Кургани цієї групи потрапили до меж землевідводу Єристівського родовища.

Варто відзначити знахідку за 20-30 м на південний схід від решток насипу кургану № 2 групи III залізного кочівницького стремена гарної збереженості і язичка залізної підпружної пряжки, виявлених за допомогою металодетектора (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2003, рис.42-43*). Можливо, останні походять зі складу інвентаря зруйнованого зняттям насипу №2 поховання кочівника саттівської культури. Знахідки вже опубліковані (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004. — С.32*) (рис.21).

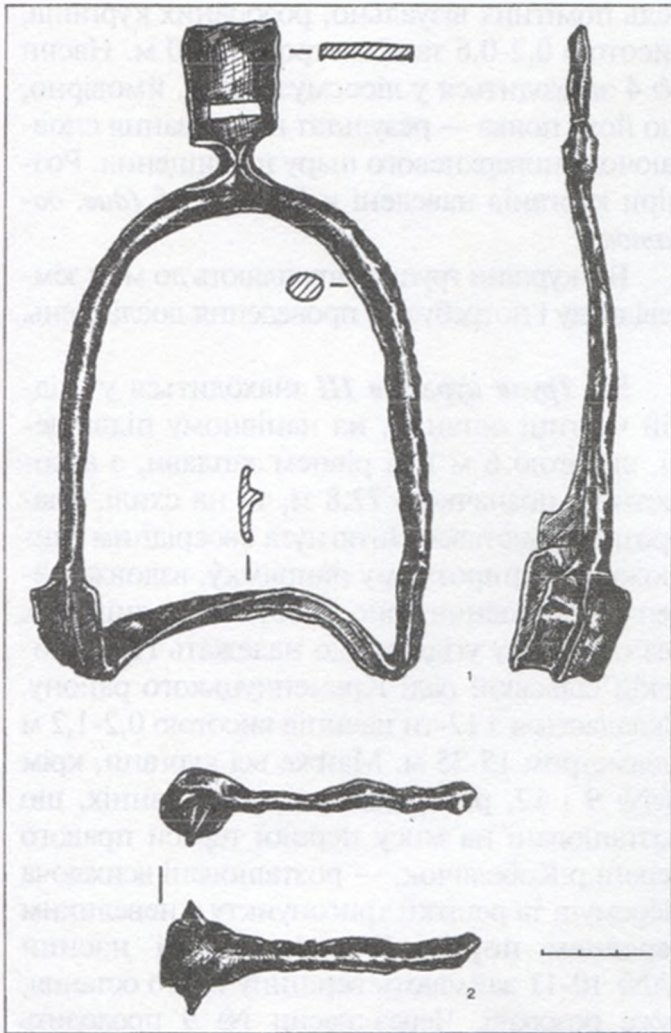

Рис.21. Волошине, с. Група курганів III, поряд з курганом №2. Стремено (1) та язичок від пряжки (2).
Залізо

Дуканичі, с., Дмитрівська с/р.,
Комсомольська м/р
(правий берег р.Кобелячок — вододіл
рр.Сухий Кобелячок і Псел).

56. Місцезнаходження I виявлене за 0,3 км на схід від села, на округлому мису першої надзаплавної тераси правого берега стариці, що огинає село, що здіймається на 0,6-1,7 м над заплавою (рис.14:56), зліва, за 0,2 км на північ від шосе сс.Дмитрівка-Колгоспна Гора-Єристівка. Займає площу близько 4 га (100x400 м), витягнуту вздовж русла в широтному напрямку.

На мису простежуються рештки хутора поч.ХХ ст., представлені окремими культурними рештками у вигляді уламків посуду, пічних викидів, вугілля, виробів зі скла і металу. Шурфуванням (два шурфи 1x2 м) культурних решток доби бронзи у супіщанистому чорноземі потужністю 0,7 м і підстилаючому його світлому піску не виявлено. Проте, на по-

верхні, що свого часу розорювалася під баштан, зібрано уламки стінок ліпних горщиків із домішками жорстви у щільному тісті сірого кольору, близьких до кераміки сабатинівських та чорноліських поселень лівого берега Дніпра.

Місцезнаходження матеріалів доби пізньої бронзи розташоване майже на межі землевідводу.

Дещо південно-західніше, за 0,2 км, помітні рештки садиби-хутора кінця ХІХ — початку ХХ ст., у вигляді підвищень від хати і господарських споруд, шурфуванням на місці якого культурних залишків більш ранніх епох не виявлено.

Висновки

Таким чином, у ході обстежень встановлено, що до меж землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів потрапляє 9 груп курганів та 2 окремо розташовані насипи, 1 місцезнаходження доби палеоліту-мезоліту та 2 — епохи бронзового віку. Всі вони мають по чергово бути досліджені археологічно.

Проведення цих масштабних робіт повинне вестися паралельно із освоєнням родовища і має здійснюватися на протязі 4-х років.

Першим етапом таких робіт повиненне стати вивчення груп курганів III поблизу с.Ємці та групи III неподалік с.Волошине, які потрапляють до вісьової повздожної частини майбутнього кар'єру і мають бути досліджені у першу чергу. Паралельно з цими роботами необхідно дослідити насипи №№ 10 і 11 групи I Стовбуватої могили біля с.Волошине. Саме ці роботи вже проведені у 2003 р.

Другий етап робіт включає вивчення всіх невеликих курганів групи I поблизу с.Волошине, а на завершальному етапі — дослідження найбільшого кургану групи I — Стовбуватої могили. Ці роботи в основному здійснені влітку 2004 р.

Третім етапом робіт повиненне стати вивчення частини курганів груп I та II поблизу с.Волошине, групи IV поблизу с.Ємці, поодиноких насипів поблизу сс.Солонці й Ємці, детальне обстеження території виявлених місцезнаходжень. Ці роботи заплановані на 2005 р.

Четвертим етапом робіт має стати дослідження всіх пам'яток, що можуть бути по-

шкоджені земляними роботами, і розміщені в околицях землевідводу, переважно у його північній частині (2006 р.).

Звісно, порядок проведення археологічних досліджень може коригуватися, у зв'язку із розгортанням тих чи інших кар'єробудівельних робіт. Насамкінець, варто дослідити кургани, що потрапляють у зону на межах землевідводу, а саме — кургани групи III

поблизу с.Солонці, групи II у с.Ємці та поодинокий насип I поблизу с.Єривівка, що ймовірно здійснити вже 2007 р.

При вибиранні 1-3 м поверхневих нашарувань в зоні спорудження кар'єру необхідна постійна присутність археологів для здійснення нагляду за проведенням робіт, що істотно впливатиме на стан проведення і якість виконання досліджень.

Розвідки на території розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський ГЗК»

Визначена під проектне зсіпання відвалів ділянка площею 173,9 га розташована на підвищенні першої тераси лівого берега р.Псел і примикає до ледь помітного пагорбу вододільного пасма рр. Псел — Сухий Кобелячок — Дніпро, в районі сс.Колгоспна Гора і Дуканічі, на межі землекористування ВАТ «Полтавський ГЗК», Комсомольської міської ради та Дмитрівської сільської ради. Це слабкообкуване степове заплавне плато, з чагарниковими насадженнями випадкового характеру, поодинокими деревами, яке свого часу входило до «степового коридору» у Придніпровському лівобережному терасовому лісо-степу. Плато має перепади висот у 1,2-2,3 м, з абсолютними позначками від 69,1 до 72,3 м. Формоутворюючими чинниками історичного рельєфу тут слугували, вірогідно, дві, пересохлі стариці Псла, існування яких спричинило до утворення солонцюватих боліт і поширення солонцево-болітної рослинності, із переважанням степових видів.

Обстежена ділянка видовжена майже у меридіональному напрямку, з відхиленням до північного заходу, має довжину 2,9 км при ширині 0,6-0,8 км, прилягаючи до відвалів Дніпровського рудоуправління (рис.1). На тлі поверхні добре помітні підвищення дюнного характеру, пов'язані з формуванням заплавного рельєфу, які у певні історичні епохи — за доби енеоліту-бронзи та раннього залізного віку — мали бути включені до господарської діяльності давнього населення. Такі підвищення висотою 1,5-2,5 м над рівнем заплави й були прошурфовані. Жоден із них не виявив залишків культурних нашарувань будь-яких епох, крім новітніх.

Археологічні об'єкти виявлені у північній частині ділянки, позначені рештками відвалів прокопаного нещодавно обвідного каналу кар'єра та будівництвом насипу залізниці (рис.1; 14). Саме тут знаходиться максимальне підвищення, що примикає до вододільного пасма. Це підвищення належить до заплачних — поряд із підніжжям останця другої тераси з с.Колгоспна Гора та з с.Дуканічі, має дюнный характер. Воно обмежене майже зі всіх боків рештками стариць чи боліт. На цьому пагорбі площею 0,5x1,3 км, видовженому у широтному напрямку, помітні рештки села XIX-XX ст. у вигляді слідів давнього кладовища, якихось ровів і обваловки 1930-х рр., залишків траншей тощо. Є поодинокі знахідки кераміки XIX ст.

Вершина підвищення обрана для спорудження групи курганів у давнину. Судячи за формою насипів, що розплилися на піщаному підґрунті, кургани знаходилися в зоні активної сільськогосподарської діяльності XX ст.

Дуканічі, с., Дмитрівська с/р.,
Комсомольська м/р
(правий берег р.Кобелячок — вододіл рр.
Сухий Кобелячок і Псел).

57. Група курганів I займає два округлих миси першої тераси водозбору річки, позначеного на навколишній території пересохлими старицями і болотами. Знаходяться за 0,50-0,65 км на південний схід і південь від села, справа від шосе сс.Дмитрівка — Колгоспна Гора — Єривівка, в 0,3-0,4 км (рис.1:57; 14:57), а також за 0,9-1,0 км на південний захід від с.Колгоспна Гора

та за 6,1 км на північ від с.Золотнище Комсомольської міської ради Полтавської обл. На сьогодні, між шосе і курганами прорита траса обвідного каналу кар'єру і зводиться насип залізничного полотна.

Всі кургани задерновані. Вони витягнуті неправильним ланцюжком на відстань 0,45–0,50 км, мають сліди розорювання. Складається з 8-ми насипів висотою 0,25–1,05 м і діаметром 10–35 м, згрупованих у дві мікрогрупи. Перша з цих мікрогруп розташована на незначному округлому підвищенні в 1,5–2,1 м, з абсолютною висотою 67,5 м. До цієї компактної мікрогрупи входять 5 насипів. Друга мікрогрупа розташована на мису за 0,23 км на північний захід — захід і складається з 3-х насипів. Найбільший з них (№6) зберіг на вершині рештки тригопункту, а на 1956 р. мав висоту більше 1,2 м. Кургани другої мікрогрупи розорювалися до початку 1990-х рр. На сьогодні задерновані, як і насипи першої. Кургани №№ 1–3 обнесені незначним валом, можливо, рештками обваловки кладовища початку ХХ ст. Найбільший курган групи — № 1, — вірогідно, був перекритий, за давньою кременчуцькою степовою традицією, сільським кладовищем ХІХ - поч. ХХ ст. Дані про кургани та курганоподібні насипи включені до Таблиці 17 (див. додаток).

Східна мікрогрупа потрапляє до меж землевідводу кар'єру і має бути досліджена. Щодо курганів №№6–8, то їх безпосередня близькість до залізничного полотна не залишає ніяких перспектив щодо їх збереження у майбутньому, що також повинно стати приводом до проведення охоронних робіт.

58. Група курганів II розташована на південний захід-південь від села (рис.1:58), в 0,2 км, та за 0,65 км на схід від с.Колгоспна Гора, зліва від шосе сс.Дмитрівка — Колгоспна Гора — Єристівка, на східному відрозі вододільного останця “Колгоспна Гора”, що здіймається над заплавою на 7–8 м. Складається з 4-х курганів, висотою 0,5–0,8 м і діаметром 15–25 м, розташованих ланцюжком, зорієнтованим у широтному напрямку, на відстань 0,2 км. Насипи розорюються, курган №2 — наполовину зрізаний вибиранням траси шосе. Обмірні дані подані у Таблиці 18 (див. додаток).

Ще один курган у складі групи (№5) знаходився на підвищенні в 2,5–3,0 м висотою, біля підніжжя північно-східного схилу мису.

Він мав висоту понад 0,8 м і діаметр близько 20 м, що добре помітно на картографічній основі 1956 р. Знищений в результаті діяльності свиноферми у 1960-х рр. Поверхня підвищення заглажена бульдозером. Рештки поховань, напевне, збереглися, про що свідчать знахідки ямної і зрубної кераміки на задернованій поверхні пагорба.

59. Група курганів III (лівий берег бол. Ємцівське — рр. Кобелячок — Сухий Кобелячок — Дніпро) складалася із 6-ти насипів висотою 0,6–1,5 м і діаметром 20–30 м (на 1956 р.) (рис.10:59; 14:59). Знаходилася за 1,1 км на південний схід від села і була витягнута ланцюжком з північного заходу на південний схід на 0,6 км. На сьогодні знищена відвалами кар'єру та складанням поверхневого шару піску на північ від відвалів. Залишилось лише 2 кургани, перший із яких навпіл перерізаний під час вибирання обвідного каналу, другий — поріс деревами і кущами біля підніжжя відвалу.

Курган №1 має діаметр — близько 20 м, висоту — 1,1 м. У зсуві супіщаного насипу помітна яма одного із поховань. Насип №2 — здіймається на 0,8–0,9 м, діаметр визначити важко.

**Комсомольськ м., Комсомольська м/р.,
ур. Чирівка (Червівка) — знесене село
(лівий берег р.Псел — р.Дніпро).**

Принагідно, із обстеженням ділянки під відвали, здійснений огляд решток зруйнованих у 1992–1993 рр. насипів курганної групи на терасі і мису, край північної межі комсомольського дачного кооперативу «Маяк», що розташований на південь від ділянки землевідводу (рис.1:60).

60. Курган I “Чирівська могила”. Здернований насип кургану висотою близько 2 м, діаметром — 30 м, розташований за 0,8 км на північний захід — північ від дачного кооперативу “Маяк”, що знаходиться поблизу знесеного с.Стара Чирівка і північно-західного кута відвалів кар'єру ВАТ “Полтавський ГЗК” (рис.1:60). Курган займає край невеликого підвищення над пересихаючою старицею, що здіймається над заплавою на 1,3–2,0 м. Місцевість навкруги заболочена.

Напевне, курган входив до складу групи, витягнутої з північного заходу на південний схід, у складі 4-х насипів, відомих, як Старочирвівська. Три кургани цієї групи у 1993 р. досліджені Ю.О.Шиловим (рис.1:61), четвертий — завалений відвалами кар'єру (Шилов, Шкляр, Еремев, 1993, арк.20-21,25). Центральна частина кургану №1 цієї групи, з тригопунктом на вершині, збереглася край північного кута забудови дачного кооперативу. Зазначена група займала підвищення піщаної гряди, довжиною 0,9 км, що здіймалася над заплавою на 6,0-6,8 м.

На сьогодні залишки досліджених насипів, частково знівельовані бульдозером, знаходяться на краю тераси над пересохлим болотом, на площі близько 50-80х350 м. Вони розташовані видовженим ланцюжком поблизу краю тераси. Рештки насипів збереглися за 80-150 м від північної межі дачного кооперативу (рис.1:61).

Поверхневий шар ґрунту на мису знятий бульдозером, лише місцями помітні плями дернових нашарувань та колишніх ям. З ме-

тою остаточного дослідження решток групи курганів на ділянках тераси необхідно нівелювання її краю скрепером чи бульдозером та вирівнювання зритих дачниками схилів тераси.

На завершення розвідкових обстежень виявлена ще одна група невеличких курганів поблизу с.Волошине.

Волошине, с., Дмитрівська с/р.,
Комсомольська м/р (лівий берег
бол. Ємцівське — р.Кобелячок — вододіл
рр. Сухий Кобелячок — Псел).

62. Група курганів IV. На витягнутому мису першої тераси лівого берега болота, що має висоту 2,8-3,2 м над рівнем заплави, за 0,25 км на північний схід — північ від села, виявлені два насипи невеличких розораних курганів висотою 0,4 та 0,5 м, котрі мають діаметр 12-14 м (рис.14:62). Насипи знаходяться на орних угіддях агрофірми “Відродження” та на межі землевідводу Єристівського родовища.

Деякі результати проведених робіт

Отже, у результаті суцільних археологічних обстежень, проведених на значній площі — в цілому, понад 2000 га, — отримані цікаві результати, що характеризують старожитності степових та надзаплавних лісостепових ділянок Лівобережжя Дніпра й пониззі Псла в зонах розповсюдження солонцюватих боліт та озер. Подібні розвідки у межах Полтавщини ще не здійснювалися. Результатом цих досліджень стало виявлення і картографування на основу 1:10000 см 98 курганів, встановлення їх мікрогрупування у складі 18 груп, виявлення 10 місцезнаходжень та поселень з матеріалами від доби фінального палеоліту-мезоліту до новітнього часу.

Суттєвим висновком робіт має стати те, що солонцюваті й заболочені степові ділянки надзаплавних терас вибиралися для життя стародавньою людиною лише влітку, восени, і то для короточасових стійбищ первісних мисливців чи збирачів, а пізніше — пізньосередньовічних кочівників, як показали розкопки курганів у 2003-2004 рр. Заселення ж цього мікрорегіону українським населенням відбувалося лише з початку XVIII ст. Культурні нашарування на

більшості місцезнаходжень відсутні, проте наявні на більшості багатошарових поселень узбережжя Псла.

Безперечним здобутком розвідок є відкриття пізньомезолітичної стоянки “Комсомольська” (Підлужне I) на мису другої тераси Дніпра, яку попередньо можна співставити зі старожитностями кукрецької людності, а разом із тим відзначити перспективність пошуку подібних пам'яток в районах поширення озерно-степового придніпровського надзаплавного ландшафту, освоєного людиною за доби мезоліту. На це вказує виявлення окремих знахідок мезолітичного вигляду як у районі розвідок (пункт Ємці II), так і на піщаних підвищеннях узбережжя Дніпра, зокрема, у Комсомольську (пункти ур. Барбара II — збори С.О.Єремєєва) (Супруненко, Гавриленко, Кулатова, Лямкін, Мироненко, 2003, с.45).

Цікавою знахідкою є й виявлення кількох залізних речей зі складу спорядження салтівського вершника та коня поряд із одним з курганів групи III поблизу с.Волошине, що розширюють уявлення про зони кочівок алано-болгарського населення часу існування Хозарсько-

го каганату (Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.30-31).

Основним же висновком здійснених розвідок є те, що проведення суцільних обстежень в солонцювато-болотяних районах придніпровських надзаплав варто здійснювати винятково у ранньовесняний чи зимовий час, за сприятливих умов і відсутності рослинності, що наочно фіксують результати наших робіт.

Пам'яткоохоронним наслідком розвідок є встановлення переліку основних пам'яток, що потрапляють у зону промислової діяльності і будуть поетапно досліджені. Для ряду інших, на-

ближених до майбутнього кар'єру Єристівського родовища, будуть розроблені певні пам'яткоохоронні обмеження. І, насамкінець, результати обстежень знайдуть відображення в археологічній частині "Зводу пам'яток історії та культури" Полтавської області.

Насамкінець, зазначимо, що колекція знахідок розвідки передана на постійне зберігання до Комсомольського міського історико-краєзнавчого музею, де вже існує досить представницький розділ палеонтологічних та археологічних старожитностей регіону (Стахов Н., Стахов Т., Дистяр, 2001, с.2-4).

Література

Башкатов Ю.Ю., Ивченко А., Тараненко С.П. Отчет об археологической разведке у с. Дмитровка (Кременчугский р-н Полтавской обл.) с 9 по 12 октября 2001 года // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 318. — 13 арк.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини (XX тис. до н.е. — V ст. н.е.). — Полтава: Оріяна, 2004. — 168, 6 с.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Середньовічна історія Полтавщини (V ст. н.е. - I половина XVI ст.): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2004. — 200, 4 с.

Бенько Н.П., Журавель В.Н., Квасница В.Д., Стахов Н.П. Полтавская магнитка: история рождения и развитие. — Комсомольськ, 2000. — 144, 8 с.

Зув В.Ф. Полтавщина в "Путешественных записках" 1781 року / Упорядник та наук. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 64 с.

Єремєєв С.О. Розвідки поблизу с.Дмитрівка // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.84.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ "Полтавський ГЗК", на землях агрофірми "Відродження" та Комсомольської міської ради Полтавської області (за листом № 75/5301 від 25 червня 2002 р.)// НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.334. — 14 арк.

Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.Н. Отчёт об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛРСЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — № 24801; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.15. — 73 арк.

Лугова Л.М., Мироненко К.М. Поселення XIII-XIV ст. поблизу Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.122-124.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — 382 с.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и

Змиевые валы в области Днепровского Левобережья // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т.III. — С.1-82.

Макаренко Николай. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топограф. сведений). — Полтава: изд. ПУАК, 1917. — 105, XIX с.

Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Розвідки в околицях м.Комсомольськ // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: Шлях, 2004. — Вип.6. — С.220-223.

Мироненко К.М., Шилов Ю.О. Золотоординські поховання на Кременчугщині // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — №2. — С.105-109.

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. — Полтава: изд. ПУАК, 1914. — 239 с.

Рудинський М.Я. Результати екскурсії в Кременчугський та Кобеляцький повіти 20.IX — 29.X.1922 р. // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002 - 1/2003. — С.23-29.

Самойловський І.М. Звіт за археологічні розвідки року 1930 // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 327. — 13 арк.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 105, 2 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участю Маєвської С.В., Мироненка К.М. та Артем'єва А.В. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ "Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат" поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської місьради та с.Ємчі Пришибської сільської ради Кременчугського району Полтавської області у 2003-2004 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.403. — Частина перша. — 258 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ "Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат", на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчугського району та Комсомольської міської ради Полтавської області,

у липні 2002 і квітні 2003 рр. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — Надходж. 2003 р.; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.394. — 52 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про археологічні розвідки в окрузі м.Комсомольськ Полтавської області з підготовки археологічної частини "Зводу пам'яток історії та культури" в 2002-2003 рр. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — Налх. 2003; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.355. — 45 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука: Пам'ятки археології території та округи міста. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — 160, 4 с.

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — Київ-Полтава: Археологія, 2004. — 82 с.

Стахів Н.П., Стахів Т.А., Дихтяр С.А. Музей Полтавського ГОКа. Комсомольський історико-краєведческий музей: [Фотопутеводитель]. — Комсомольськ: Рубикон, 2001. — 16 с.

Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдінова І.Н. Отчёт о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-61 гг. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1960-61/4. — 86 арк.

Телегин Д.Я., Шмаглий Н.М., Кучера М.П. и др. Отчёт о разведках археологических памятников в районе Дне-

продзержинского водохранилища в 1959 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1959/5. — 60 арк.

Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи: Препринт. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1994. — 68 с.

Шилов Ю.А. Арийские святилища и курганы из устья Псла // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.37-41.

Шилов Ю.О. Брама безсмертя. — Київ: Ред. журн. "Український світ", 1994. — 384 с.

Шилов Ю.А. Курган-святилище "Цегельня" // АДУ 1992 р. — Київ-Запоріжжя: вид. ІА НАНУ, ЗДУ, 1993. — С.142-144, 201.

Шилов Ю.А. Прародина ариев: История, обряды и мифы. — Киев: Синто, 1995а. — 743 с.

Шилов Ю.А. Святилища энеолита – бронзы в устье Псла // АДУ 1993 р. — Киев: вид. ІА НАНУ, НДІ ПД, 1997. — С.145-148.

Шилов Ю.О. Святині. — Київ, 2001. — 236 с.

Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А. Отчет о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области (в 1993 г.) // НА ІА НАНУ; Архив Комсомольского историко-краеведческого музея. — Б.н. — 56 арк.

Догаток.

Таблиці з обмірами курганів

Таблиця 1.

Дмитрівка, с. Група курганів І.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	2,40	32x40	Розораний.
2	0,65	25	Розораний, між опорами ЛЕП.
3	0,50	20	Розораний, круглої в плані форми.
4	0,30	15	Дуже розораний.
5	0,25	16	"Пляма" викиду від поховання.
6	0,20	14	Дуже розораний.

Таблиця 2.

Колгоспна Гора, с. Група курганів І.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	3,20	60x72	Могила Попова, висота на 1956 р. — 4,0 м, діаметр — 73x75 м. Вершина зрізана, поли зруйновані і підгорнуті. Задернований. Використовувався як кладовище кін. ХІХ – поч. ХХ ст.
2	2,00	35	Задернований, обріс кущами і деревами, зайнятий кладовищем. Сліди новітнього валу навкруги.
3	0,60	14	Задернований, насип оплилий.
4	0,40	15	Задернований, могили ХІХ–ХХ ст.
5	0,35	16	Розорюється, амфорна і ліпна кераміка скіфської доби на поверхні.

Таблиця 3.

Колгоспна Гора, с. Група курганів II.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	1,50	25x27	Розорюється, сплющена вершина зі слідами тригопункту, численні нори лисиць.
2	0,60	30	Розорюється, круглий у плані.
3	0,20	15	Розораний курганоподібний насип.
4	0,60	22	Розораний, добре збережений, напівкулястої, круглої форми.
5	0,40	20	Розораний, розтягнутий.
6	0,30	17	Дуже розораний.

Таблиця 4.

Дмитрівка, с. Група курганів «Три брати».

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	6,53	66x72	Задернований, сліди тригопункту на вершині, поли оборані, є нори.
2	4,66	58x60	Задернований, дерева на полах, є сліди рову, східна частина насипу вибрана, на вершині — шурф (1x1 м), ритвини.
3	3,57	55x60	Розорюється, на полах кераміка черняхівської культури.

Таблиця 5.

Комсомольськ, м., с-ще Піддубне. Група курганів I (Скляревської могили).

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	5,00	60x70	Скляревська могила, задернований, сліди тригопункту на вершині, поли оборані, північно-східна пола пошкоджена вибиранням ґрунту, є нори.
2	0,40	18	Задернований.
3	0,30	15	Свого часу розорювався. Задернований.
4	0,30	15	Розораний.
5	0,45	20	Використовується під городи.
6	0,40	17	Використовується під городи.

Таблиця 6.

Солонці, с. Група курганів I.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	0,50	18x20	Розорюється.
2	0,45	20x25	Розорюється.
3	0,35	15	Дуже розораний.
4	0,30	близько 15	Дуже розораний.

Таблиця 7.

Солонці, с. Група курганів II.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	0,70	23	Розорюється, добре помітний.
2	0,50	20	Розорюваний, навкруги слід кільцевого рівчака, позначеного збором талих вод, шириною близько 0,6-0,7 м.
3	0,30	15	Дуже розораний.
4	0,25	15	Розораний.

Таблиця 8.

Солонці, с. Група курганів III.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	2,50	38x40	Задернований, поріс деревами і кущами, грабіжницький шурф у центрі.
2	0,25	12	Дуже розораний.
3	0,25	11	Розораний.
4	0,20	10	Дуже розораний.
5	0,20	10	Дуже розораний.
6	0,25	13	Розораний.

Таблиця 9.

Ємці, с. Група курганів I.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	4,10	50x52	Ємцівська могила, задернований, поли підрізани оранкою і вибиранням ґрунту. Абсолютна висота — 76,6 м.
2	0,70	20	Розораний, круглої в плані форми.
3	0,35	12	Частково задернований, північна частина насипу зрізана польовою дорогою.
4	0,30	14	Дуже розораний, у центрі помітна материкова пляма кільцевого викиду.
5	0,50	22	Розорюється, північно-східна пола на третину зрізана грейдуванням дороги.
6	0,40	16	Частково розорюється, південно-західна пола наполовину зрізана грейдером.
7	0,45	15	Розорюється, певно, насип нівелювався бульдозером у ході спорудження зрошувальної системи 1970-х рр.
8	0,35	14	Розорана пляма викиду.

Таблиця 10.

Ємці, с. Група курганів II.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	0,60	20	Розораний, дрібні кістки людини на поверхні.
2	0,40	16	Розораний, пляма викиду біля центру.
3	0,25	14	Дуже розораний.
4	0,20	10	Розорана "пляма" материкового викиду.
5	0,25	12	Дуже розораний.

Таблиця 18.

Дуканичі, с. Група курганів II.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	0,5	15	Розорюється, знаходиться на стрілці мису.
2	0,6	17	Розораний, розташований на відрозі мису.
3	0,5	10x14	Половина насипу зрізана будівництвом шосе, розорюється, схил – задернований.
4	0,8	25	Розорюється.

Таблиця 11.

Підлузжне, с. Група курганів II.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	1,10	26x28	Розорюється, напівсферичної форми, на поверхні знайдені уламки стінок горщиків <i>пізнього</i> часу.
2	0,55	18x15	Частково розорюється, центр — під лісосмугою, західна пола знищена траншеєю. Пошкоджений вибиранням ґрунту.
3	0,25	12	Дуже розораний.
4	0,20	10	Дуже розораний, пляма від кургану з кільцевим материковим викидом у основі.

Таблиця 12.

Єристівка, с. Група курганів I.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	10,20	75x85	Єристівська могила, задернована, з тригопунктом на вершині, насип вкритий похованнями XIX – XX ст.
2	1,20	35	Розорюється, використовується під городи.
3	0,40	15	Розорюється, використовується під городи.
4	0,50	30x50	Знівельований бульдозером, на території кладовища, західна половина зайнята сучасними похованнями, східна — підрізана, встановлена “стела жалоби”, поли асфальтовані.
5	0,45	10x12	Задернований, на відрозі мису другої тераси, над заплавою. Знаходиться на 4 м нижче підшви Єристівської могили, за 15 м на захід.
6	1,40	50	Розораний, схожий на курган № 2.
7	0,70	28x30	Розорюється, зі слідами від забудови поч. XX ст.
8	0,35	16	Розорюється, займає відділене вибалком сусіднє підвищення, за 70 м на південь від насипів №№ 6 і 7.

Таблиця 13.

Єристівка, с. Група курганів II.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	1,00	30	Розорюється, рештки поховання на вершині, скол кременю.
2	0,50	20	Розорюється, насип розтягнутий.
3	0,35	18	Дуже розораний.
4	0,40	15	Розорюється, пляма суглинково-піщаного викиду в центрі.

Таблиця 14.

Волошине, с. Група курганів I (Стовбуватої могили).

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	9,4 (7,5)	85x96	Стовбувата могила, задернована, на вершині тригопункт, є нори, оборана.
2	0,40	22x95	На мису, на південь від № 1, розораний, "довгий" чи кілька насипів, поли яких «зрослися», на поверхні — уламки черепа людини, кераміка доби бронзи.
2а	0,25	12x15	Дуже розораний, перебитий плямами новітньої траншеї
2б	0,20	8x10	Дуже розораний, практично «пляма» викиду з поховання, ймовірно, раннього залізного віку
3	0,30	20	Дуже розораний, розтягнутий.
4	0,50	16x18	Дуже розораний, розтягнутий.
5	0,60	28	Розтягнутий, розорюється.
5а	0,45	16x28	Розораний курганоподібний насип, або ж рештки оплилого підвищення останця
6	0,55	25	Розтягнутий, розорюється.
7	0,80	18x22	Розорюється.
8	0,60	19	Східна пола у лісосмузі, насип пошкоджений розорюванням та переміщенням ґрунту при сільськогосподарських роботах.
9	0,70	13,5	Дуже розораний, курганоподібне, ледь помітне підвищення.
10	0,50	16x18	Дуже розораний, курганоподібне, ледь помітне, підвищення.
11	0,50	17,5	Розораний, на краю схилу останця.
12	0,30	16	Дуже розораний.
13	0,40	14	Дуже розораний
14	0,55	20	Розораний, на краю схилу.
15	0,35	14	Розораний.
16	0,50	18	Розораний, на панівному підвищенні плато.
17	0,35	10	Розораний, курганоподібне підвищення.
18	0,25	9	Дуже розоране, розтягнуте підвищення.
19	0,80	18	Розораний.
20	0,60	14	Задернований, у лісосмузі, можливо, новітній нагорнутий пагорб.

Таблиця 15.

Волошине, с. Група курганів II.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	0,50	18	Округлої форми, розорюється.
2	0,20	10x12	Дуже розораний.
3	0,25	10	Дуже розораний.
4	0,60	20	Частково задернований, у лісосмузі, п'ять великих дерев на насипу.

Таблиця 16.

Волошине, с. Група курганів III.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	0,50	17x18	Розорюється, насип розтягнутий.
2	0,45	9x11	Розорюється, овальної у плані форми.
3	0,80	10x18	Розорюється, видовженої форми.
4	0,60	27x28	Розорюється, дещо витягнутий за віссю північ-південь.
5	0,95	32,5	Розорюється, незначно витягнутий за віссю північ-південь.
6	0,45	13x14,5	Розорюється, трохи розтягнутий за віссю північ-південь.
7	0,40	20,5	Розорюється.
8	0,30	9	Розорюється.
9	0,70	18x21	У лісосмузі, розтягнутий бульдозером, з рештками знищеного польового стану сер. ХХ ст.
10	0,25	15x30	Курганоподібний розораний довгий насип.
11	0,30	15x25	Курганоподібний розораний насип.
12	0,92	24-25	Задернований, рештки тригопункту, дерево на вершині насипу.

Таблиця 17.

Дуканичі, с. Група курганів I.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки
1	1,05	32x35	Задернований, сліди кладовища-?; кущі і дерево на вершині.
2	0,40	15	Задернований.
3	0,25	12	Задернований, кілька могил кладовища.
4	0,55	12x17	Курганоподібний насип, можливо, рештки споруди ХІХ – ХХ ст.
5	0,60	10x11	Курганоподібний насип хатища чи обораний курган.
6	0,80	20x27	Обораний, задернований, залишки тригопункту на вершині.
7	0,60	близько 27	Задернований, розораний.
8	0,35	20	Дуже розораний.

Алфавітний список обстежених пам'яток

- Волошине, с., Дмитрівська сільська рада**
Волошине I, місцезнаходження — 32 (*вказаний номер сторінки з описом пам'ятки*)
Група курганів I — 32
Група курганів II — 33
Група курганів III — 33
Група курганів IV — 37
- Дмитрівка, с., Дмитрівська сільська рада**
Пахилівка, куток
Група курганів I — 12
Група курганів II — 12
Дмитрівка VI, поселення — 12
Курган I — 12
Курган II — 12
Курган III — 12
Суки, кол. хутір
Група курганів «Три брати» — 14
Дмитрівка II, поселення — 14
Дмитрівка III, поселення — 15
Курган I — 14
Курган II — 14
- Дуканичі, с., Дмитрівська сільська рада**
Група курганів I — 35
Група курганів II — 36
Група курганів III — 36
Дуканичі I, місцезнаходження — 34
- Ємці, с., Пришибська сільська рада**
Група курганів I — 28
Група курганів II — 28
Група курганів IV — 29
Група курганоподібних насипів III — 28
Ємці I, місцезнаходження — 27
Ємці II, місцезнаходження — 27
Ємці III, місцезнаходження — 27
Курган I — 27
- Єристівка, с., Пришибська сільська рада**
Група курганів I — 30
Група курганів II — 31
Єристівка I, місцезнаходження — 31
Курган I — 30
Курганоподібні насипи — 31
Курганоподібні насип — 31
- Золотнище, ур., Комсомольська міська рада**
Золотнище I, поселення — 18
Золотнище II, поселення — 20
- Колгоспна Гора, с., Дмитрівська сільська рада**
Група курганів I — 13
Група курганів II — 13
Група курганів III — 14
Група курганів IV — 14
Курган I — 13
Курган II — 13
- Комсомольськ, м., ур. Барбара, Комсомольська міська рада**
Барбара I, поселення — 21
- Комсомольськ, м., ур. Чирвівка (Червівка), Комсомольська міська рада**
Група курганів — 37
Курган I — 36
- Піддубне, селище, Комсомольська міська рада**
Група курганів I — 17
Група курганів II — 18
Група курганів III — 18
Курган I — 18
Курган II — 18
- Підлужне, с., Дмитрівська сільська рада (тракторна бригада)**
Група курганів I — 29
Група курганів II — 29
Підлужне II, місцезнаходження — 29
Підлужне III, місцезнаходження — 30
Підлужне I, стоянка — 30
- Солонці, кол. с., Дмитрівська сільська рада**
Група курганів I — 25
Група курганів II — 25
Група курганів III — 25
Солонці I, місцезнаходження — 25
- Солонці (Лиходії), с., Дмитрівська сільська рада**
Курган I — 27
Солонці (Лиходії) I, місцезнаходження — 27
- Терешенки, кол. хутір, Дмитрівська сільська рада**
Курган I — 17
Курган II — 17

Древности Левобережной террасовой лесостепи в пределах Полтавщины находились в круге научных интересов ряда ученых. В конце XIX — начале XX вв. первые описания курганов и поселений в нижнем течении р. Псел составили В.Г.Ляскоронский, Н.Е.Макаренко, Л.В.Падалка, М.Я.Рудинский, И.Н.Самойловский. Работами экспедиций Д.Я.Телегина, А.Н.Некрасовой, Ю.А.Шилова во второй половине XX в. получено определенное представление о характере памятников микрорегиона.

С 2003 г. Еристовской экспедицией Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации проводятся обследования территории окрестностей г.Комсомольск и участков, предназначенных под разработку карьера Еристовского месторождения железистых кварцитов ООО "Полтавский горно-обогатительный комбинат", в 7-9 км к северу от города, между сс.Дуканычи, Волошино, Солонцы Дмитровского сельского совета Комсомольского горсовета, Емцы и Еристовка Кременчугского района Полтавской обл., на общей площади более 2 000 га.

Важным итогом работ является получение данных о том, что солонцеватые грунты и заболоченные предгорья надпойменных террас левого берега Псла, в отличие от прибрежных участков, использовались древним человеком сезонно: летом, осенью, изредка — зимой, преимущественно для кратковременных стоянок первобытных охотников, а позже — кочевников ряда эпох. Заселение этого региона украинским населением произошло лишь в начале XIX ст. Участки территорий, расположенные у самого Днепра, освоены человеком в седую древность. Примером могут служить поселения Дмитровка II и III, а также Барбара I в Комсомольске, где выявлены материалы эпох позднего неолита, бронзы, раннескифского времени, черняховской культуры, а также древнерусского и послемонгольского периодов.

В целом в этом микрорегионе, на дюнных возвышениях среди заболоченной поймы рр. Псел и Малый Кобылячек, находится больше сотни насыпей курганов различных эпох. Среди обследованных следует отметить наиболее значительные группы насыпей, которые расположены на возвышении останцевого характера между сс.Дуканычи, Волошино, Емцы и Еристовка, образующие скопление у Стовбуватой могилы — наиболее значительной задернованной насыпи, высотой 9,4 м и диаметром 85x96 м. Выразительными археологическими памятниками являются также наиболее крупные курганы в составе групп у Емцовского болота — Емцовская и Еристовская (Лавриковская) могилы. Выявлено несколько местонахождений эпох энеолита, бронзового и раннего железного веков у сс.Солонцы, Емцы, Подлужье, Еристовка, Дуканычи. Значительным результатом работ стало открытие позднемезолитической стоянки Подлужье I на мысу второй террасы Днепра, которая относится к древностям позднекукурекской культуры.

Основным итогом разведочных работ является определение широкого круга археологических объектов, которые попадают в зону хозяйственной деятельности и будут поэтапно исследованы. Для других, находящихся вблизи сооружения будущих карьеров, разработаны определенные памятникоохранные ограничения. Результаты обследований найдут свое отражение при составлении археологической части "Свода памятников истории и культуры" по Полтавской области.

Antiquities of the terrace wood-steppe area of the Dnieper left-bank in the Poltava Region were the object of scientific interest for a few scholars. Late XIX — early XX century, the first descriptions of the tumuli and settlements in the river Psel middle flow were composed by V.L.Lyaskoronsky, N.E.Makarenko, L.V.Padalka, M.Y.Rudynsky, I.N.Samoylovsky. In the second half of the XXth century, by the expeditions under the guidance of D.Y.Teleghyn, A.N.Nekrasova, Y.A. Shylov was given a certain notion about the character of the sites of the micro-region.

Since 2003 by the Erystovka expedition of the Centre of archaeological sites researches of the Department of Culture of the Poltava State regional Administration were made investigations of the territory of the in environs of the town Komsomolsk situated in 7-9 km to North from the town, between the villages Dukanychy, Voloshyno, Solontsy of the Dmitrovsky village counsel of the Komsomolsk town counsel, Emsy and Erystovka of the Kremenchuk district of the Poltava region.

The important result of the received data is that saline soil and marshy foreststeppes of the estuary terraces of the Psel left bank were used by the ancient man just by some seasons: by summer, autumn, by winter from time to time, pre-eminently used by ancient hunters, and later by nomads. Ukrainian inhabitants start using them just the early XIX century. Sites, right adjoining the Dnieper, were used by man since the early times. As an example may be given the settlements Dmytrovka II and III, Barbara I in Komsomolsk, where were discovered materials dated back to the epoch such as late Neolithic Age, Bronze Age, early Scythian Time, Tchernyakhovska culture, and also Old-Russian and Post-Mogul periods.

In this micro-region, there are found more than a hundred mounds of different time. Quite important result of the work is the discovery of late Mesolithic settlement Poluzhye I on the second Dnieper terrace, that was dated back to late Kukrek culture.

The investigations resulted the recognition of the basic circle of the objects, of which was formed the zone of activity and should later be examined. For the rests which are situated on the territory adjoining the future mines were given the site-protective limitations. The results of the examinations will also be published in the archeological part of collection "Sites and Monuments of the History and the Culture" in Poltava region.

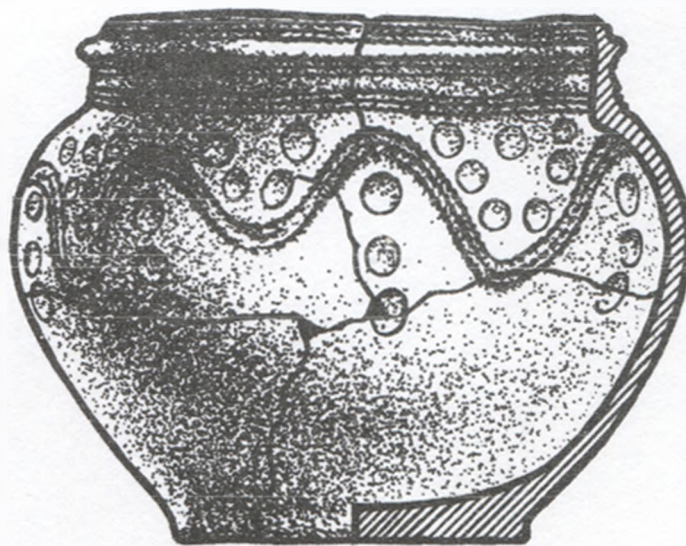

*Кулатова І.М., Супруненко О.Б.,
за участю Маєвської С.В.*

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ ВОЛОШИНОГО у пониззі Псла

Група курганів III

Полтава
2004

ББК 63. 48 (4 УКР.)
УДК 902/904 (477)
К 90

К 90 Кулатова І.М., Супруненко О.Б., за участю Маєвської С.В. КУРГАНИ ПОБЛИЗУ ВОЛОШИНОГО У ПОНИЗЗІ ПСЛА (група курганів III). — Частина 1. — Полтава: ВЦ "Археологія", 2005. — 89 с.: іл. — (Ін-т археології НАН України. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської ОДА).

Перша частина монографічного дослідження присвячена введенню до наукового обігу та культурно-хронологічній інтепретації комплексної пам'ятки археології — групи курганів III поблизу с.Волошине, неподалік м.Комсомольськ Полтавської області, дослідженої в ході охоронних археологічних розкопок 2003 р. на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів у пониззі р.Псел. Охарактеризовані поховання епохи енеоліту, раннього, середнього і пізнього етапів бронзового віку, скіфського та сарматського часу, окремі знахідки доби середньовіччя, виявлені під час досліджень, стратиграфія курганів, рештки стійбища населення зрубної культурно-історичної спільноти.

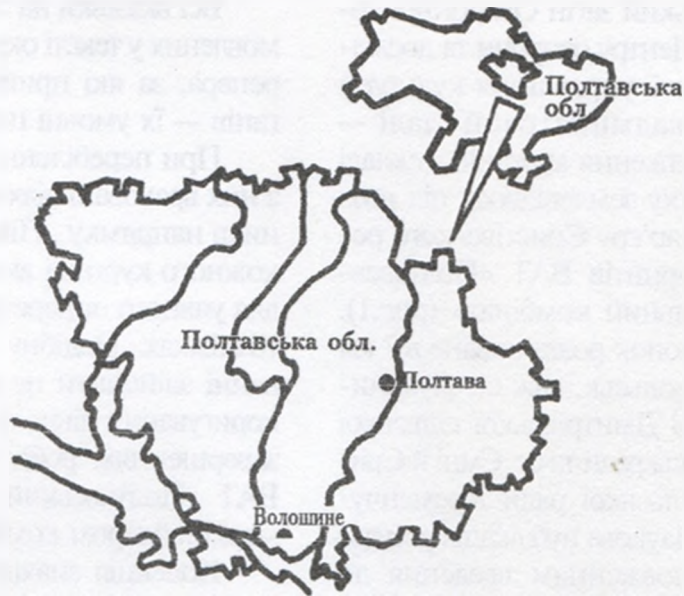
Робота — результат комплексного вивчення території та околиць міста Комсомольськ, здійсненого у контексті підготовки до облаштування Єристівського родовища ВАТ "Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат".

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, краєзнавців.

Рецензенти: *Ковальова І.Ф.*, доктор історичних наук, професор;
Рассомакін Ю.Я., кандидат історичних наук;
Терпиловський Р.В., доктор історичних наук, професор.

Україна

Зміст

Вступ	50
Розкопки курганів на території землевідводу Єристівського родовища	52
Курган № 1/2003 р.	52
Курган № 2/2003 р.	61
Курганоподібний насип № 3/2003 р.	62
Курган № 4/2003 р.	63
Курган № 5/2003 р.	80
Курганоподібний пагорб № 9/2003 р.	118
Курганоподібний насип № 12/2003 р.	121
Фотоілюстрації	125
Кургани поблизу Волошиного та їх місце серед старожитностей Полтавщини	131
Література	133
Резюме	135
Summary	135

Вступ

У 2003 р. Єристівський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі — ЦОДПА)* провів дослідження курганів у складі двох груп на майданчику землевідводу під розгортання будівництва кар'єру Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» (рис.1). Місце проведення розкопок розташоване в 7 км на північ від м.Комсомольськ, між сс. Дуканичі, Волошине, Солонці Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради та сс. Ємші й Єристівка Пришибської сільської ради Кременчуцького району (рис.2). Наукова публікація результатів розкопок є продовженням введення до наукового обігу матеріалів розвідкових обстежень на зазначеній території, про що досить детально йшлося у попередній колективній роботі, вміщеній у цьому випуску журналу та у науковому звіті за 2003 р. (Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2003, 64 арк.). Зрозуміло, що загальні характеристики території досліджень, історіографічні відомості про вивчення старожитностей мікрорегіону та розвідковий опис пам'яток не наводяться. Вони вміщені вище (Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2004, с.5-16).

Дослідження курганів та курганоподібних насипів велися на знос, із застосуванням землерийної техніки різних типів. За її допомогою досліджений і міжкурганний простір та територія навколо групи III поблизу Волошиного (рис.2). Для стратиграфічних спостережень на курганах залишалися 1-5 орієнтованих за бусоллю у напрямку північ-південь бровок, в т.ч. центральна, шириною 0,75-1,0 м. У більшості випадків такі бровки отримали певне відхилення від меридіонального напрямку у межах 38-63° на захід, зумовлене наявністю однієї з найбільших на Лівобережжі Дніпра магнітних аномалій. Коригування цих відхилень було здійснене вже на останніх етапах проведення робіт інструментальними методами і враховане у публікованих креслениках та схемах.

Всі вказівки на глибини, крім випадків, обумовлених у тексті окремо, подані від рівнів „0” — репера, за які прийняті сучасні вершини курганів — їх умовні центри (далі — УЦ).

При перебіленні польових креслень на всіх з них враховані відхилення магнітного відповідника напрямку „Північ” від географічного. Для кожного кургана вказується похибка у градусах для уявного повороту стрілки-вказівника на фотознімках. Подібну операцію при фотографуванні здійснити не вдалося, а інструментальне коригування півночі було проведене лише перед завершенням робіт маркшейдерською групою ВАТ „Полтавський ГЗК”, на чолі з головним маркшейдером комбінату Г.Л.Чернявським.

Колекція знахідок з розкопок передана на постійне зберігання до Полтавського краєзнавчого музею. До антропологічної лабораторії ЦОДПА надійшли всі антропологічні матеріали, що визначені антропологом-одонтологом А.В.Артем'євим, також епізодичним учасником розкопок. Менш виразна частина з них, після опрацювання, вже у 2004 р., перепохована у лісовому масиві на околиці с.Келеберда Кременчуцького району. Кісткові рештки тварин, зібрані під час досліджень, мушлі молосків, зразки насіння рослин визначалися на місці проведення робіт і в камеральних умовах науковим співробітником ІА НАН України, кандидатом історичних наук О.П.Журавльовим, палеоботанічні знахідки — у Полтаві та Києві — аспірантом та співробітником того ж Інституту С.О.Горбаненком, під керівництвом доктора біологічних наук, професора Г.В.Пашкевич, інші матеріали біологічного характеру — науковцями Полтавського і Кременчуцького краєзнавчих музеїв — зав. відділами природи С.Л.Кигим, Н.В.Музиченко, фахівцями біологічного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка: доктором біологічних наук, професором О.М.Байрак, кандидатом біологічних наук, доцентом В.М.Закалюжним, фахівцем у галузі тваринництва, ст. науковим співробітником Інституту свинарства АСГН України ім. акад.

* Керівник загону — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України О.Б.Супруненко, заступник начальника загону — зав. відділом охорони пам'яток археології Центру І.М.Кулатова, наукові співробітники загону: зав. відділом фондів ЦОДПА К.М.Мироненко, мол. науковий співробітник Центру А.І.Охріменко; лаборанти: М.О.Рабченко, О.В.Сидоренко, В.В.Клиш, Л.І.Біловод, В.О.Рой, студенти-практиканти історичного факультету Полтавського державного університету Ю.О.Пугаловик, А.І.Сердюк, М.І.Озуй, О.І.Удовяченко. Роботи проводилися за участю співробітника Комсомольського міського архівного відділу В.О.Сергачової, комсомольського краєзнавця і музейника В.В.Лямана, кандидата історичних наук Ю.О.Шилова та ряду ін. Всім учасникам досліджень автори висловлюють щирі вдячність.

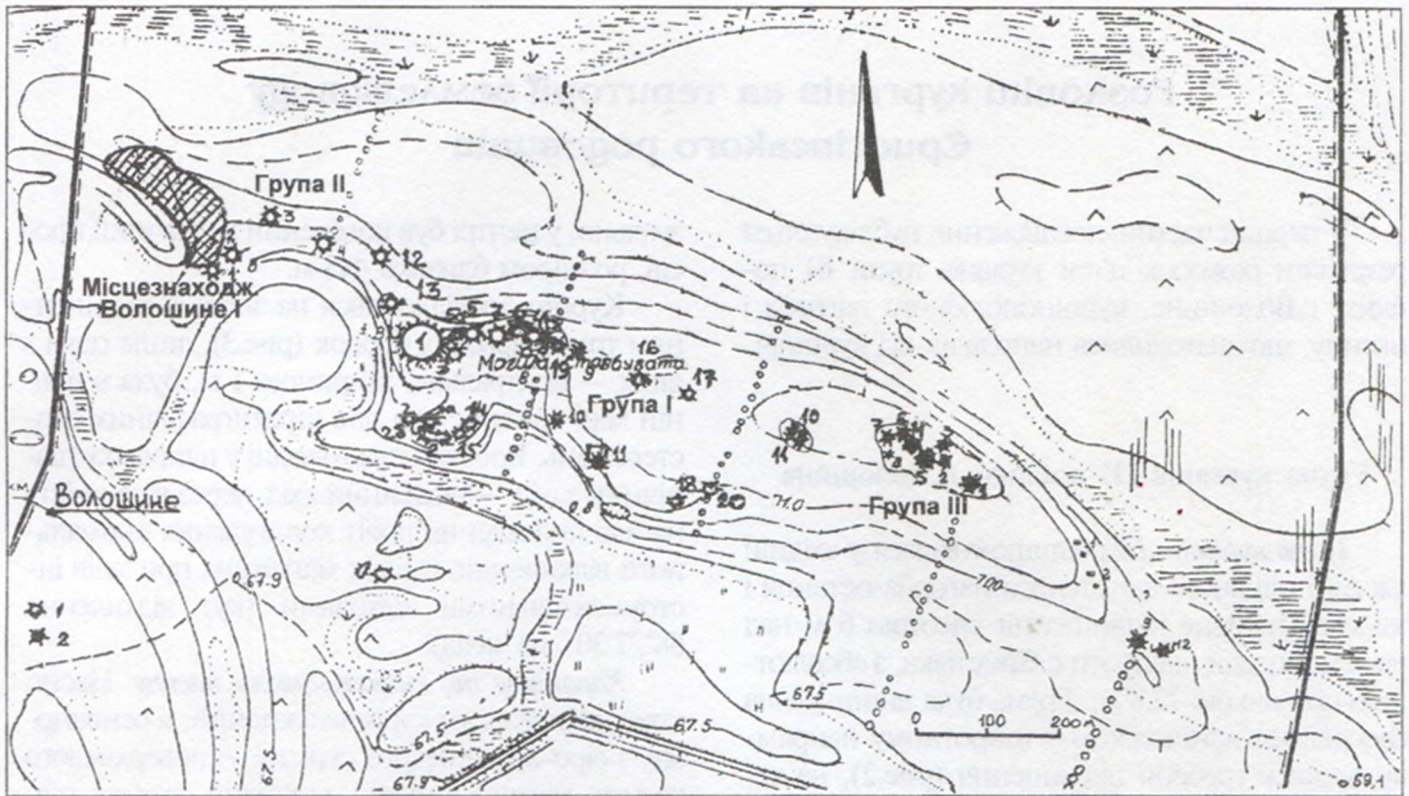

Рис.2. Волошине, с. Загальний план розміщення груп курганів та місцезнаходження.

Умовні позначення: 1 — не досліджені кургани; 2 — кургани, досліджені у 2003 р.
Товстою лінією позначені межі землевідводу Єристівського кар'єра.

О.В.Квасницького, кандидатом сільськогосподарських наук *К.Ф.Почерняєвим*.

Всього в ході робіт 2003 р. досліджено 17 курганів та курганоподібних насипів, у складі 2-х груп та розміщених окремо. Серед насипів вирізняються 7 курганів з похованнями різних епох, ще 3 насипи — можуть розглядатися як рештки зруйнованих курганів. 6 насипів виявилися залишками житлових чи господарських споруд XIX-XX ст., 1 — рештками тригопункту 1938 р.

В 7-ми курганах виявлені 42 поховання різних епох — від доби енеоліту до часу пізнього середньовіччя, 13 вогнищ, а також 25 ям, напевне, жертвовного чи господарського характеру, залишених населенням ранньо- (перші) та пізньобронзової (останні) доби (під насипами кургану № 11 групи I біля Волошиного та поза його межами, кургану № 5 групи III).

В культурно-хронологічному плані всі ці об'єкти розподіляються таким чином:

Середньостогівська культура: 2 (Волошине, гр. I, к. 8, п. 2; гр. III, к. 5, п. 2 + вогн. 3);

Постмаріупольська культура: 5 (Волошине, гр. III, к. 1, п. 3; к. 4, п. 5 та к. 5, п. 4, 16 і 17);

Ямна культура: 2 (Волошине, гр. I, к. 11, п. 8; гр. III, к. 4, п. 9);

Катакомбна культура: 14 (Волошине, гр. I, к. 8, п. 2; к. 10, п. 2; к. 11, п. 5, 6, 7; гр. III, к. 1, п. 1; к. 4, п. 7, 10 і 11; к. 5, п. 8, 9, 11, 13, 15);

Культура багатоваликової кераміки: 3 (Волошине, гр. III, к. 4, п. 3, 4, 6);

Зрубна культура: 3 (Волошине, гр. III, к. 4, п. 1, 2; к. 5, п. 3, 5, 10);

Скіфський час: 2 (Волошине, гр. III, к. 1, п. 2; к. 5, п. 12);

Сарматський час: 2 (Волошине, гр. III, к. 4, п. 8 та к. 5, п. 1);

Салтівська культура: 1 (Волошине, гр. III, к. 2, зруйноване п.; к. 5 — окремі знахідки кераміки);

Золотоординська доба: 4 (Волошине, гр. I, к. 8, п. 3; к. 9, п. 1; к. 10, п. 1 та к. 11, п. 4), а також поховання коней: 3 (Волошине, гр. I, к. 9, п. 2; к. 11, п. 1 та 2).

Не визначені: 1 (Волошине, гр. I, к. 10).

Розкопки курганів на території землевідводу Єристівського роговища

У першій частині дослідження публікуються результати розкопок п'яти курганів групи III поблизу с. Волошине, курганоподібного пагорба і насипу, що знаходилися неподалік від курганів.

Група курганів III поблизу с. Волошине

Група курганів III розташовувалася у східній частині піщаного загального пагорба-останця і займала панівне підвищення висотою 6 м над рівнем заглави навпроти с. Єристівка, з абсолютною позначкою 72,8 м. Група була вишикувана своєрідним ланцюжком у широтному напрямку, вздовж гребеня підвищення (рис.2), на території, що адміністративно підпорядкована Пришибській сільській раді Кременчуцького району. Складалася з 12-ти насипів висотою 0,2-1,2 м і діаметром 15-35 м, котрі, майже всі, крім №№ 9 і 12, розорювалися у XX ст. На двох останніх, що розташовані на мису першої тераси правого берега р. Кобелячок, — знаходилися всихаюча лісо-смуга та рештки тригопункту. Курганоподібні насипи №№ 10-11 займали підвищення плато зазначеного вище останця дещо південно-західніше і були дуже розораними, як і більшість досліджених курганів.

Частина насипів, як вже зазначалося, виявилася рештками новітньої господарської та будівельної діяльності 1950-1960-х рр. Результати розкопок цих курганоподібних підвищень та насипів, котрі отримали №№ 6-8 і 10-11, не публікуються.

Курган №1/2003 р.

Розораний насип кургана № 1 знаходився за 45 м на схід — південний схід від найбільшого насипу (№ 5) цієї групи (рис.2:1). Займав край східного мису останця, позначений ледь помітним підвищенням. Курган довгий час розорювався, хоча на час досліджень був вкритий черговим задернуванням. Нівельована висота — 0,50 м, діаметр — 17x18 м. При огляді, суто ві-

зуально, у центрі був помічений незначний просі, розміром близько 4x5 м.

Курган досліджувався на знос, із залишенням трьох вісьових бровок (рис.3), лише одна з яких — центральна, шириною 1 м, була в повній мірі використана для стратиграфічних спостережень. Бровки зорієнтовані у напрямку північний захід — південний схід, через відсутність на час проведення робіт коригування аномального відхилення стрілок магнітних приладів інструментальними методами (кут відхилення $58^{\circ}27'30''$ на захід).

Характер та стратиграфія насипу. Насип стратифікованого кургана зведений, в основному, з сіро-коричневого супіску — поверхневого ґрунту, взятого з околу, вірогідно, вздовж південного схилу останця, що відзначається достатньою пологістю, щоб не призвести до ерозійних процесів. Насип споруджений у три прийоми — за доби *енеоліту, бронзи і скіфського часу.*

Дерновий шар на кургані мав вигляд сіро-чорно-коричневого супіску, свого часу інтенсивно розораного внаслідок використання мису під сільськогосподарські угіддя (0-0,3 м). Рівень похованого ґрунту — сіро-коричневого, місцями навіть коричневого супіску, відзначений під масивом насипу на глибині -0,5-0,6 м від репера. Його пониження спрямоване на схід і південний схід; поверхня місцями горбкувата. Потужність похованого ґрунту — 0,25-0,40 м. Поверхневий супісок, з рівня -0,70-0,85 м, підстилав палево-коричнюватий пісок — передматерик, перебитий численними норами землерийв (товщина шару — 0,2-0,3 м). З рівня 1,00-1,05 м — залягав материк — пісок світложовтого кольору (рис.3), інколи — із залізистими включеннями. Аналогічна картина природніх нашарувань відзначена й на всіх інших курганах групи III поблизу Волошиного.

Первинний насип I — незначних розмірів — зведений із дернин супіску сіро-чорного кольору, взятого дещо вище — на плато останця, скоріше за все, неподалік насипу кургана № 5. Спорудження кургана № 1 розпочате на північний захід від репера, на рівні стародавньої поверхні мису. Насип I мав незначні розміри —

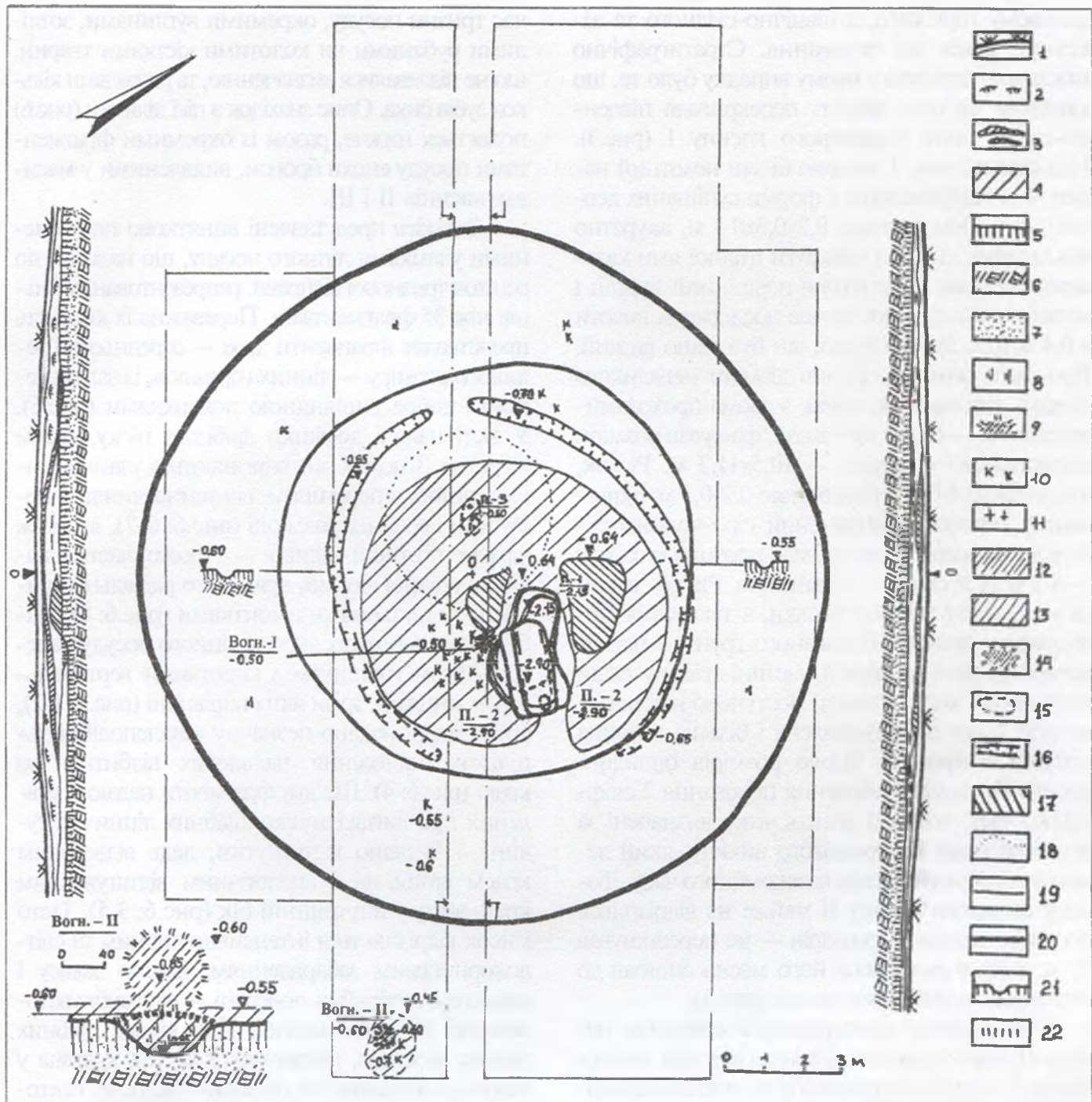

Рис.3. Курган № 1/2003 р. План, профілі центральної бровки, план і перетин вогнища II.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — дернини у насипу; 3 — мішані і материкові викиди у перетині; 4 — материковий викид у плані; 5 — похований супісок; 6 — материк; 7 — пісок; 8 — вуглини; 9 — вогнища; 10 — уламки кераміки; 11 — вироби з кременю; 12 — супіщане заповнення; 13 — материкові викиди в профілі; 14 — сліди вогнищ; 15 — ділянки нашарувань; 16 — рівчак; 17 — затічне заповнення рівчака; 18 — межі насипу I; 19 — насип II; 20 — насип III; 21 — рівчак у перетині; 22 — зсуви, обвали.

діаметр 4,2x4,5 м, при висоті близько 0,3 м (рис. 3), відрізнявся значно інтенсивнішим темнішим кольором супіску, вкрапленнями солей від зотлілої рослинності (трохи нижче поверхні) та поодинокими вуглинками у масиві. Він зведений над дитячим похованням № 3 постмаріупольської культури. В його центральній частині, за 0,3-0,5 м на схід і північний схід від решток поховання № 3, трапилося 2 дрібних уламки ліпних горщиків — стінки мініатюрного та верхньої час-

тини дещо відведеного і потовщеного біля зрізу вінця (рис.3: к; 6-9-10), в тісті яких помітні дрібні домішки вигорілої рослинності і черепашки, місцями — дрібнотовченого кривавика.

Насип II з'явився за фіналу раннього бронзового віку, коли племена катакомбної культури влаштували край східної поли первісного кургана чергове поховання в катакомбі — № 1, викид з якого, у вигляді двох куп материкового піску, лежав розтягнутими пасмами на старо-

давньому горизонті, з північно-східного та західного боків від поховання. Стратиграфічно важливою деталлю у цьому випадку було те, що «західна» частина викиду перекривала південно-східну полу первинного насипу I (рис.3). Над похованням I зведено більш помітний насип — із підпрямокутної форми супіщаних дернин, розміром близько 0,2x0,3x0,4 м, акуратно викладених кільцем навкрузи вхідної ями катакомби. Насип II перекрив первинний курган і досягав зафіксованої на час досліджень висоти в 0,4 м (рис.3). Вірогідно, він був дещо вищий. Про його розміри свідчив діаметр невеликого рівчака, що також кільцем, з двома проходами-розривами — із заходу і сходу, фіксував розміри надмогильної споруди, — 10,5x11,3 м. Рівчак, шириною 0,4-0,6 м і глибиною 0,2-0,3 м, округленого перетину, заповнений сіро-чорним супіском дощового наміву, мав проходи із заходу — в 1 м та зі сходу — більше 4 м. Рівчак читався у східному профілі бровки, а також простежувався у зачистці похованого ґрунту і передматерику, хоча у східній частині насипу сліди його (в бік схилу останця) поступово виклинювалися. Саме цим зумовлена і більша ширина «східного» проходу. Щодо розмірів оплилого насипу II, на час здійснення поховання 2 скіфського часу, то вони досить чітко визначені за основою шару материкового викиду, який лежав на поверхні кургана катакомбного часу. Діаметр оплилого насипу II майже не відрізнявся від своїх первісних розмірів — не перевищував 12 м, хоча в ряді місць його масив сповзав до підніжжя і перекривав рівчак (рис.3).

Розглядаючи конструктивні елементи насипу II, варто навести і розміри викидів з поховання I — куп материкового та передматерикового піску — 0,9x1,8 та 1,7x2,7 м, їх висоту — в 0,20-0,35 м. Зі влаштуванням насипу II пов'язана, на нашу думку, поява й двох вогнищ, першого — безпосередньо поряд зі вхідною ямою, другого — на незначній відстані від південно-східної поли кургана (рис.3).

Вогнище I — овальна у плані, широтно орієнтована пляма незначного прокалу і попелу на супіщаній поверхні стародавнього горизонту (рис.3), товщиною в 1,5-2,0 см. Її розміри — 0,30x0,45 м. Вогнище знаходилося безпосередньо на південь від вхідної ями поховання I, за 1,8 м на південний схід (кут 198° від УЦ), на глибині 0,50 м, від репера. На південь і південний схід від нього давній горизонт на 1,1-1,5 м був усяяний дрібними уламками розбитого під

час тризни посуду, окремими вуглинами, золілими рубаними чи колотими кістками тварин, що не піддавалися визначенню, та розвалами кількох зубів бика. Опис знахідок з цієї ділянки (рис.6) подається нижче, разом із окремими фрагментами посуду епохи бронзи, виявленими у масивах насипів II і III.

Знахідки представлені винятково подрібненими уламками ліпного посуду, що належав до решток тризної відправи, репрезентованих більше ніж 35 фрагментами. Переважна їх кількість представляє фрагменти двох — середнього і великого розміру — ліпних горщиків, із заглаженою і добре вирівняною поверхнями (рис.6). У тісті наявні домішки дрібного піску, часом жорстви. З-поміж них вирізняються уламки денця і шийки з перегином, від темноглиняної посудини середніх розмірів (рис.6: 6-7), а також фрагмент стінки великої — з фестончастим наліпом круглої форми, краї якого радіально прикрашені нігтьовими відбитками (рис.6: 8). Набір уламків верхніх частин ліпного посуду належить двом горщикам з короткими вертикальними вінцями, зрізи яких вирівняні (рис.6: 1-2), або ж яким надано незначну «хвилеподібність» шляхом нанесення пальцевих відбитків по краю (рис.6: 4). Ще два фрагменти надають уявлення про вигляд мископодібних ліпних посудин — із дещо відтягнутим, ледь відведеним краєм вінця, та з аналогічним відтягуванням краю зрізу у внутрішній бік (рис.6: 3,5). Тісто мисок відрізняється інтенсивно чорним та світлокоричневим забарвленням, якістю замісу і характером обробки поверхні — від горбкувато-затертої до заліскованої. Про кілька дрібних ліпних черепків, виявлених у насипі кургана у північно-західному та південно-східному секторах, повідомити щось істотніше, ніж про їх належність до посуду фіналу раннього бронзового віку, не доводиться.

Вогнище II — кругла у плані пляма більш інтенсивного прокалу супіску, попелу та вуглин серед супіщаної основи похованого ґрунту, виявлена на глибині 0,55 м (рис.3). Її товщина — 5 см, діаметр — 0,8 м. Рештки вогнища II знаходилися у невеликій ямці, діаметром 0,85 м, влаштованій на стародавній поверхні, за 6,5 м від поли насипу II та в 11,4 м на південний схід від репера (кут 229° від УЦ). Ямка досягала глибини 0,35 м, мала скруглене дно і призначалася для захисту від роздування вітром вогнища. У заповненні під плямою прокалу відзначений випалений пісок, попіл та вуглини. Навкрузи

вогнища, на ділянці в 1,3х1,5 м, виявлений більш темний — сіро-коричнево-чорний прошарок супіску, в якому траплялися окремі уламки стінок посуду катакомбного часу, в т.ч. з виразними розчосами на поверхні.

Насип III. — власне, останній насип кургана, зводився після спорудження у східній полі насипу II прямокутної і глибокої ями поховання 2, викид із якої був розкиданий на 60 відсотках площі кургану і вкривав його поверхню прошарком у 0,2-0,3 м. Діаметр цього викиду становив 7,5х8,0 м (рис.3). Викид мав вузький — шириною 0,5-0,7 м — прохід зі сходу, відзначався світлим кольором піщаного вмісту, містив на поверхні купки попелу та окремі вуглини.

Насип скіфського часу влаштовано зі значно крупніших дернин, товщиною 0,25-0,35 м, які великими шматками (переважно 0,4-0,5х0,6-0,7 м) вкладалися на існуючий курган. У центральній частині насипу простежено 2 шари таких дернин, викладених поверх викиду. Нівельована висота кургана, напевне, зовсім не відповідає його розмірам на час спорудження. З огляду на зафіксований розкопками діаметр і використовуючи методику перерахунку масивів ґрунту, розроблену для більських курганів (*Золотницький, 1996, с.172-174*), можна припустити висоту — близько 2,2 м, а діаметр — в 15 м. На жаль, більш точно це встановити не вдалося через пограбування поховання доби раннього залізного віку на початку ХХ ст. «колодязем» через центр та інтенсивне розорювання насипу впродовж останніх 60 років.

Слиди грабіжницьких розкопок. Відстежений у центрі, на поверхні розораного насипу, незначний просів, виявився рештками грабіжницького перекопу, здійсненого «колодязем» над просівом поховання. Пограбування, певно, вчинене місцевими селянами на початку 1920-х рр. Це був час найбільшого поширення напівсвідомих розкопок місцевими пошуковцями поживи та збіднілими сільськими ломпенами у Кременчуцькій окрузі, відзначений рідом цікавих документів ВУАКу, округової інспектури охорони пам'яток, каральними діями ДПУ тощо. У припиненні цього «схлесту» скарбошукацтва (пошуків скарбів Б.Хмельницького, «золотих коней», козацької зброї, на що в той час був попит і замовники, як і сьогодні) вирішальну роль відіграв М.Я.Рудинський, який зніщював комплекс дій влади, котра за 1-2 роки — де штрафами, а де й із застосуванням вогнепальної зброї, — зупинила грабіжницьку феєрію. До речі, ці факти

набули висвітлення у наукових історико-пам'яткоохоронних працях О.О.Нестулі та М.Ю.Чиркової кін. ХХ ст. (*Нестуля, 1989, 171 с.; Нестуля, 1990, с.4-5; Чиркова, 1998, с.121-124*).

Отже, у південно-східній частині насипу виявлена неправильно-підовальної форми, практично широтно орієнтована, заглибла супіском і обвалами насипу, заглибина (рис.3), розташована за 2 м на схід від репера. Розміри цієї ями становили 5,50х8,25 м. Напевне, у 1930-ті рр. яма була закидана, а пізніше вирівняна бульдозером. Це спричинило появу серед вмісту поверхневих мішаних нашарувань численних дощових затьоків та додало чимало труднощів при дослідженні двох, знижених перекопом, поховань. Вони виявилися практично перекопаними до рівня -2,90 м. До того ж, пограбування, розпочате знищенням катакомбного поховання 1 і полишене, через певний час, було відновлене більш старанним скопуванням і пересіюванням вмісту поховання 2. Останнє зрите скарбошукачами на 90 відсотків. З огляду на виявлені у ході досліджень 2003 р. знахідки (рис.8-9; 10), грабіжникам поталанило...

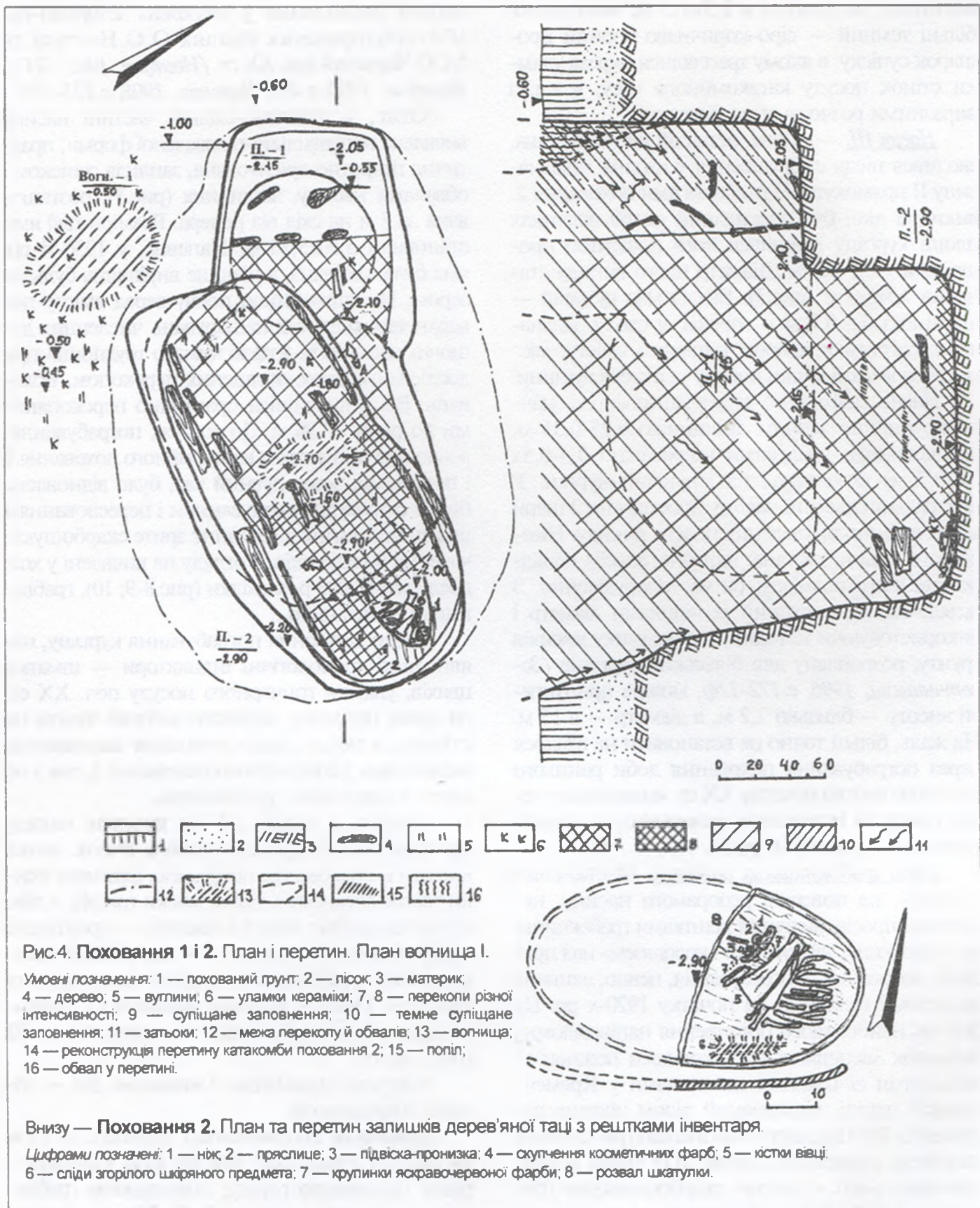
Щодо датування пограбування кургану, наявні чіткі хронологічні індикатори — шматки цвяхів, уламки гончарного посуду поч. ХХ ст. на краях перекопу, відбитки залізної лопати на стінках, а також рівно зачищене заповнення вхідної ями катакомбного поховання 1, так і не зрите досвідченим грабіжником.

Знахідки у насипу III. На поверхні викиду виявлені кілька дрібних уламків стінок ліпної корчаги із лискованою поверхнею, фрагмент стінки також лискованої ліпної миски (рис.4); у північно-західному секторі насипу — практично на рівні давнього горизонту — ще дрібніші уламки ліпних горщиків із шерехатою поверхнею та зуб коня. Подібні знахідки виявлені і в південно-східному секторі кургану — в основі насипу III (рис.3: к, кг).

У кургані досліджено 3 поховання. Всі — поганої збереженості.

Поховання 1 (катакомбне). Виявлене за 1,2 м на схід від репера (кут 189° від УЦ). Опущене з рівня похованого ґрунту; пошкоджене грабіжницьким перекопом (рис.3; 4). Збереглася частина вхідної ями, у вигляді конусоподібного вхідного колодязя, з основою — рівним дном підпрямокутної форми, глибиною 2,05-2,10 м від репера, розмірами 0,90х1,05 м (рис.4; 5). За збереженою від знищення у скіфський час (поховання 2) та грабіжницьким перекопом

північною частиною заповнення, окреслений вхідний отвір до катакомби — круглої форми, діаметром 0,75 м (рис.4). Слідів дромосу не збереглося. Рештки поховальної камери, знищеної спорудженням поховання скіфської доби та новітніми грабіжниками, — овальної у плані фор-

ми, — реконструювалися за залишками частини північної та західної стінок. Глибина поховальної камери складала близько 2,15 м від рівня репера, її розміри — 1,5х2,05 м (рис.4); висота склепіння та його форма — не встановлені; орієнтація — практично широтна.

У збереженій північній частині заповнення вхідної ями простежені залишки дощатого закладу, трохи перемішеного грабіжниками, у вигляді 5-ти тонких дощок, шириною до 0,18-0,22 м, викладених горизонтально в торець, одна на одну. Заповнення було супіщаним, сіро-чорного кольору, зі слідами дощових затьоків (рис.4). Щодо заповнення поховальної камери, то нічого конкретного встановити не вдалося, окрім наявності на її дні достатньо інтенсивної посипки вохрою яскраво-чорного кольору, крупинки якої траплялися у зритому грабіжниками вмісті перекопу.

При аналізі антропологічних матеріалів, отриманих з перекопу, антропологом Центру А.В.Артем'євим здійснена ідентифікація розрізаних кісткових залишків, які відрізнялися збереженістю, кольором, наявністю слідів вохри від зритих скарбонцукачами кісткових решток сусіднього поховання 2 скіфського часу. До них належали 12 фрагментів кісток скелета та уламки щелепи, окремі зуби з пошкодженою емаллю, що дозволило припустити належність скелета дорослій людині.

Серед знахідок, які зі впевненістю можна віднести до кола решток інвентаря поховання 1, варто назвати лише кілька — уламки стінок великого ліпного горщика з ошершавленою зовнішньою поверхнею та глибокими розчосами на внутрішній, фрагмент стінки ще одного ліпного горщика менших розмірів — із заглаженою поверхнею і слідами гребінцевого згладжування, у тісті якого наявні домішки подрібненої перегорілої черепашки, а також незначний відщеп кременю з кількома сколами.

Таким чином, залишки поховання вказують на його належність до поховальних об'єктів *катакомбного населення*, можливо, раннього етапу.

Поховання 2 (скіфське). Підпрямокутна яма поховання, влаштована практично з рівня давнього горизонту у східній полі насипу II, за 1,6 м на схід від репера (кут 195° від УЦ), мала розміри, вірогідно, по верху — 1,35x2,65 м, глибину — 2,90 м (рис.3; 4; 5). Орієнтована за віссю захід — схід. Яма викопана із невеликими уступами вздовж довгих сторін, шириною 0,1-0,2 м, розміщених на рівні 2,2 м (на глибині від поверхні -1,7 м). Нижче, до дна, її стінки розширювалися, збільшуючи площу і розміри — до 1,65x2,70 м (рис.4; 5). На повздовжніх уступах простежувалися лідь помітні сліди від двох плах шириною 0,10-0,15 м, на яких влаштовувалося перекриття, знищене перекопом грабіжників (рис.4).

Нижній обсяг ями, з рівня -1,7 м, був облицьований дошками, що лежали вздовж довгих стінок. На торцевих, коротших стінках, слідів такого облицьовання не виявлено (рис. 4). Рівне дно ями, частково стінки, були перекопані грабіжниками. Заповнення ями повністю зрите і пересіяне останніми, було суцільною сіро-коричнюватою супіщаною сумішшю із залишками вуглин, дерева від облицьовання стінок і перекриття, подрібнених кісток та уламків кераміки. У передденні, на рівні -2,70 м, виявлена овальної форми пляма новітнього вогнища, товщиною 1,5-2,0 см, розміром 0,30x0,55 м; у західній частині — ділянка піщаного материкового обвалу частини стінок поховання (рис.4).

Саме під обвалом і знайдена єдина вціліла і неушкоджена ділянка денної частини поховання. Вона перекривалася тонким прошарком легкого деревного тліну від дощатого перекриття повздовжнього характеру (рис.4). У східній частині ями збереглася майже половина зотлілої дерев'яної талі (блюда), овальної у плані форми (рис.4: внизу; 8). Інша — була зрита грабіжниками. Таця мала розміри — близько 0,35x0,67 м, товщину — не більше 2 см, трохи підняті (у перетині), на 2-3 см догори, краї-криси і була, ймовірно, виготовлена з цілого шматка дерева. Подібні талі досить часто виявляють у степових похованнях на Лівобережжі Дніпра, є вони й серед інвентаря підкурганних поховань ворсклинського локального варіанту культури лісостепового населення скіфського часу (*Андрух, Тощев, 1999, кн.1, с.59, 109-111 и др.; Кулатова, Супруненко, 2003, с.37, 43, рис.6; 10*). Найбільш близькою аналогією є знахідка решток такого блюда в похованні кургану 6 поблизу Нагірного, певну схожість з нею мають і залишки талі з Трибратнього кургану (*Гаврилюк, 1989, с.26, рис.7:1-2*). Таця вміщена до поховання довгою віссю у широтному напрямку. В її збереженій частині лежали кістки від тушки молодого вівці (*визначення канд. іст. наук О.П.Журавльова*) — лопатка, ребра і хребці (рис.4; 8), поряд, — дещо північніше, — залишки розвату залізного, із кістяними накладками заклепкового ножа, а під ними — розвал дерев'яної скриньки-шкатулки — зі «стандартним» дівочим набором у складі: свинцевого пряслиця, решток чотирьох дерев'яних посудинок (флаконів-?) зі вмістом різних косметичних фарб — червоно-кармінової (рум'ян), яскраво-коричневої («вохри» інтенсивно яскравого кольору, за сучасною градацією художніх фарб), білої та яскраво-чорної

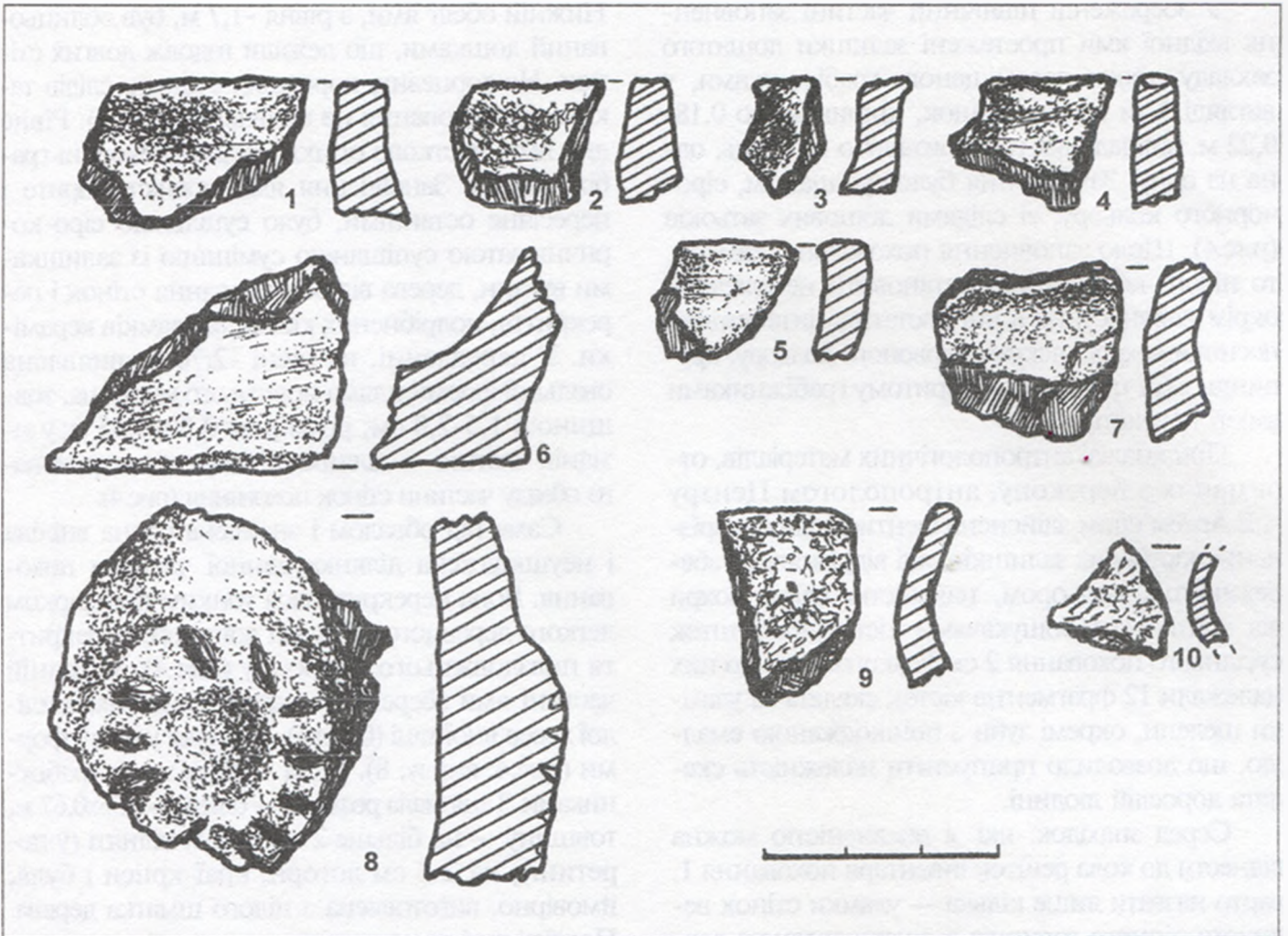

Рис.6*. Поховання 1 та насип I. Фрагменти ліпного посуду катакомбного часу (1-8) та епохи енеоліту (9-10).

* Пропущені рисунки (фотознімки) змонтовані на окремій вклейці.

(рис.4 :4,8). Ширина шкатулки, встановлена за розвалом і тонким тліном дерева іншої породи, не перевищувала 8 см, довжина — 12-15 см. Саме ця ділянка найбільш інтенсивно пересіювалася скарбощукачами. Про її вміст можна лише здогадуватися, з огляду на придавлену розвалом ножа єдину зі збережених прикрас — золоту видовжену підвіску-пронізку, вкриту продавленими канелюрами — „поясками” (рис.9; 10). Через близькість знахідки до пряслиця, складалося перше враження про використання цієї прикраси навіть для декорування держака веретена, що менш реально.

Під рештками талі чітко проглядалися сліди встилання дна поховальної ями покладеними вздовж довгої вісі останньої гілочками якогось куща чи пагонами рогозу, принаймні, це було помітно у східній частині поховання.

У перекопі виявлені кілька десятків подрібнених і пошкоджених лопатою кісток скелету дитини — уламків шийних і спинних хребців, ребер і трубчастих кісток рук, фаланги пальців

рук, а також кілька молочних зубів. За визначенням А.В.Артем'єва, вони належать дитині, віком 7-9 років.

Знахідки. Серед знахідок з перемішаного заповнення нижньої частини поховання можна виділити уламки від кількох ліпних і кружальної посудин.

1. Уламок скругленого ребра стінки ліпної мініатюрної посудинки із добре заглаженою, до лискування, поверхнею, подрібненими зернинками шамоту в тісті, розміром 1,2х1,3 см (рис. 7:1).

2. Фрагменти невеликого ліпного горщика із заглаженою до лискування поверхнею, розміром від 1,3х1,8 до 2,8х2,9 см (рис.7:2). 8 од.

3. Уламки ліпного горщика із дещо шерехатою, місцями заглаженою поверхнею, тістом чорного кольору, розміром від 0,8х1,3 до 2,2х3,0 см. 3 од.

4. Фрагмент стінки лискованої миски, із поверхнею червоно-коричневого кольору, розміром 2,4х2,7 см. 1 од.

Всі, зазначені вище, уламки походять, на нашу думку, від посудин зі складу поховального інвентаря.

5. Уламок дениа масивного ліпного горщикка, розміром 3,1x3,3 см (рис.7:3). 1 од.

6. Фрагменти стінок ліпного горщикка (?), із заглаженою до лискування поверхнею, розмірами 1,2x1,8 та 2,1x2,5 см (рис.7:4). 2 од.

Останні уламки потрапили до заповнення поховання зі складу тризни.

7. Уламок стінки оранжевоглиняної лискованої кружальної посудини античного виробництва, з чітко профільованим пократим плічком і крупним, звуженим до низу корпусом, із зовнішнім ангобуванням коричнюватого кольору, окремими горизонтальними прокресленими смужками, отриманими при виготовленні посудини на крузі (рис.11:3), розміром 6,2x11,4 см. Вірогідно, належить частині ойнохойєподібної посудини чи великого глека боспорського виробництва (Брашинский, 1980, с.140, 226, рис. XVIII; Античные государства., 1984, с.232-233, табл. СXXXVII-СXXXVIII).

8. Шматочок магматиту — фрагмент виробу з каменю, — вірогідно, уламок видовженого точильного бруска, розміром — 1,1x0,9x4,1 см. У складі породи є блискітки слюди, камінь відзначався помітною на дотик в'язкістю.

9. Пряслице свинцеве, зрізано-конічної форми, лите, зі слідами кітьцеподібної виборки навколо отвору, на більшій сплющеній основі, та отвором круглої форми, влаштованим зверху (рис.11:1). Висота — 0,9 см; дм. основ: верхньої — 1,6 см, нижньої — 1,1 см; дм. отвору: зверху — 0,4 см, знизу — 0,3 см.

10. Розвал заклепкового залізного ножа, з масивним коротким широким руків'ям, зі слідами кістяних накладок, скріплених між собою та частиною черешка однією масивною залізною заклепкою (рис.11:1). Потовщена спинка ножа дещо вигнута, кінець леза звужений і загострений. Ніж має реконструйовану довжину — близько 13,3 см. Ширина його леза — до 2,5 см; ширина накладок — 2,4 см; їх довжина — 4,0 см; товщина спинки — 0,2 см (рис.11:1). Виріб дуже корозований, має значні втрати. Кістяні елементи майже знищені висоленням. На лезі відзначені сліди шкіряних піхов та помітні відбитки тканини.

Пряслице та ніж належать до типових предметів зі складу нагупнього інвентаря кочівницьких жіночих чи дитячих степових поховань узбережжя Дніпра — від гирла Орелі до гирла Хор-

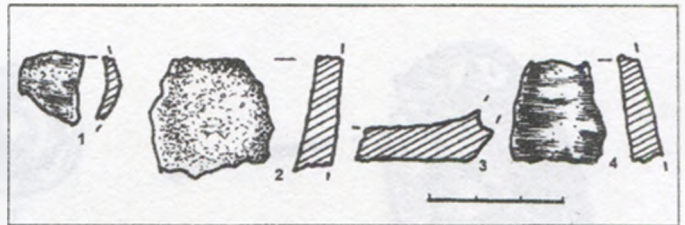

Рис.7. Поховання 2. Фрагменти стінок ліпного посуду скіфського часу (1-4).

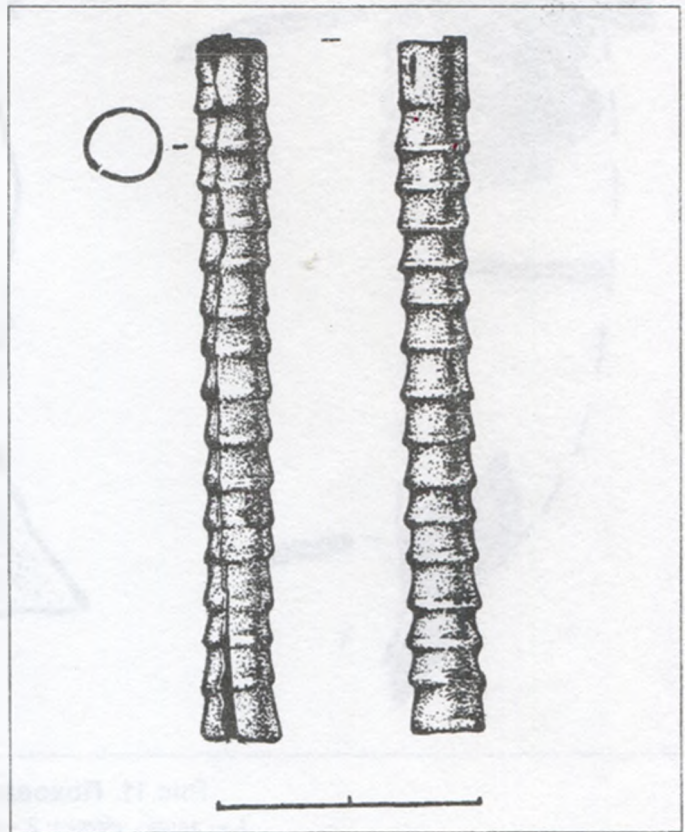

Рис.10. Поховання 2. Пронизка-підвіска. Золото.

тиці, і нижче за течією, VI-IV ст. до н.е. (Гаврилюк, 1999, с.210-211). Прикладом чого можуть бути ряд поховань курганного некрополя на Мамай-горі нижче Запоріжжя (Андрух, Тоцев, 1999, кн.1, с.32, 35, рис.7:3; 2001, кн.ІІ, с.38, рис.15:5-6; 2004, кн.ІІІ, с.25), поховання кургану 4 групи І «Маєрова могила» у Дніпровському Надпоріжжі, де, до речі, є й поховальні ями подібного розміру і типу (Мухопад, Шалобудов, Ромашко, Гусак, 1992, с.49, 50, рис.2: 3,4,7).

11. Пронизка-підвіска — прикраса видовженої циліндричної форми у вигляді рурочки, виготовлена тисненням (штампуванням) із тонкого листа золота, зігнутого трубочкою, прикрашена продавленими канелюрами — поясками. Прикраса — деталь намиста (рис.9-10). Має довжину — 5,6 см; максимальний діаметр — 0,60 см; мінімальний діаметр — 0,47 см. Товщи-

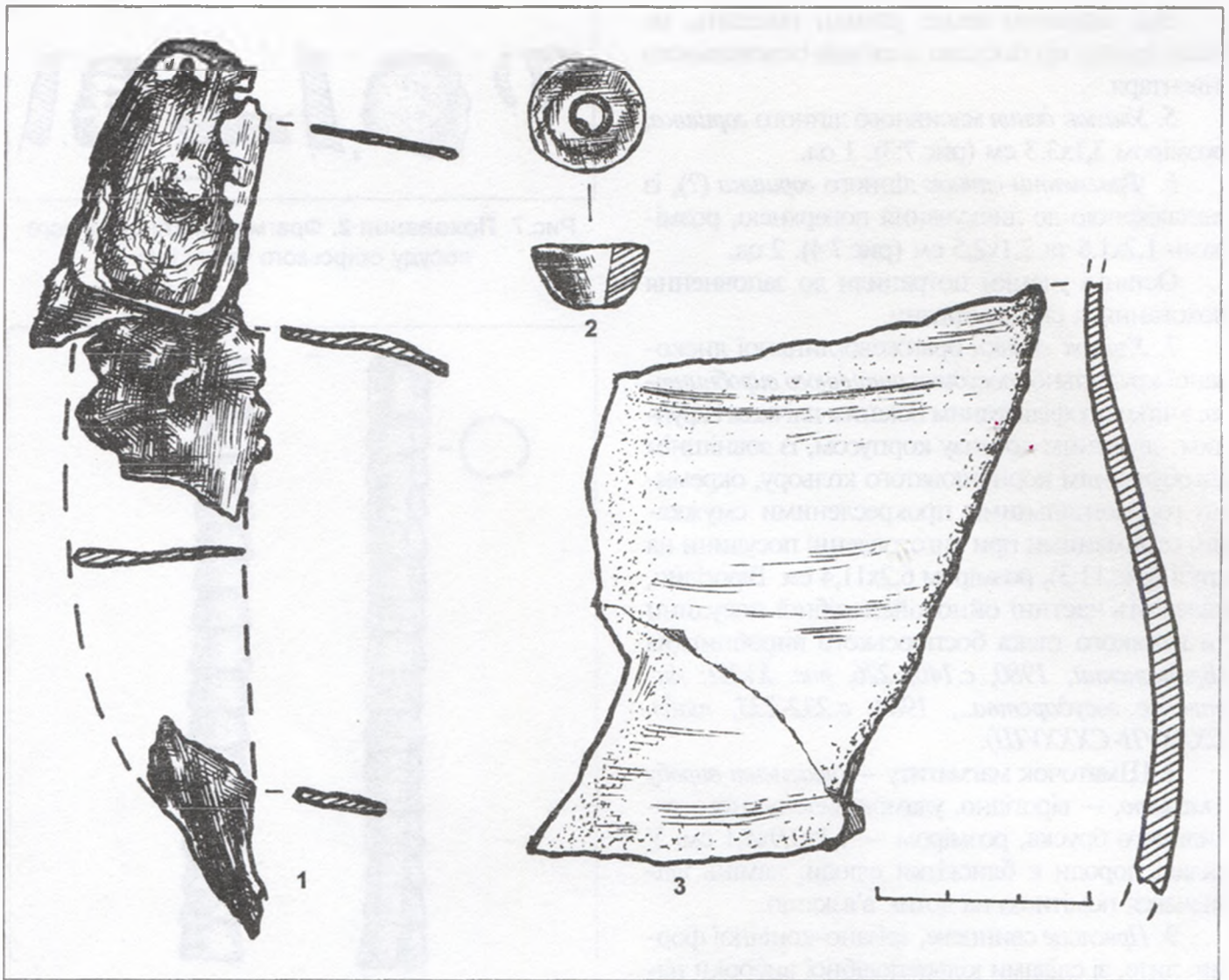

Рис.11. Поховання 2. Знахідки.

1 — залізо, кістка; 2 — свинець; 3 — кераміка.

на листа — не перевищує 0,03 см. Досить репрезентативний ряд подібних прикрас, проте, дещо меншого розміру, походить з курганів представників вищого прошарку кочової знаті Скіфії, зокрема, Чортомлика, Мелітопольського, Дієвого, Верхньорогачикського та ін., датованих саме кінцем V-IV ст. до н.е. (Лесков, 1974, с.33, 43; Тереновжсин, Мозолевський, 1988, с.89, рис.95:6; Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с.214, № 137; та ін.).

12. *Набір косметичних фарб* червоно-кармінового, яскраво-коричневого («вохристого»), білого та яскраво-чорного кольорів (рис.4: 4,8), кожна з яких була вміщена до шкатулки у флаконоподібних дерев'яних посудинках, діаметром 1,7-2,8 см. Фарби збереглися у вигляді округлих плям різної товщини, з чіткими контурами круглої у плані форми в основі. Здогадно, належать до рум'ян, білил, своєрідного брасматика та засобу для фарбування волосся. Червона фарба (рис.9) має мінеральні компоненти та жирову ос-

нову, чорна — помітну на дотик жирову, яскраво-коричнева — суто рослинну, що швидко втратила під сонячними променями свій первісний колір.

13. До групи знахідок можна зарахувати й *відбиток згорілого шкіряного предмета* (рис.4: 6; 9), довжиною 9,8 та шириною 1,8 см, зі слідами зотлілих у вогні семи китиць чи окремих галузок, розкиданих у різні боки. Він виявлений у південно-західній частині дерев'яної таці, практично під вінцем, — скраю. Важко стверджувати напевне його призначення, проте, це міг бути амулет, невеличкий чохол до останнього чи, навіть, тканинно-шкіряна деталь піхов вже згаданого ножа, полишена туг же на блюді.

Таким чином, значно пошкоджене грабіжниками поховання належало дитині *скіфів-кочівників* (вірогідно, за складом інвентаря, дівчинці), що вели кочове господарство, переміщуючись вздовж узбережжя Дніпра, на межі Лі-

состепу і Степу, у другій половині V — на початку IV ст. до н.е.

Поховання 3 (постмаріупольське, основне). Виявлене на рівні стародавньої поверхні, за 1,2 м на північний захід (кут 43° від УЦ), на глибині 0,50 м від репера (рис.3). Відкрите у заovalено-підпрямокутній тонкій плямі попелясто-рослинних решток, розміром 0,50x1,05 м, орієнтованій у напрямку північний захід-північ — південний схід-південь (рис.12:1). Посеред цієї плями, оконтуреної окремими і чіткими вуглинами, було помітне невиразне скупчення кісткового тліну, розміром 0,25x0,70 см, з північного боку якого відзначені шматочки кісток тім'яного відділу черепа дитини, із західного — рештки розвату ліктьового суглобу, а зі сходу — майже на середині довжини скупчення — фрагмент кістки передпліччя (рис.12:1). Стан кісткових залишків надзвичайно поганий (фактично, кістковий тлін). Тому антропологічні визначення здійснити не вдалося. З огляду на розміри розвату, наявні сліди кісток, поховання належало дитині, а її положення, гіпотетично, можна вважати випростаним, можливо, на спині. Поряд із рештками поховання ніяких знахідок не виявлено. Проте, при прокопуванні шару похованого супіску під похованням, на рівні ймовірного розташування тазу похованого, трапилося знаряддя з кременю, виявлене на глибині -0,65 м (рис.12:2). Воно могло бути занесене сюди землеріями, вміщене до незначної ямки чи зовсім не мати відношення до поховання. Нагадаємо також про виявлення у масиві насипу I неподалік, за 0,4-0,6 м, двох фрагментів ліпної кераміки, енеолітичного вигляду, описаних вище (рис.6: 9-10).

Знахідка. Виріб з кременю — пластівчастий відщеп з ядрища, із залишками кірки, з кількома чарунками ретуші з трьох боків, які призначалися для створення комбінованого знаряддя — в т.ч. різця (наявний виразний різцевий скол) та скобеля (?) (рис.12:2). Кремень прозорий, сіро-коричневого кольору. Розміри знаряддя — 2,7x3,7x0,7 см.

Поховання віднесене до числа *енеолітичних* випростаних — співставлених у регіоні з носіями постмаріупольської культури (Ковалёва, 1984, с.5-32).

* * *

Таким чином, у стратифікованому кургані № 1 досліджено три поховання — енеолітичне, катакомбної культури і скіфського часу. Залиш-

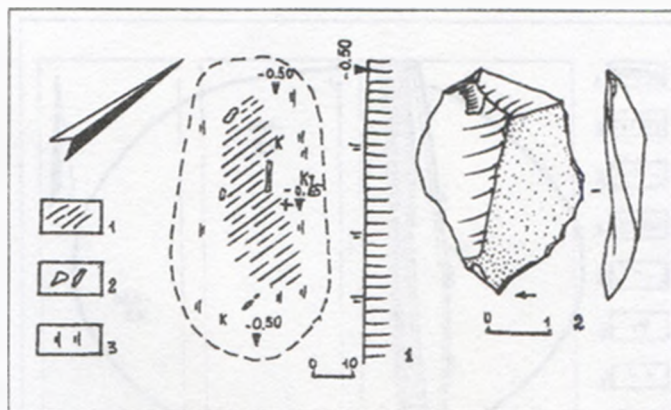

Рис.12. Поховання 3 та його перетин (1) і знахідка (2). Кремень.

Умовні позначення: 1 — кістковий і рослинний тлін; 2 — зотлілі кістки; 3 — вуглини.

ки похованого ґрунту і передматерика під насипом, всуціль зняті бульдозером, не виявили решток рову скіфського часу, який не споруджувався навколо насипу III.

Курган № 2/2003 р.

Дуже розораний насип кургана округлої, ближче до овальної, форми, висотою 0,45 м і діаметром 9x11 м, знаходився за 16 м на схід від найбільшого у групі кургану № 5 (рис.2:2).

Досліджувався на знос, із залишенням вісьової бровки шириною 0,45 м, орієнтованої (з коригуванням аномального відхилення стрілки компаса на $56^\circ 30' 25''$ на захід) за віссю північ — південь (рис.13).

Насип складався з одноманітного сірого супіску, зі включенням материкового піску, винесеного землеріями. На час досліджень був задернований, хоча розорювався впродовж останньої чверті XX ст. За свідченнями місцевих жителів, у 1970-х рр. «вирівнювався» за допомогою колгоспного бульдозера. Залишків поховань не виявлено.

У північно- та південно-східному секторах, на глибинах -0,3 і 0,5 м, знайдені кілька дуже корозованих уламків залізних виробів давнього походження і незначного розміру (0,8x1,2x1,0 та 1,0x0,5x2,1 см), що розсипалися (рис.13: жж).

Враховуючи наявність невеликої природної заглибини у центрі, під насипом, порівняно чітку лінію похованого супіску під ним, курган міг бути зведений за середньовічної доби. Він цілком міг містити основне (?) поховання кочівника, від якого неподалік виявлені залізні стремено та деталь пряжки *салтівської* культури, про що йшлося вище (Супруненко, Кула-

Курганоподібний насип

№ 3/2003 р.

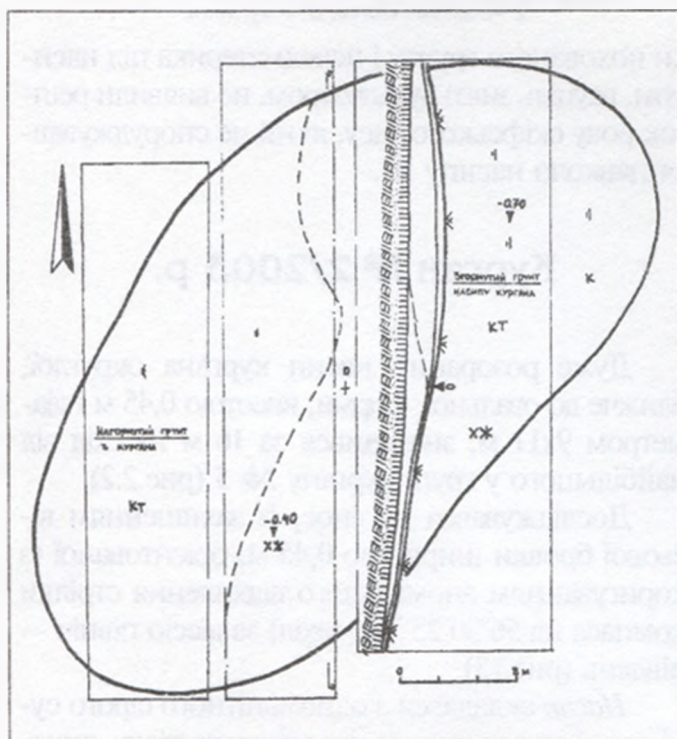
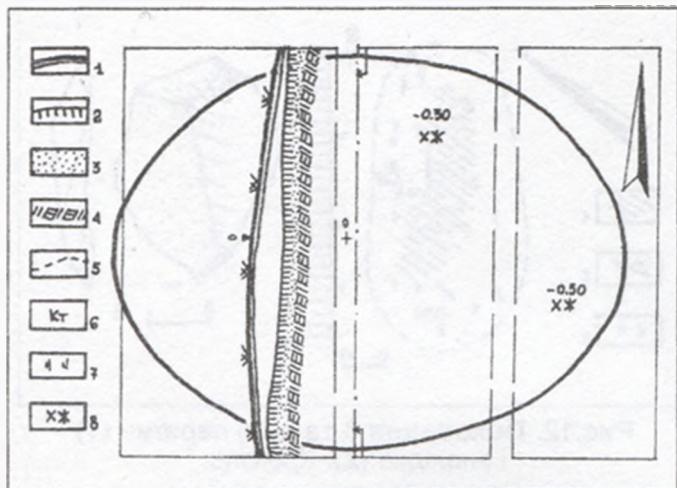

Рис. 13, 14. Курган № 2/2003 р. та курганоподібний насип № 3/2003 р. Плани, перетини.

Умовні позначення: 1 — дерновий шар; 2 — похований ґрунт; 3 — пісок; 4 — материк; 5 — межі ґрунту сірого і коричневатого (сучасна досипка бульдозером) кольору; 6 — кістки тварин; 7 — вуглини; 8 — уламки залізних виробів.

това, Мироненко, 2003, рис.42-43; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с.32, рис.; Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2004, с.34, рис.21). Проте, жодних свідчень про наявність поховальних комплексів під насипом не отримано, що не суперечить здогадному твердженню про належність споруди до числа курганів.

Скоріше за все, кочівницьке поховання салтівського часу було пограбованим, а рештки ями — зруйновані внаслідок довготривалого розорювання кургана.

Розораний насип овальної, видовженої майже в напрямку північний схід — південний захід, форми, висотою 0,80 м і розмірами 10x18 м. Він знаходився за 18 м на північний схід від найбільшого кургана № 5 (рис.2:3) і був добре помітний на тлі свого часу розораного поля.

Досліджувався на знос, із залишенням вісьової бровки шириною 0,6 м, орієнтованої (з коригуванням аномального відхилення компаса на 52° на захід) за віссю північ — південь (рис.14).

Насип складався з рихлого сірого супіску у північно-східній частині, нижче якого, а також з півдня, залягав сіро-коричневий одноманітний супіщано-чорноземний замитий дощами ґрунт, схожий за кольором до нашарувань сучасної денної поверхні. Добре відстежувалася лінія похованого ґрунту — чорноземноподібного супіску чорно-сірого кольору (глибина — 0,80 м), окремі вуглини на його поверхні та вище, в масиві насипу. В тому ж таки масиві насипу, на глибинах 0,40 і 0,25 м, у південно-західному й південно-східному секторах насипу, виявлені уламки заліза від сільгосподарської техніки та сучасного типу лопати, а також окремі кістки великої рогатої худоби (давнього вигляду) (рис.14).

Зі врахуванням рихлості ґрунту, відсутності будь-яких ям під насипом та своєрідності його вмісту, можна припустити, що курганоподібний насип виник у два етапи, шляхом перенесення викиду з ями в центрі кургану № 5 у 1920-х рр. та згодом, у процесі закидання і вирівнювання ями грабіжницьких розкопок. Другий етап нагортання насипу № 3 відбувся вже наприкінці 1960-х рр. (про що є свідчення старожилів), коли при освоєнні сільськогосподарських угідь великий курган поряд став заважати механізаторам. Саме сюди був переміщений ґрунт з напто „гострої” вершини кургану № 5. Це досить наочно підтверджував західний профіль центральної бровки (рис.14).

Таким чином, курганоподібний насип є місцем складування ґрунту при грабуванні через яму „колодязь” кургану № 5 у 1920-х рр. та згортання залишків цього ж насипу у 1960-х рр. На користь цього свідчить і його розташування безпосередньо поряд із курганом № 5.

Курган № 4/2003 р.

Розораний насип кургана № 4 знаходився за 30 м на південний захід від найбільшого насипу № 5 цієї групи (рис.2:4). Займав вершину плато останця, позначену незначним підвищенням. Курган довгий час розорювався, ймовірно, його насип частково нівельовався бульдозером у 1960-х рр., хоча на час досліджень був знову задернований. Нівельована висота насипу — 0,60 м, діаметр — 27x28 м (Супруненко, Кулатова, Маєвська, Мироненко, Артем'єв, 2003-2004, арк.29-47).

Курган досліджувався на знос, із залишенням трьох вісьових бровок (рис.15), в т.ч. центральної, шириною 1 м (рис.16). Бровки зорієнтовані у напрямку північний захід — південний схід, через відсутність на початку проведення робіт коригування аномального відхилення стрілок магнітних приладів інструментальними методами (кут відхилення на місці кургану складав $61^{\circ}30'30''$ на захід).

Характер та стратиграфія насипу. Насип стратифікованого кургана зведений з сіро-коричневого супіску — переважно, поверхневого ґрунту, взятого з околу, вірогідно, на плато і північному схилі останця. Насип споруджений у п'ять, а, можливо, шість прийомів, — починаючи від епохи *енеоліту*, найбільш активно підсилався за часу *бронзового віку* і, вірогідно, — за *сарматської доби* (рис.16).

Дерновий шар на кургані мав вигляд чорно-коричневого супіску, свого часу інтенсивно розораного внаслідок використання мису під сільськогосподарські угіддя (0-0,3 м). Рівень похованого ґрунту — сіро-коричневого, місцями навіть коричневого супіску, відзначений під насипом на більшості ділянок на глибині -0,55-0,60 м від репера. Його пониження спрямоване на схід і північний схід; поверхня у центрі майже рівна. Потужність похованого ґрунту — 0,35-0,40 м. Поверхневий супісок, з рівня -0,70-0,85 м, підстилав палево-коричнюватий пісок — передматерик, перебитий норами землерийв (товщина шару — 0,2-0,3 м). З рівня 1,00-1,05 м — залягав материк — пісок світложовтого кольору (рис.15), інколи — із залізистими включеннями.

Первісний насип I — невеликих розмірів — зведений із супіщаних дернин сіро-чорного ко-

льору, взятих на плато останця. Спорудження кургана № 4 розпочате на північний захід від репера, на рівні стародавньої поверхні мису. Насип I мав незначні розміри — діаметр 4,0x4,3 м, при висоті близько 0,3 м (рис.15-16), відрізнявся значно інтенсивнішим темнішим кольором супіску, білуватими вкрапленнями солей від зотлілої рослинності та поодинокими вуглинами у масиві. Він зведений над похованням 5 постмаріупольської культури.

Насип II з'явився у ранньому бронзовому віці, коли племена ямної культури влаштували край південно-східної поли первісного кургану поховання 9, викид із якого, у вигляді супіщано-материкового підвищення, лежав спрямленим напівкільцем на стародавньому горизонті. Стратиграфічно визначальним було те, що південно-східна пола первісного насипу I перебивалася саме ямним похованням 9 (рис.15; 16). Над похованням 9 зведено більш помітний насип — із навколишнього супіску сіро-коричневого кольору, діаметром 7 м. Насип II перекрив первинний курган, досягаючи висоти 0,45 м. Вірогідно, на час зведення, він мав децю значнішу висоту.

Насип III — зводився над якимось із не виявлених на час досліджень поховань ямного чи ямно-катакомбного часу, і складався із дернин світлішого сіро-коричнюватого супіску (рис.15; 16), досягаючи висоти 0,5 м і діаметру 12 м. Можливо, що таке поховання було знищене спорудженням катакомби 7 у північно-східній частині кургана. Саме біля півніжжя насипу III було здійснене ранньокатакомбне поховання 11, чий материковий викид пішов на замаскування його ж вхідної ями.

Насип IV — ранньокатакомбної доби з'явився над вже зазначеним похованням 11 і був доведений до значніших розмірів, при діаметрі 23-24 м. Він формувався з великих дернин, розміром 0,3-0,4x0,5 м, товщиною 0,20-0,30 м (рис.15). Неподалік від південно-західної поли цього кургана, на рівні похованого горизонту, виявлений уламок вертикального, скругленого на зрізі, вінця великої ліпної горщикоподібної посудини, із шерехатою від домішок кварцевого піску, поверхнею (рис.34). Діаметр вінця такої посудини перевищував 30 см. Хоча глибина залягання фрагмента — 0,5 м, — дозволяла співставити цю знахідку й з наступним етапом спорудження кургану.

Насип V — власне, насип сучасного дослідження кургану, з'явився за пізньоката-

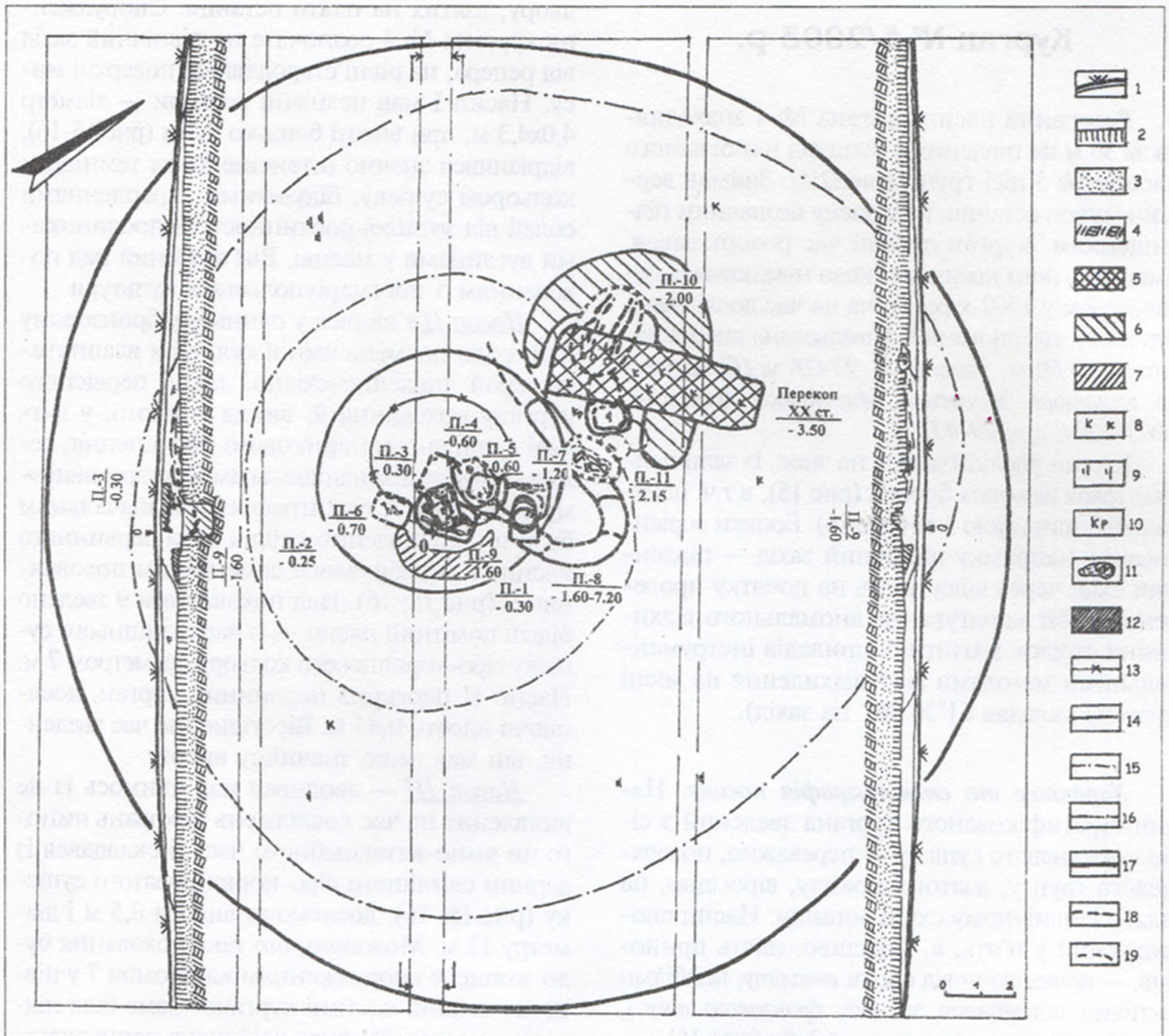

Рис. 15. Курган № 4/2003 р. План, профілі бровок.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — похований супісок; 3 — пісок; 4 — материк; 5 — перекоп; 6 — викиди у плані; 7 — викиди у профілі; 8 — фрагменти кераміки; 9 — вуглини; 10 — кремені; 11 — кротовини; 12 — заповнення поховань; 13 — первинний насип (I); 14 — насип II; 15 — насип III; 16 — насип IV; 17 — насип V; 18 — реконструйовані частини об'єктів; 19 — невидимі частини об'єктів.

комбного часу. Він зводився після здійснення поховання 10, з різновеликих дернин сірокоричневого за забарвленням супіску і досягав у діаметрі 25-28 м (рис.15). Його висота, напевне, перевищувала 1,5 м. Саме в цей насип і було впушене пізньокатакомбне поховання 7. Пізніше, на вершині кургану з'явилися невеликі некрополі культури багатоваликової кераміки та зрубного часу, з якими, ймовірно, були пов'язані незначні досипки. Слідів їх існування виявити не вдалося.

Цілком можливо, що зведення насипу кургану не завершилося цими будівельними заходами. У будь-якому разі, населення, що зали-

шило масштабний підземний комплекс, пов'язаний із похованням 8, не могло не використати для підсилення насипу величезний обсяг піску, вийнятого при відкопуванні підземного ходу. Тому насип V, скоріше за все, був «підсилений». Щодо решток насипу VI, то його параметри фіксують оплилі залишки дослідженого кургану, частково пошкодженого земляними роботами 1960-х рр.

У кургані досліджено 11 поховань — від епохи енеоліту до сарматського часу (рис.15; 16).

Поховання 1 (зрубне, впускне) виявлене за 2,1 м на схід — південний схід від репера (кут

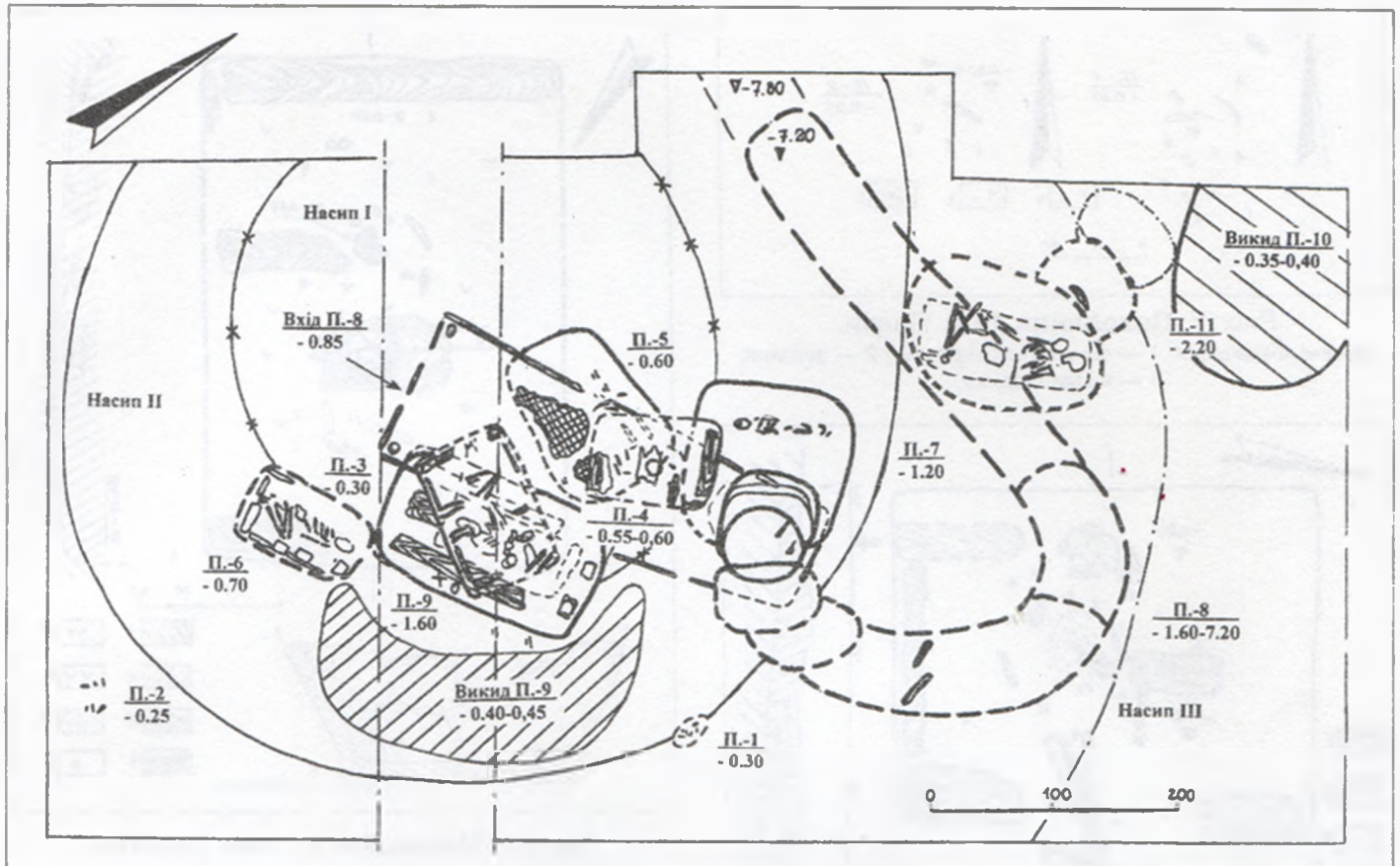

Рис. 16. Курган № 4/2003 р. План центральної частини.

Умовні позначення: див. рис.15.

143° від УЦ), на глибині 0,3 м (рис.15; 16), на межі орного шару і масиву насипу IV, у південно-східному секторі кургана. Від поховання залишилося кілька кісток — струхлий уламок нижньої щелепи, фрагменти таза і ребер, кістки передпліччя, а також три невиразні уламки ліпного посуду з домішками товченого шамоту у тісті, розміром від 0,5x1,1 до 1,8x2,3 см. Поряд виявлено кілька вуглин (рис.17:1). Слідів ями чи перекриття не виявлено. Здогадно, за положенням кісток, можна припустити північно-західну орієнтацію похованого, викладеного на боці. За антропологічними визначеннями, кісткові рештки належать дорослій людині. Поховання віднесене до зрубного часу.

Поховання 2 (зрубне, впускне), вірніше, його залишки, досліджені в 3 м на південь від репера (кут 302° від УЦ), на глибині 0,25 м, в основі орного шару, в південно-західному секторі кургана (рис.15; 16). Складалося з кількох уламків зотлілих кісток таза та берцевої кістки дитини, потрошених сільськогосподарською технікою, поряд із якими трапився дрібний фрагмент ліпного посуду доби пізньої бронзи (1,1x2,0 см) та кілька вуглинок (рис.17:2).

Слідів ями, чи то інших елементів поховальної конструкції не виявлено. За аналогією зі знахідками з поховання 1, віднесене до зрубного часу.

Поховання 3 (культури багатоваликової кераміки, впускне) виявлене за 0,3 м на північний схід від репера (кут 90° від УЦ), на глибині 0,3 м (рис.15; 16), у центральній частині насипу IV, під орним шаром. Вміщене до прямокутної ями, розміром 0,82x1,30 м, простеженої на глибину від рівня виявлення 0,10-0,12 м (рис.18). Яма зорієнтована довгою віссю в широтному напрямку, із незначним відхиленням до південного сходу — північного заходу. Стінки в нижній частині були відносно рівними, вертикальними. Заповнення — супіщане, сіро-коричневого кольору, що майже не відрізнялося від ґрунту насипу (рис.18). Яма мала рештки перекриття, у вигляді рамчастого зруба, влаштованого із поставлених на ребро вздовж стінок нешироких брусів чи тонких отесаних плах у 3-4 см. Про ширину цих деталей основи накатника судити важко, проте, вона не могла перевищувати 0,2 м. Рештки основи конструкції збереглися вздовж довших стінок ями (рис.18). Поверх них, у ме-

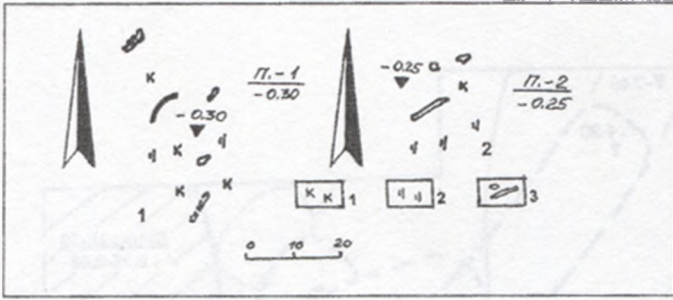

Рис.17. Поховання 1 і 2. Плани.

Умовні позначення: 1 — фрагменти кераміки; 2 — вуглини; 3 — кістки людини.

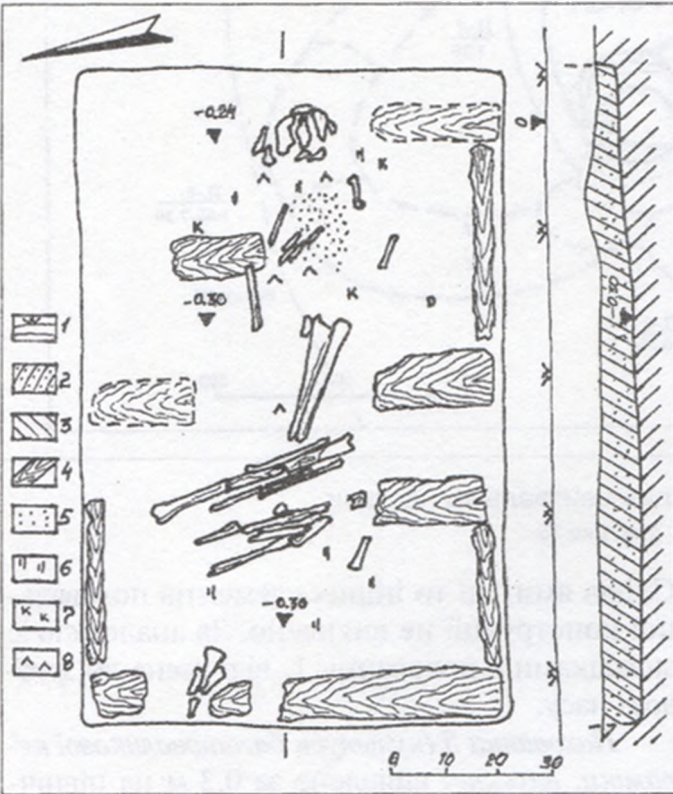

Рис.18. Поховання 3. План. Перетин.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — сірий супісок; 3 — грунт насипу; 4 — дерево; 5 — зотлілі зерна рослини; 6 — вуглини; 7 — фрагменти кераміки; 8 — шкіряний тлін.

ридіональному напрямку, лежали поперечні плахи перекриття, що не виходили за межі ями. Збереглися рештки 5-ти таких плах. Довжина їх становила близько 0,8 м, ширина — 0,1 м, товщина — 0,04-0,05 м. Подібні зруби неодноразово виявляли у похованнях культури багатоваликової кераміки, зокрема, на Полтавщині, — в кургані № 1/1994 р. поблизу с.Карпусі Полтавського р-ну, під насипом кургану в с.Олександрівка Лубенського р-ну (1984 р.), Дмитрівських курганах у правобережному Порітті та ін. (Лугова, Шилов, 1990; Супруненко, Золотницький, Кулатова, 1996, с.17-22; Супруненко, 1998, с.35-38; 2003, с.73; Кулатова, Супруненко, 1999, с.15-17).

Посеред ями, вздовж її довгої вісі, знаходилися рештки скелета похованого, викладе-

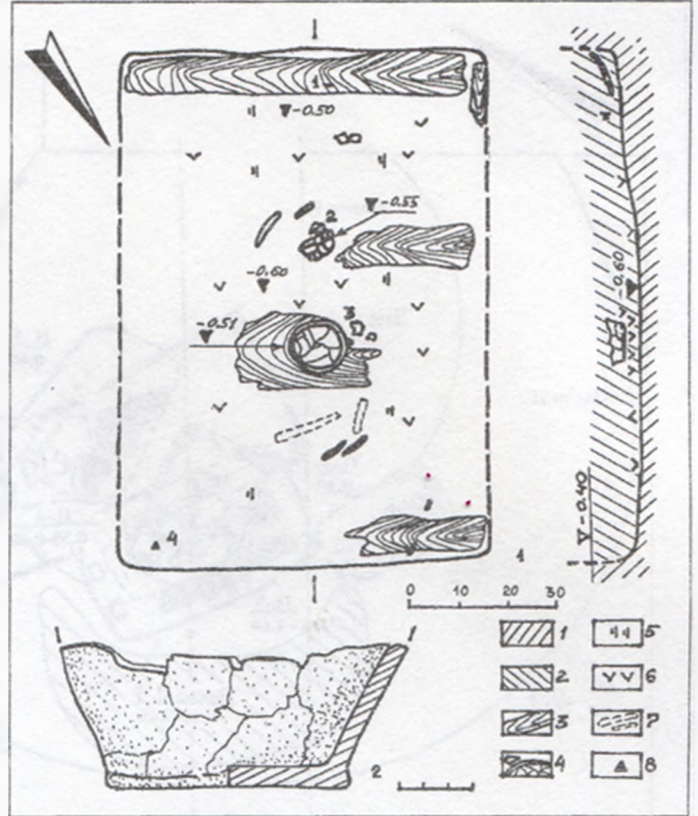

Рис.19. Поховання 4. План. Перетин.

Цифрами на плані позначені: 1 — уламки ліпної миски; 2 — фрагменти горщика; 3 — кістки черепа дитини; 4 — знаряддя з кременю.

Умовні позначення: 1 — супіщане заповнення; 2 — грунт насипу IV; 3 — дерево; 4 — розвали посудин; 5 — вуглини; 6 — рослинний тлін; 7 — зотлілі кістки; 8 — кремень.

Рис.20. Поховання 3. Фрагменти ліпного посуду.

ного у зібганому стані, вірогідно, на лівому боці, з підігнутими ногами (рис.18). Руки були зігнуті в ліктях, складені біля грудей. Подібна реконструкція положення базується на збережених на місці первісного місцезнаходження кістках скелета: частині розвалу черепа, уламках верхньої щелепи, ребер, ключиці, великих кісток правої руки, кількох фалангах пальців рук, обох гомілкових кістках. Частина скелета виявилася переміщеною плугом і потрошеною.

Навкруги черепа похованого виявлено кілька вуглин, аналогічні — знайдені біля кісток ніг. Відзначені сліди зотлілої шкіри, що використовувалася в якості підстилки, а в області грудей — скупчення перетрухлого насіння рослини родини зонтичних (рис.18).

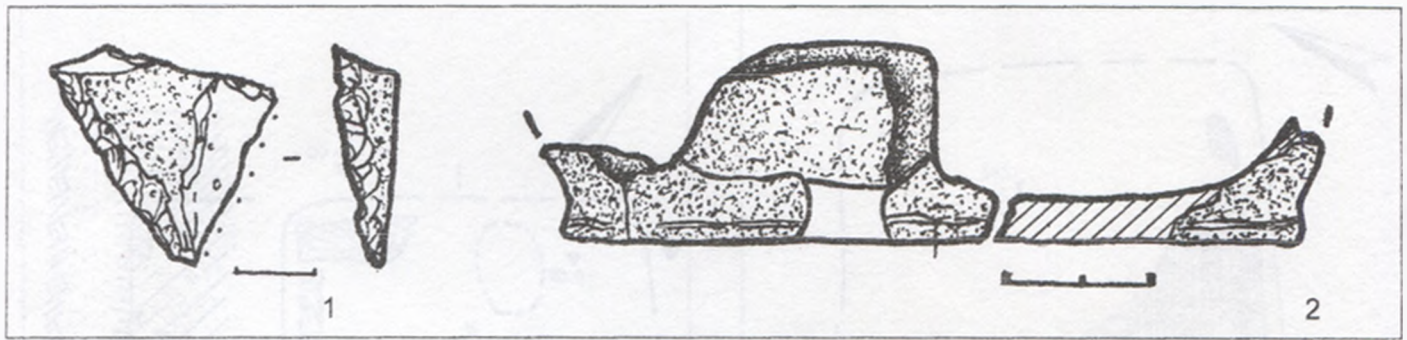

Рис.21. Поховання 4.
Знахідки. 1 — кремій; 2 — кераміка.

Антропологічні дані, отримані при вивченні кісток похованого, засвідчили належність їх чоловікові, віком 40-49 років. Вони цілком узгоджуються з точкою зору В.В.Отрощенко про належність лівобічних поховань культури багатоваликівої кераміки до чоловічих, що підтверджено на матеріалах чималого числа комплексів, досліджених у регіоні (Отрощенко, 2001, с.102; Супруненко, 2003).

Знахідки. Із заповнення поховання походять два незначних уламки ліпного посуду, а саме: *фрагменти* вінця та стінки ліпних, із заглаженою поверхнею, порівняно тонкостінних *мисок*, із домішками дрібного піску і поодиноких включень слюди (рис.20). Їх розміри: 1,1х1,6 та 2,0х2,3 см.

Поховання віднесене до комплексів *культури багатоваликівої кераміки*, які досить часто трапляються у курганах Придніпровського Лівобережного терасового лісостепу та передстепових просторів Полтавщини (Лугова, 1990, с.108-109; Білоусько, Супруненко, 2004, с.101-102).

Поховання 4 (культури багатоваликівої кераміки, *впускне*) виявлене за 1,4 м на північ — північний схід від репера (кут 52° від УЦ), на глибині 0,6 м, у північно-східному секторі кургана, ближче до його центра (рис.15; 16). Впущене в масив насипу IV. Містилося у прямокутній ямі, орієнтованій за віссю північний схід — південний захід, розміром 0,75х1,10 м і глибиною від рівня виявлення — близько 0,15 м (рис.19). Заповнення читалося більш темним, коричнюватого кольору, супіском, з окремими вуглинами. Поховання здійснене в аналогічному з комплексом 3 зрубі, від якого збереглися рештки однієї з повздовжних лаг, чотири дошки накатника, довжиною до 0,68 м і шириною 7-15 см. Цікавою деталлю обряду було вміщення у центрі перекриття, на широку дошку поверх нього, ліпної миски, із розведеними у зовнішній бік

стінками, верхня частина якої виявилася знесеною внаслідок проведення сільськогосподарських робіт (рис.19:1:3; 2), з рівня -0,45 м від репера.

Стінки ями були прямовисними, дно — рівним. Від похованого збереглися окремі кістки ребер і зуб у південній частині ями, у північній — уламки кісток ніг. На дні, майже у центрі, — виявлений невеликий розвал стінки і переддення крихкої ліпної посудини з домішками піску в тісті (рис.19:1:2). У північно-східному кутку поховання знаходився уламок зняряддя з кременю (рис.19:1:4). На дні відзначені сліди кісткового і рослинного тліну від підстилки, у південній і північній частинах ями — окремі вуглини.

Отже, за місцезнаходженням кісток можна припустити південно-західну орієнтацію похованого підліткового віку. Про це свідчили напрямок розміщення, розміри і стан збереженості кісток. Одонтологічне визначення А.В.Артем'єва, здійснене за єдиним зубом — фолікулом другого постійного моляра, — також дало підлітковий вік похованого — 12-13 років. Про його положення і стать можна лише здогадуватися. Хоча, на нашу думку, це було правобічне, а, тому дівоче поховання, на що вказують місцезнаходження розвалу посудини і рештки миски на перекритті поховання.

Знахідки. 1. *Розвал* нижньої частини ліпної *миски*, з розхиленими у зовнішній бік стінками, незначним утором у передденні і гласким дном (рис.19:2). Поверхня посудини ангобована, має сліди якісного загладжування, до лискування. Висота — 6-7 см; діаметр верхньої частини — 14,5 см; діаметр дна — 10,0 см. Тісто із домішками піску, крихке, недовипалене.

2. *Частина розвалу* ліпного товстостінного *горщика*, від якого збереглися лише фрагменти стінки і переддення, позначеного не-

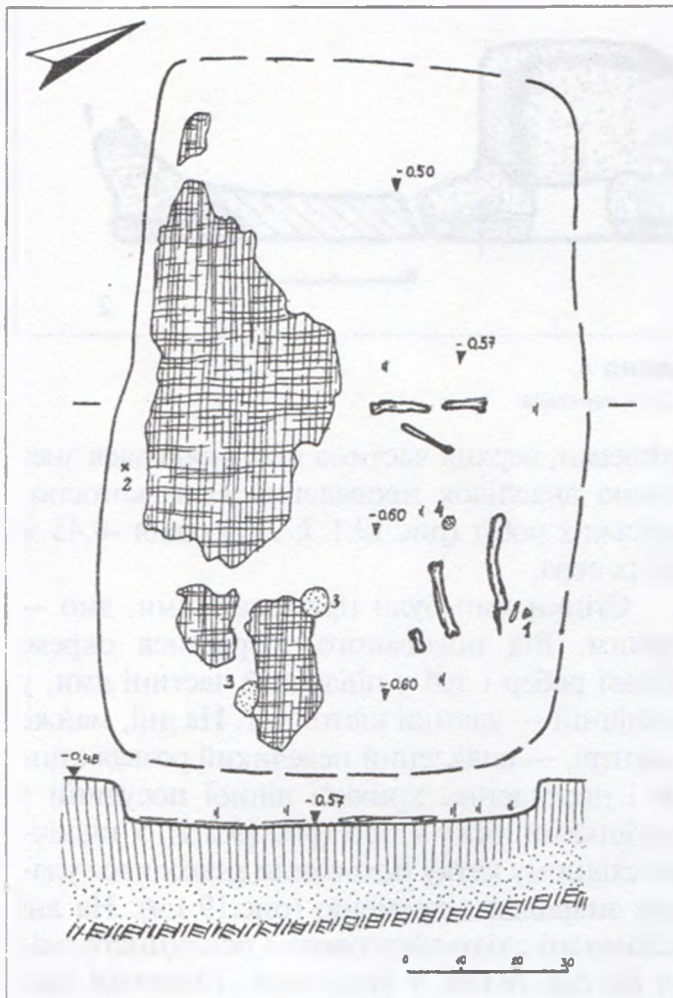

Рис.22. Поховання 5. План. Перетин.

Цифрами позначені: 1 — нуклеус; 2 — відщеп кременю; 3 — скупчення каоліново-вохристої маси; 4 — вохра. Великі плями, позначені сітчастими лініями, — сліди циновки, викладеної в один шар. Умовні позначення: див. рис.23.

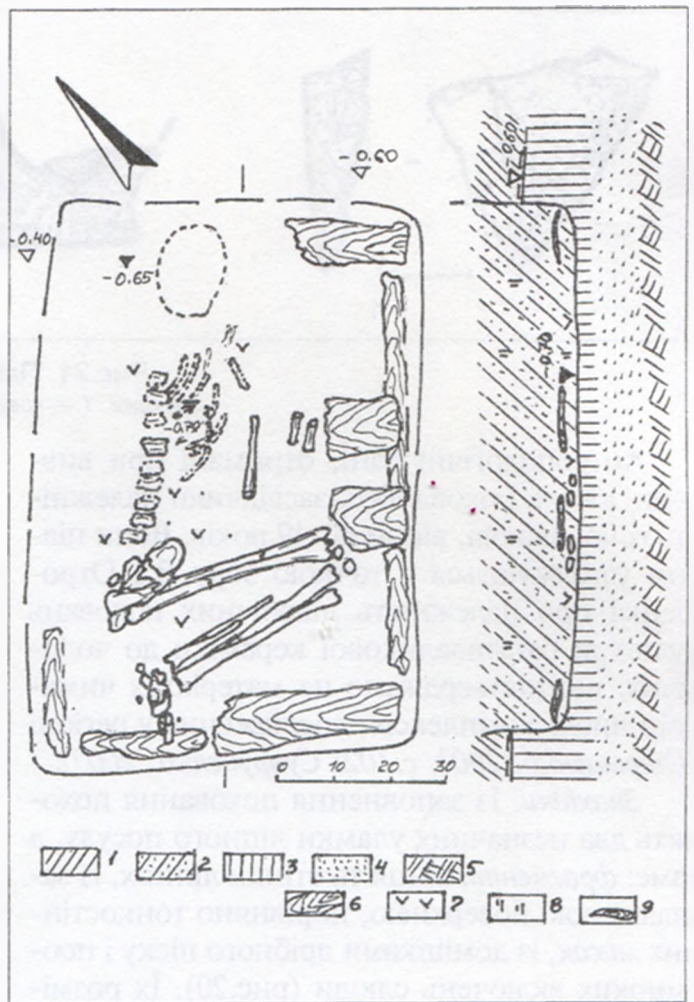

Рис.23. Поховання 6. План. Перетин.

Умовні позначення: 1 — супісок насипу; 2 — сіро-коричневий супісок — заповнення; 3 — похований ґрунт; 4 — пісок; 5 — материк; 6 — дерево; 7 — рослинний тлін; 8 — вуглини; 9 — дерево у перетині.

значною закраїною денця, діаметром 10 см (рис.21:2). Досить щільна кераміка з тістом чорного кольору розслоїлася, оголивши домішки піску і жорстви.

3. Уламок заполірованого знаряддя з кременю підтрикутної форми, на відщепі, вірогідно, комбінованого — проколки і ножа, із бічним лезом, сформованим нсохайною струменевою ретушшо. Розмір виробу — 2,5x2,8 см, товщина — 0,8 см (рис.21:1). Виготовлене із напівпрозорого кременю сіро-коричневого кольору; зі слідами кірки.

Поховання можна атрибутувати як комплекс культури багатоваликової кераміки.

Поховання 5 (неолітичне, основне), досліджене за 1,3 м на північний схід — північ від репера (кут 78° від УЦ), на глибині 0,6 м, неподалік від центру кургана (рис.15; 16). Було єдиним і основним під маленьким первісним насипом I. Здійснене з рівня стародавньої

поверхні підвищення плато, у неглибокій підпрямокутній ямі, розміром 0,85-0,90x1,35 м, заглибленій у поверхневий ґрунт на 7-10 см. Яма орієнтована довгою віссю з півночі-північного заходу на південь-південний схід. Деяко нерівні прямі стінки опускалися до заглибленого на південний схід дна, з різницею глибин у 5-10 см (рис.22). Заповнення містило сіро-чорні супіщанні дернини, дрібні вуглини та сліди попелу. У південно-західній частині ями збереглася значна ділянка підстилки — рештки зотлілої циновки, площею 0,35x1,20 м (рис.22). Циновка мала перехресне переплетення і була виготовлена з оброблених стебел болотної рослини. Білуватий тлін від циновки, попелясті вкраплення добре вирізали цю частину поховання на тлі похованого ґрунту. На та під циновкою, у південно-західній частині ями, відзначені дві плями круглої в плані форми скупчень каоліново-вохристої маси

сіро-рожевого кольору, — діаметром 5 і 6 см та товщиною 0,5 та 0,7 см (рис.22:3). Можливо, останні були розвалами якихось статуеток, на зразок серезлієвських?

У північно-східній половині ями, де сліди циновки були майже непомітними, збереглося кілька кісток скелету, а саме: розтріскані плечові і правого передпліччя; обох ніг, окремі ребра та кілька фланг пальців нижніх кінцівок. Стан кісткових решток не викликав упевненості в можливості антропологічних визначень, проте положення за їх місцезнаходженням встановити було можливо. Воно вбачається як випростане на спині, головою на північний захід — північ (рис.22). Антропологічне заключення обмежалося єдиним висновком — належністю кісток особі зрілого віку.

Дещо доповнює антропологічні висновки наявність невеликого числа знахідок, що свідчать за належність поховання чоловікові зрілого віку. По-перше, біля лівої кінцівки похованого знаходилася трикутної форми заготовка під нуклеус, зі значними ділянками кірки і затертостями (рис.22:1; 24:3). По-друге, край південно-західної стінки ями виявлений відщеп кременю (рис.22:2; 24:2), а в заповненні — різець на пластинчастому відщепі, платівка та скол (рис.24:1,4-5). Між кістками знаходилася кругла купка яскравої, червоно-кармінового кольору, фарби мінерального походження, діаметром 2,8 і товщиною 2,5 см (рис.22:4).

Знахідки представлені винятково виробами з кременю. Це: 1) *різець* на пластинчастому відщепі, розміром 0,7-1,0х2,2 см; 2) *відщеп* кременю, розміром 1,2х1,5 см (рис.24:1-2); 3) *уламок* плиткового, сіро-коричневого кольору, напівпрозорого кременю — заготовка під *нуклеус*, підтрикутної пласкої форми, з кількома негативами сколів дрібноплатівчастих відщепів та двома вкритими кіркою основами, розміром 1,2х2,4х3,2 см (рис.24:3); 4) *платівка* прозорого сіро-коричневого кременю зі слідами використання, розміром 0,7х2,9 см та 5) *скол* кременю — 0,8х1,5х2,2 см (рис.24: 4,5).

Поховання належить до числа *енеолітичних випростаних* підкурганних комплексів постмаріупольського культурного кола.

Поховання 6 (культури багатоваликів) виявлене в 0,75 м на захід — північний захід від репера (кут 326° від УЦ), на глибині 0,65 м (рис.15; 16), у масиві насипу IV, в центральній частині кургану. Містилося у підпрямокутній ямі, розміром 0,70х1,05 м

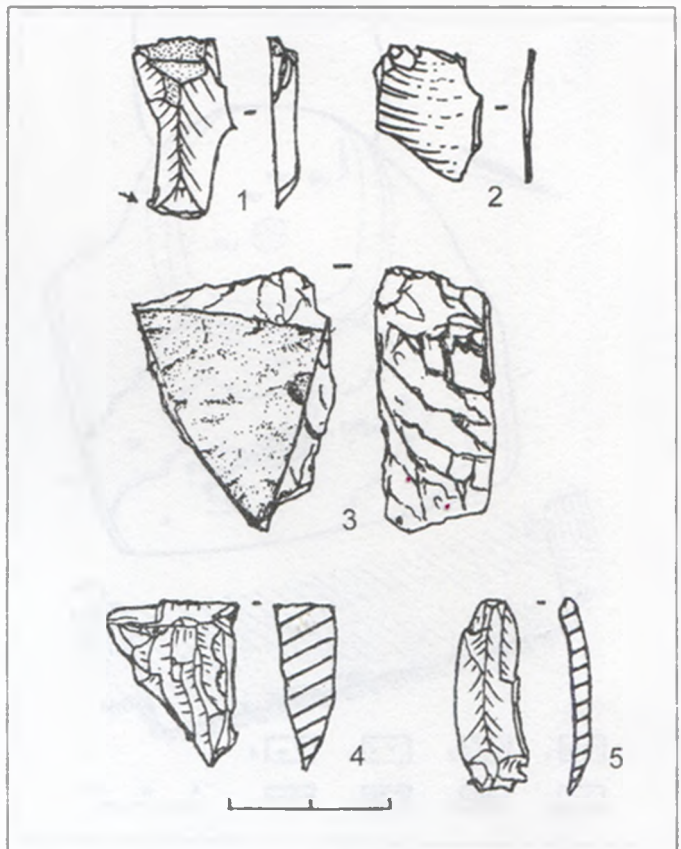

Рис.24. Поховання 5. Вироби з кременю.

та глибиною від рівня виявлення 0,15 м (рис.23), орієнтованій з північного заходу на південний схід. Заповнення, у складі сіро-коричневого супіску із поодинокими вуглинями, не мало аномалій і відмінностей за вмістом. Поховання знаходилося в аналогічному із попередніми комплексами 3 і 4 зрубі, зі слідами облицювання стінок деревом — рамою в основі (збереглися частини повздовжних і одна поперечна деталі конструкції). Поверх рами поховання перекривав дерев'яний накатник, викладений, напевне, із семи дощок чи плах, підігнаних за шириною ями. Вони мали довжину не більше 0,65 м (рис.23).

Скелет похованого зберігся погано, хоча контури кісткового тліну засвідчували анатомічний порядок кістяка. Положення похованого, викладеного вздовж довгої вісі зруба, визначається як зібгане, на лівому боці, з підігнутими ногами; руки складені перед грудями; стопи зведені, покладені одна на одну (рис.23). Кістки черепа, хребта, рук і ребра майже повністю зотліли, більш-менш задовільно збереглася нижня частина скелета. Антропологічне визначення, у такому разі, обмежалося констатацією зрілого віку похованого; лівобічне положення — засвідувало його чоловічу стать.

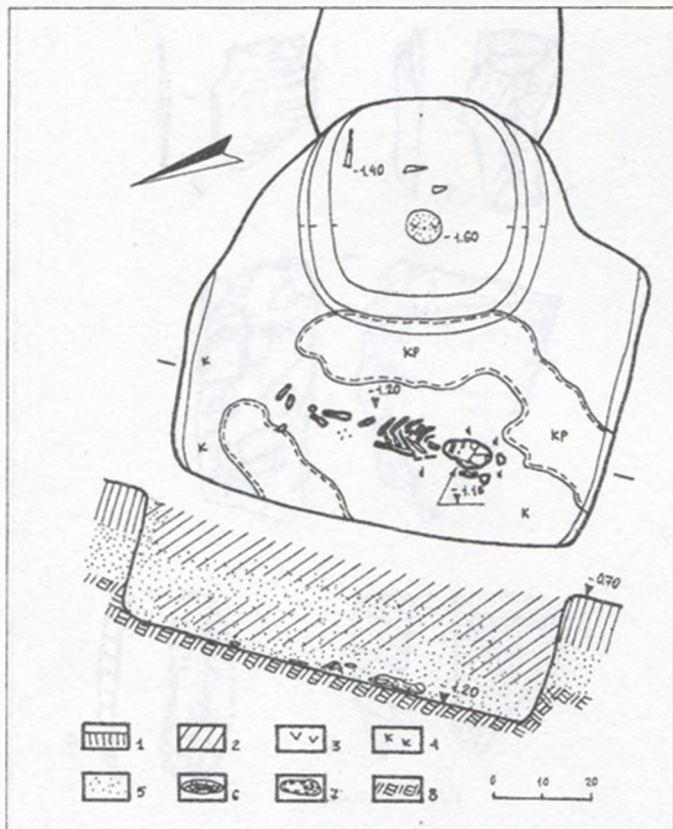

Рис.25. Поховання 7-8. План і перетин.

Умовні позначення. 1 — похований ґрунт; 2 — сіро-коричневий супісок — заповнення; 3 — рослинний тліл; 4 — уламки кераміки; 5 — пісок; 6 — дерево; 7 — норі, кротовини; 8 — материк. Кругла гляма у центрі колодязя — сліди вохри.

Під кістками відзначені сліди підстилки рослинного походження, в області тазу — кілька насінин аналогічної з похованням 3 зонтичної рослини. Поховання безінвентарне.

Віднесене до поховальних комплексів культури багатоваликової кераміки, що утворювали на вершині кургана невеликий, вірогідно, родинний (?) некрополь.

Поховання 7 (катакомбне, впускне) досліджене в 1,95 м на північ-північний схід від репера (кут 102° від УЦ), на глибині 1,2 м, у північно-східному секторі кургана (рис.15; 16). Здійснене з рівня східної поли насипу IV катакомбного часу, — за 0,3-0,4 м від поверхні похованого сушіску. Вхідна яма поховання знищена перекопом більш пізнього комплексу 8 і розташовувалась, певно, на місці його входу до «підземної» — заглибленої частини (рис.25; 26). Про розміри і форму цієї частини катакомби можна лише здогадуватися. Збереглася західна частина поховальної камери (зафіксована з рівня -0,70 м), що мала підпрямокутно-заовалену форму та розміри 0,65-0,90x0,90 м, а також заглиблення, нижче рівня похованого ґрунту, — в 0,4-0,5 м. Камера була зорієнтована довгою віссю з північного

сходу на південний захід. Стінки ледь розширювалися донизу, склепіння не збереглося, а його просіви пасмами залягали серед сіро-коричнюватого супіщаного вмісту заповнення (рис.25), перебитого великими кротовинами. Проте, у західній частині камери знаходився скелет дитини, яку положили випростано, з розворотом на правий бік вздовж північно-західної стінки, головою на південний захід. І хоча скелет зберігся фрагментарно, можна констатувати положення рук — вздовж тулуба, ніг — випростано (рис.25). Навкруги розвалу черепа відзначені кілька вуглин, біля кісток ніг — крупинки червоної вохри. Неподалік стінок камери виявлені 3 дрібні уламки ліпного посуду. Одонтологічні дані засвідчують підлітковий вік похованої — від 9 до 12 років.

Знахідки представлені фрагментами двох ліпних посудин: тонкостінного горщика з розчосами на внутрішній поверхні та товстостінного — з домішками піску, рештками вигорілої черепашки й органіки в тісті. Уламки дрібні — 1,3x1,4; 1,1x2,0 та 2,1x2,6 см.

Поховання віднесене до комплексів катакомбного часу, ймовірно, інгульської катакомбної культури.

Поховання 8 (раннього залізного віку, впускне) виявлене під час досліджень поховань 4, 5 та 7, за 0,8 на захід (кути $40-112^\circ$ від УЦ), 0,65 м на північ та 2,25 м на північний схід від репера, на глибині від 0,45 до 0,75 м (рис.15; 16). Складалося із трапецієподібного у плані дромосу, довжиною 3,6 м і шириною 0,9-2,3 м, орієнтованого у напрямку південний захід — північний схід, що перерізав центральну частину кургана, з глибини 0,25 м на заході до рівня близько 0,70 м на сході; підпрямокутного входу до підземної частини, розміром 0,55x0,65 м, та звистого, зі скругленим склепінням, ходу шириною 0,60-0,75 м і висотою 0,80-0,90 м, котрий, утворивши «коліно» з південного сходу на захід — північний захід, під гострим кутом (близько 46°), стрімко заглиблювався у західний бік (рис.26). Дромос, виявлений за щільним сіро-супіщаним заповненням, напевне, мав кілька уступів-східців, інакше важко пояснити, чому його спорудження не знищило впускні поховання доби середнього бронзового віку 3 і 4 та основне енеолітичне 5 (рис.15; 16; 26). Від облицювання стінок цього дромоса збереглися контури повздовжних дощок чи тонких плах,

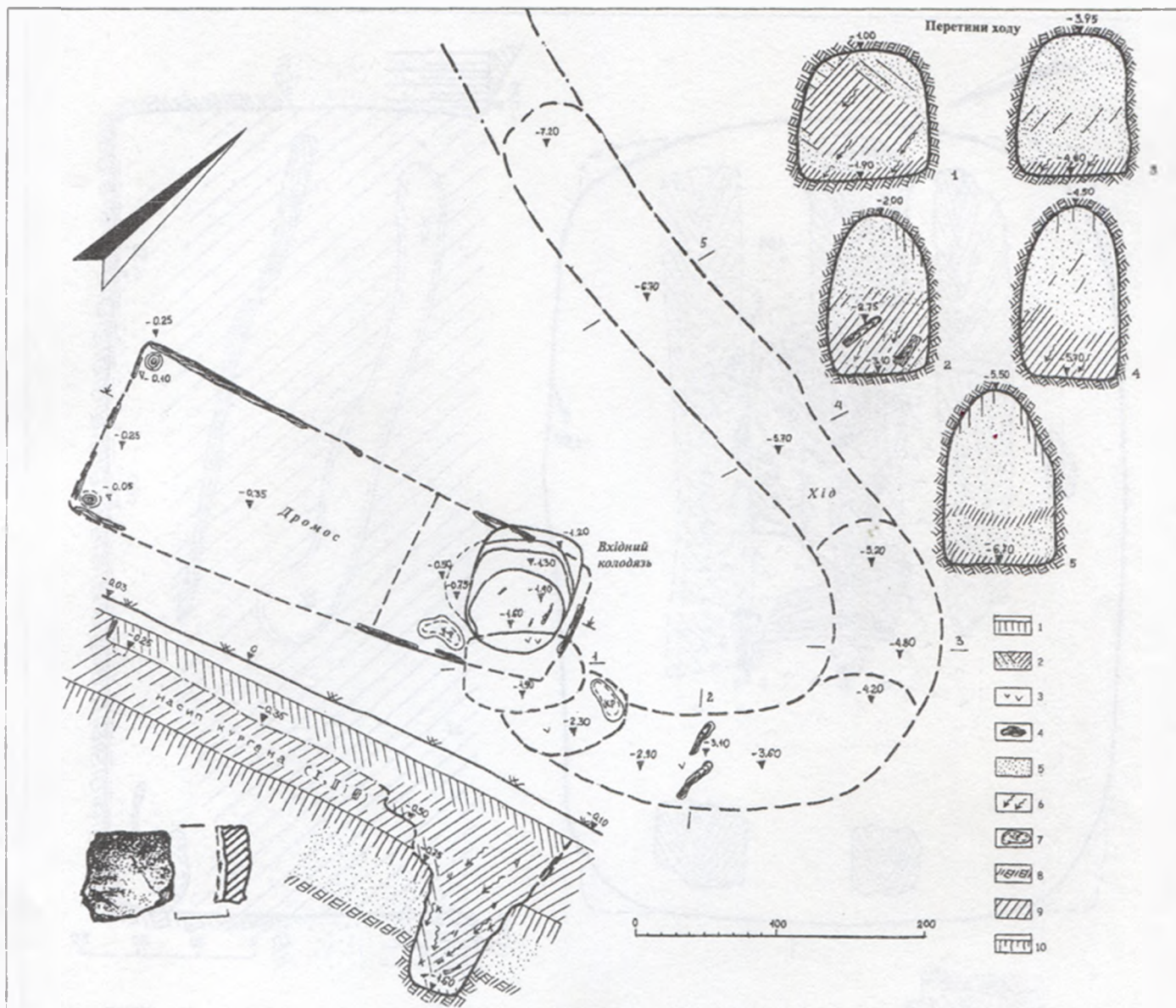

Рис.26. Поховання 8. План і перетини. Знахідка. *Кераміка.*

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — сіро-коричневий та чорний супісок — заповнення; 3 — деревний тлін; 4 — дерево; 5 — пісок; 6 — затьоки; 7 — нори; 8 — материк; 9 — масиви насипів; 10 — провали, обвали.

а також два стовпчики на кутах ширшої частини входу, діаметром 0,10-0,12 м. У північно-східній частині дромоса виявлений підпрямокутної форми котлован заглибини, орієнтованої стінками (або за віссю) — північний захід — південний схід. Він стрімко заглиблювався — до рівня -1,6 м (рис.25; 26). В його заповненні виявлені два дрібні фрагменти стінок ліпних посудин доби ранньої та середньої бронзи, а також від гончарної сіроглиняної тонкостінної посудини з добре залощеною поверхнею, розміром 1,5x1,6 см (рис.26). У добре перемішаному тісті посудини відзначені блискітки слюди і дрібного піску. В заповненні колодязя входу до підземелля, забитого сіро-чорним супіском, зі слідами сповзання та затьоками, виявлено кілька потрошених ве-

ликих трубчатих кісток ніг людини, в т.ч. — уламок стегнової кістки літнього чоловіка — віком 50–59 років. Посеред колодязя, на рівні -1,6 м від репера, розчищена кругла пляма яскравочервоної вохри, діаметром 8 см, із рештками шкіряного тліну (рис.25), що була перенесена сюди із перебитого ямою катакомбного поховання 7.

Нижче, до рівнів -2,1 та 2,8 м, — колодязь утворював дві невеликі — підпрямокутну й овальну у плані — вибірки піску, що виникли внаслідок осування при копанні. Їх розміри не перевищували 0,6x0,8 м (рис.26). Вигин ходу нижче прямував, понижуючись, до глибин -2,6-4,0 м. Перетин лазу тут був близький до овальної форми — з розмірами 0,65-0,90x0,9-1,3 м. Останнє значення нале-

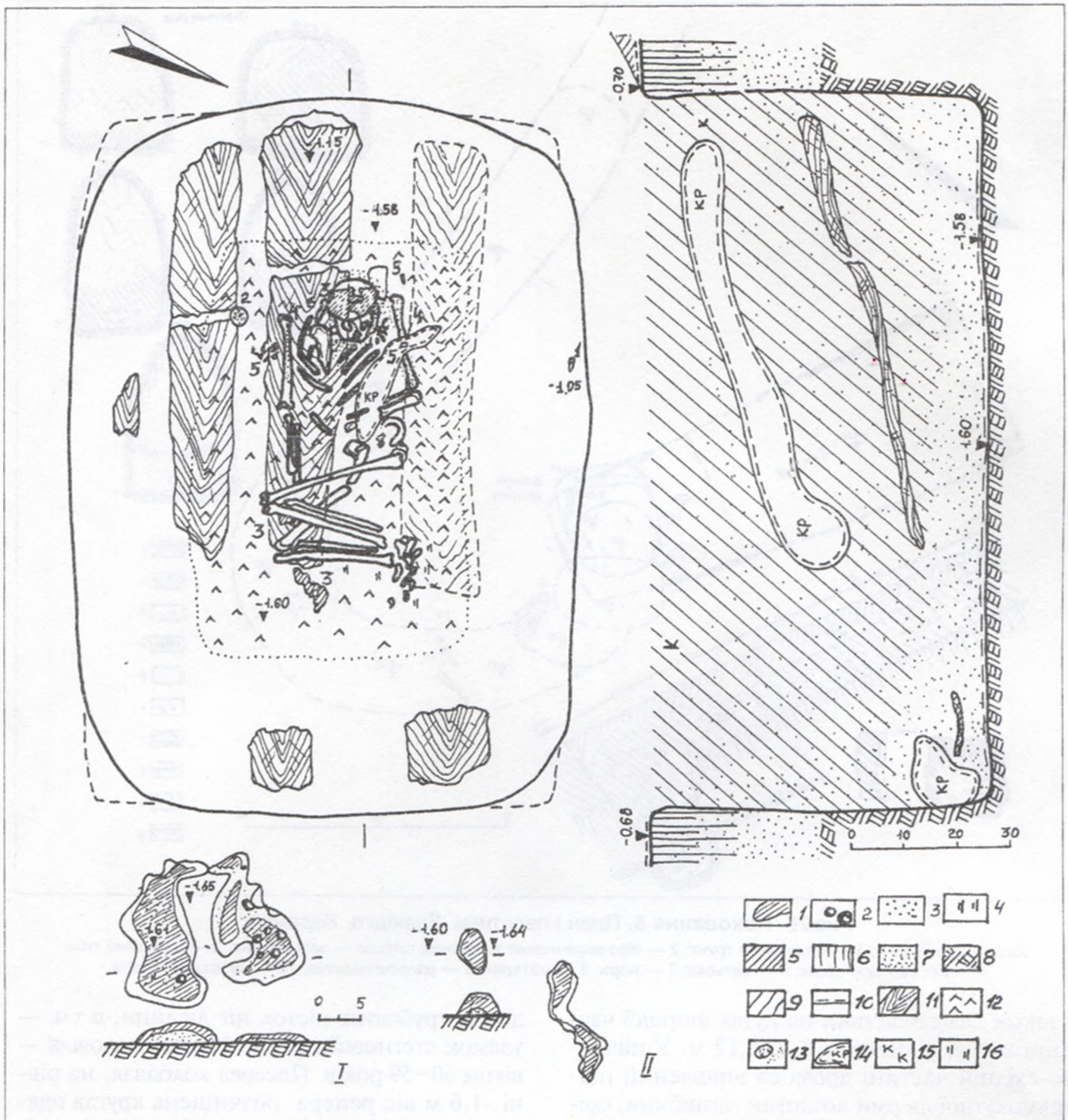

Рис.27. Поховання 9. План, перетин, обриси решток скріпленого органікою піску (I, II).

Умовні позначення: 1— мінералізований органічними рештками (спаяний) пісок; 2 — ямки від пальців на ньому; 3 — вохра; 4 — вуглини; 5 — чорно-супіщаний ґрунт насипу I; 6 — похований ґрунт; 7 — пісок; 8 — материк; 9 — сіро-коричнєве супіщане заповнення; 10 — рештки тліну шкіряної підстилки у перетині; 11 — дерево накатника; 12 — шкіряний тлін; 13 — скупчення вохри та посипка нею; 14 — кротовини, нори; 15 — фрагменти кераміки; 16 — вуглини

Цифрами на плані позначені: 1 — скребок з кременю; 2 — куляста купка яскравочервоної вохри; 3 — рештки бальзамування (?) чи органіки в материковому піску; 4 — уламок мушлі беззубки; 5 — скульпчення ікол хижака; 6 — посипка вохрою.

жало висоті ходу. Звісно, просуватися в такому лазі можна було лише у зібганому стані (рис.26). Заповнення містило у верхній частині затічного характеру сіро-чорний супісок, в основі — із затьоками; з 4-5-го метрів довжини — затічний чорно-сірий супісок тільки маркував дно і нижню частину ходу (рис.26),

що вужчав, вищав і мав склепіння аркової форми. Весь масив заповнення складав світло-сірий, а нижче — білий пісок з обвалів й осування зі стінок.

Для дослідження ходу, після його вибирання на протязі 6 м, з метою запобігання обвалам, довелося пробити кілька вертикаль-

них шурфів-колодязів, глибиною понад 5 м. Саме через них було вибрано кілька тон заповнення. Проте наступні роботи на глибині понад 5 м, до того ж, після чергових потужних вибухів у сусідньому кар'єрі, вимагали проведення розчистки із забезпеченням техніки безпеки підземних робіт.

З цією метою був вибраний новітній перекоп на північний схід від поховання 8, в ході чого досліджені катакомбні поховання 10 та 11. На їх місці закладена траншея широтного спрямування — 4x12 м, — зі скошеними донизу стінками, вибрана екскаватором на глибину 4,7-5,2 м. Це дозволило прослідкувати напрямок і продовження ходу ще на 2-3 м. Та обвали материкового піску звели подальшу пошукову діяльність нанівець. Була здійснена спроба розширити траншею за допомогою більш потужного екскаватора, що й дозволило після переміщення 100 куб. м піску вручну дослідити ділянку ходу із максимальним заглибленням дна до 7,2 м від репера. Далі роботи було проводити надто небезпечно, без провокування значних обвалів.

На рівні цієї ділянки дна ходу (рис.26) розкопки були призупинені. Місце їх ведення позначене металевими трубами, дошками і блоком бетону, з метою полегшення пошуку при продовженні досліджень при вскришних роботах у кар'єрі. Задля запобігання обвалів траншею довелося загорнути.

У будь-якому разі, подібний об'єкт, не позначений ніякими знахідками, немає надійних підстав для датування. Хоча, за виявленим уламком кераміки, аналогічними знахідками подібних глибоких ходів, досліджених археологами Дніпропетровського Національного університету в Орільсько-Самарському межиріччі (*повідомлення І.Ф.Ковальової*), припускаємо час спорудження цього підземелля за *сарматської епохи*.

Датування комплексу буде уточнене після проведення рятівних розкопок, які заплановано здійснити в ході проведення робіт з улаштування кар'єру, із застосуванням потужного екскаватора у 2006 р.

Поховання 9 (ямне, впускне) досліджене безпосередньо на північ від репера (кут 0° від УЦ), у прямокутній великій ямі із закругленими верхніми кутами, розміром 1,4x2,0 м та глибиною 1,0 м від рівня похованої поверхні (1,6 м від рівня репера), орієнтованій з південного заходу на північний схід (рис.15; 16).

Впущене з краю південно-східної поли первісного насипу I. При спорудженні ями супіщано-материковий викид напівсерпом оконтурив південно-східну частину поховання. Він мав розміри 1,5x2,7 м, товщину — 0,25-0,30 м. Заповнення ями відрізнялося одноманітністю, крім масиву, зритою великою норую. Його більшу верхню частину складав сіро-чорний із домішками материкового піску супісок, нижню частину — світліший супісок, практично на межі яких (на глибині — 1,15-1,40 м від репера) залягали рештки трьох масивних широких неошкурених дубових плах, що були основою накатника (рис.27). Вірогідно, таких плах нараховувалося п'ять, хоча крайні з них — не збереглися. Ширина плах становила — 0,17-0,27 м, товщина — 0,10-0,15 м (рис.27). Скоріше за все, вони уклалися на краї ями, можливо, навіть на заплічки, слідів від яких не виявлено.

Стінки ями були прямовисними, в нижній частині та, особливо, у кутках, — на 2-9 см розширювалися до дна і утворювали прямі кути. Слідів стовпчиків, підпорок та ямок від них на дні не виявлено (рис.27). У заповненні, край північної стінки, на глибині -1,05 м, знайдено велику кінцевобічну скребачку на масивному відщепі кременю (рис.27:1; 28:1), а також кілька дрібних уламків ліпних посудин (рис.28: 2-4).

Посеред ями вирізнялася пляма шкіряного тліну від решток підстилки, розміром 0,75x1,15 м, ймовірно, кошми, зорієнтована вздовж довгої вісі поховання. Саме на ній лежав скелет похованої, кістки якої збереглися в анатомічному порядку, із незначними втратами. Похована була покладена випростано на спину, головою на південний захід — захід, обличчям на схід, ноги, підібгані у колінах, завалилися вліво — до південного боку ями. Положення рук визначається як: права — вздовж тулуба, ліва, зігнута в лікті, — кистю на тазу (рис.27). Стопи ніг — зведені до купи. На розвалі черепа і під ним відзначені крупинки крейди, над правим плечем — шматочок стулки мушлі беззубки звичайної, далі — на південний захід — куляста купка яскравочервоної вохри, розміром 4x5 та товщиною 0,8 см (рис.27). Також справа, нижче плеча, знаходилося купка ікол лисиці — 7 од., викладених радіально (рис.27:5); аналогічна купка з 6-ти ікол знаходилася зліва від черепа похованої, ще одне ікло — зліва, за черепом (рис.

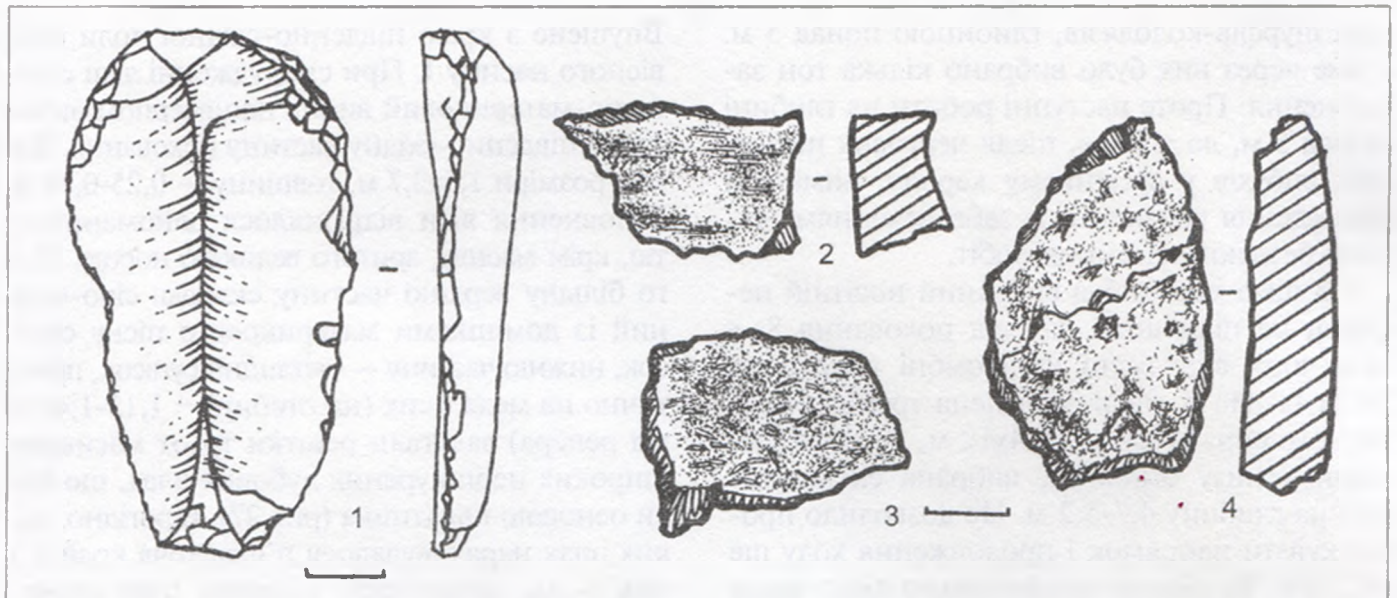

Рис.28. Поховання 9. Скребачка та уламки ліпного посуду.

1 — кремень, 2-4 — кераміка.

27:5). Верхня частина скелета — череп і плечовий пояс, — були вкриті досить тонким шаром вохри темно-червоного кольору, що мала мастку (жирову) основу (рис. 27).

Під підстилкою, на місці розвалу черепа та біля кісток кінцівок, виявлені плями скріпленого органікою та мінеральними включеннями материкового піску, поверхня яких зберігала відбитки шкіряного покриття, а також окремі ямки від відтисків пальців, зокрема, всіх пальців руки (рис.27). Щодо походження цих затверділих скупчень піску, що витримували удари ножа, можливі кілька пояснень. Подібний стан пісок отримував внаслідок розкладання органічних решток похованої, вкритої ароматичними речовинами на основі смол та воску. Та чому були виявлені відбитки пальців у піску, що встиг вже затвердіти? Вірогідніше припустити якісь дії з подібними речовинами до укладання підстилки, здійснені за певний час до самого акту поховання чи перед вміщенням небіжчиці до могили.

Одонтологічні дані засвідчили вік похованої дівчини чи молодої жінки — 14-16 років.

Знахідки. 1. Масивна кінцевобічна скребачка на відщепі сіро-коричневого патинизованого кременю, висотою — 6,5 см, шириною — 3,5 см та товщиною — 1,1 см (рис.27:1; 28:1).

2. П'ять уламків від стінок трьох ліпних посудин, в т.ч.: основи короткої вертикальної шийки товстостінного горщика із добре заглаженою поверхнею, з домішками волокнистих включень і кривавика, розміром 1,8х3,1 см (рис.28: 2), два дрібні та дещо більший —

від подібного горщика зі слідами горизонтального гребінцевого заглажування на внутрішній поверхні (2,6х3,3 см), де на заглаженій зовнішній — помітні домішки перегорілих подрібнених мушель річкових молюсків (рис.28: 3), а також уламок стінки товстостінного горщика з тулубом яйцеподібної форми, вирівняною поверхнею та домішками подрібненого шамоту і кривавика у менш щільному тісті, розміром 2,6х4,6 см (рис.28: 4).

Всі, зазначені вище, знахідки виявлені у верхній частині заповнення, а тому мають бути віднесені до решток тризни.

3. Уламки 14 ікол лисиці, довжиною 2,3-4,1 см, без помітних слідів обробки. Виявлені двома скупченнями та 1 — окремо, безпосередньо поряд із похованою (рис.27). Збереглися у розтрісканому стані.

Поховання віднесене до *ямно́го часу*, вірогідно, початкового етапу пізньоямного періоду.

Поховання 10 (катакомбне, впускне) здійснене з рівня похованого ґрунту, край поли насипу III, за 5,3 м на північ від репера (кут 89° від УЦ) (рис.15). Виявлене за плямою материкового викиду у північно-східному секторі кургана та при вибиранні котловану новітнього перекопу, за перетином у його стінках (рис.15). Поховання пошкоджене більше ніж на 60 відсотків перекопом, в якому виявлені залишки двох розбитих ліпних горщиків, вохра, кам'яний виріб та кістки двох похованих (рис.29). З похованням пов'язується напівовальний, за формою у плані (серпоподібний), материковий викид, розміром 5,5х6,5 м

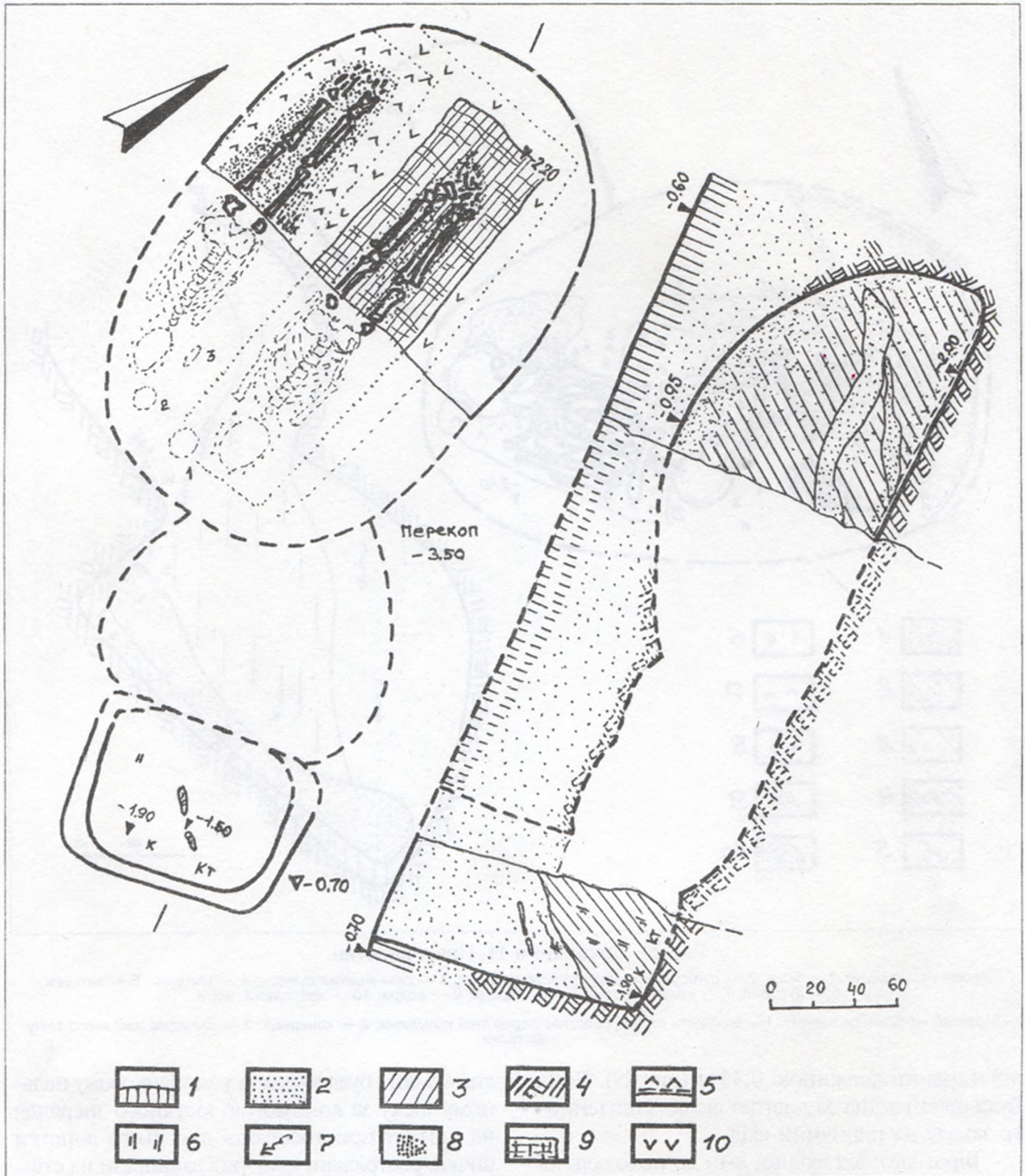

Рис.29. Поховання 10. План, перетин.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — коричнево- та сіро-чорносупіщане заповнення; 4 — материк; 5 — шкіряний тлін; 6 — вуглини; 7 — затьоки; 8 — вохра; 9 — рештки цинковки; 10 — тлін рослинного походження (тканина?).

Цифрами на плані позначені: 1,2 — ймовірні місця розміщення горщиків; 3 — кам'яного виробу («наковаленки»).

та потужністю 0,20-0,25 м, що лежав на рівні стародавнього денного горизонту, на глибині -0,40-0,65 м від репера (рис.15; 16).

Під час дослідження віднайдена підпрямокутна у плані вхідна яма, впушена з давнього горизонту до глибини -1,50 м від репе-

ра, розміром 0,85x1,10 м, зі звуженими донизу рівними стінками і розмірами також рівного дна — 0,75x0,90 м, заповнена зверху материковим піском, у нижній частині — сіро-чорним супіском, з окремими вуглинами, зотлілими кістками тварин та рештками струх-

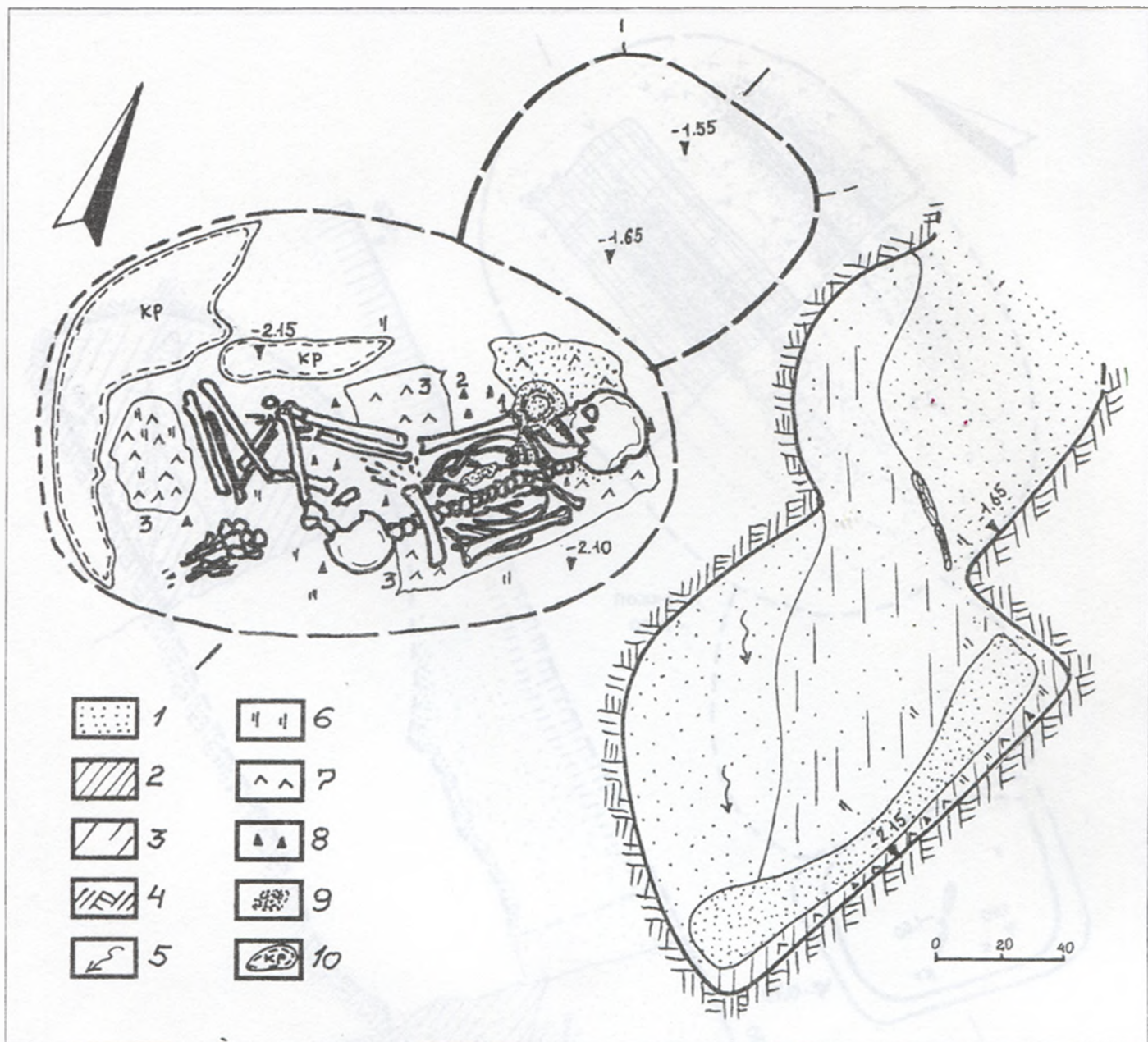

Рис.30. Поховання 11. План, перетин.

Умовні позначення: 1 — пісок; 2 — супісок сіро-коричневого кольору; 3 — сіро-жовтий супісок; 4 — материк; 5 — затьоки; 6 — вуглини; 7 — шкіряний тлін; 8 — конкреції; 9 — вохра; 10 — кротовини, нори.

Цифрами на плані позначені: 1 — вохриста пляма і рештки дерев'яної посудини; 2 — конкреції; 3 — залишки шкіряного тліну підстилки.

лої жердини довжиною 0,35 м (рис.29). Вона була орієнтована за довгою віссю з південного заходу на північний схід.

Вірогідно, від вхідної ями до поховальної камери вів горизонтально влаштований невеликий дромос, ширина якого реконструюється — близько 1,4 м, довжина — 1,25 м, а висота — як 0,7-0,8 м (рис.29). Він орієнтувався у напрямку північний захід — північ — південний схід — південь, а завершувався овальною у плані поховальною камерою, влаштованою на глибині 2,20 м, із також реконструйованими розмірами — 1,80x2,65 м (рис.29). Камера мала аркове склепіння, закруглені до

дна стінки і була вибрана у материковому щільному піску за допомогою кістяного знаряддя на кшталт пристосованої для цього лопатки бичка, розтріскані краї якої залишили на стінках відбитки довжиною 12-14 см. Орієнтувалася камера за майже меридіональною віссю, рівень залягання склепіння катакомби знаходився на 0,35-0,40 м нижче від рівня похованого ґрунту.

Досліджувалася лише північна половина камери (рис.29). У катакомбі, за довгою віссю і вздовж західної стінки, були викладені два похованих — чоловік (зі сходу, по центру) та жінка (із заходу), нижні, збережені частини ске-

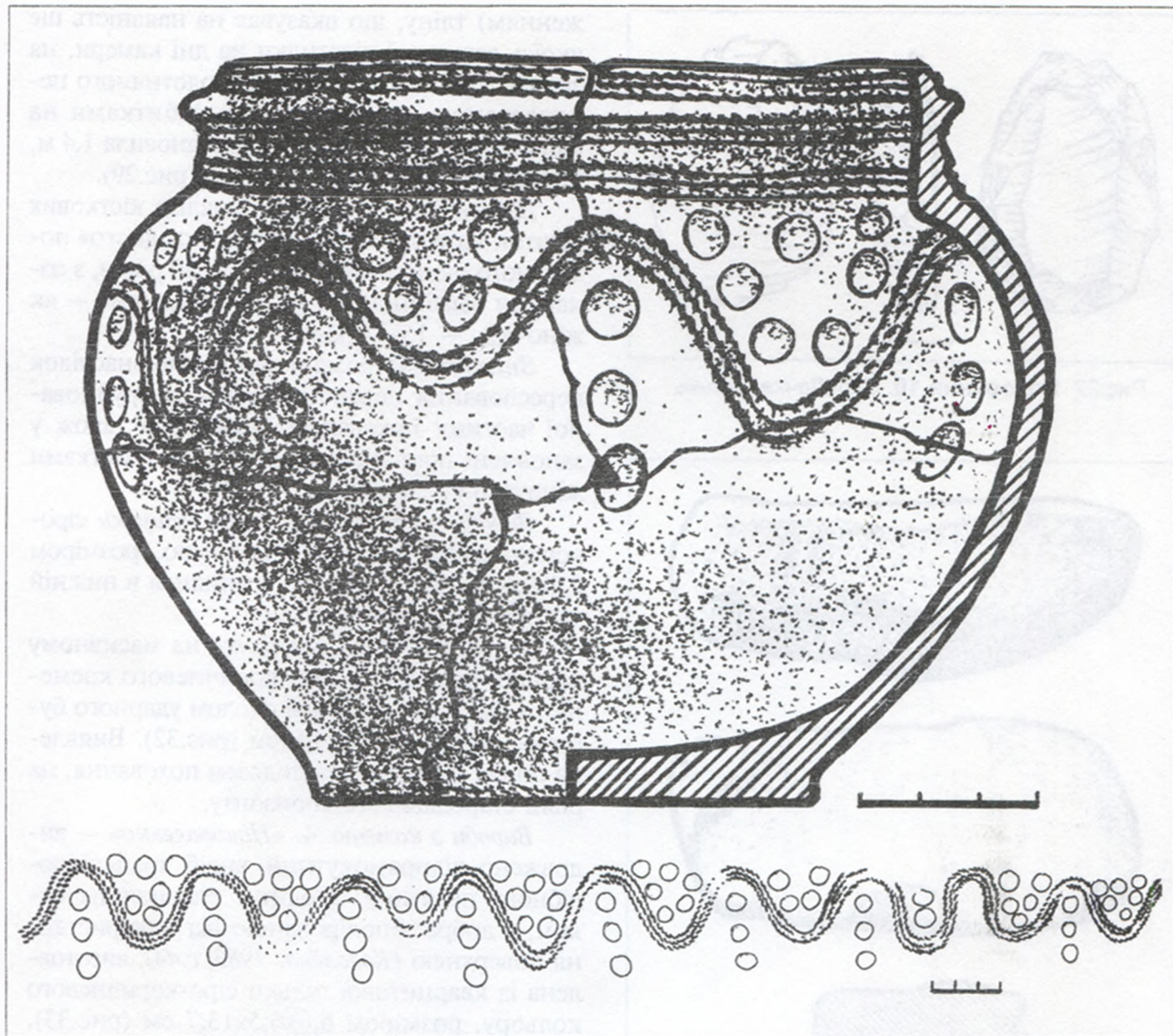

Рис.31. Поховання 10. Горщик ліпний та розгортка його орнаменту.

летів яких вже з першого погляду вказували на стать похованих. Обидва — лежали випростано на спині, головами на південь — південний схід, з єдиною відмінністю: стопи ніг чоловіка були складені одна на одну — перехрещені внаслідок підв'язування, жінки — випростані (рис.29). Виявлена й частина правої кисті верхньої кінцівки жіночого скелета, внаслідок чого положення правої руки реконструювалося як випростане вздовж тулуба. Щодо реконструйованого положення предметів речового комплексу — двох горщиків та кам'яної «наковаленки», то їх розміщення на плані поховання суто гіпотетичне (рис.29).

Заповнення камери містило відслоєні пасма перед- та материкового піску, нижче — сіро-чорний супісок похованого ґрунтового-

го шару, що обвалився сюди з провалу стелі камери (рис.29). Обоє похованих були покладені на окремі підстилки. Для чоловіка це була циновка, сплетена навхрест зі стебел якоїсь болотяної (?) рослини, добре простежена за рештками тліну рослинних волокон, для жінки — з лубу чи волокон куща типу верболозу, вкрита залишками шкіри. Ширина першої складала близько 0,6 м, другої — 0,58-0,60 м. Кістки чоловіка, а ще більше жінки, були всуціль вкриті яскравою рожево-червоною вохрою, причому, жіночий скелет перскривав шар коричнево-рожево-червоної фарби в 2-3 мм, чоловічий — менш інтенсивний, — рожево-червоної (рис.29). Під обома підстилками простежувався ще один тонкий прошарок органічного (рослинного за поход-

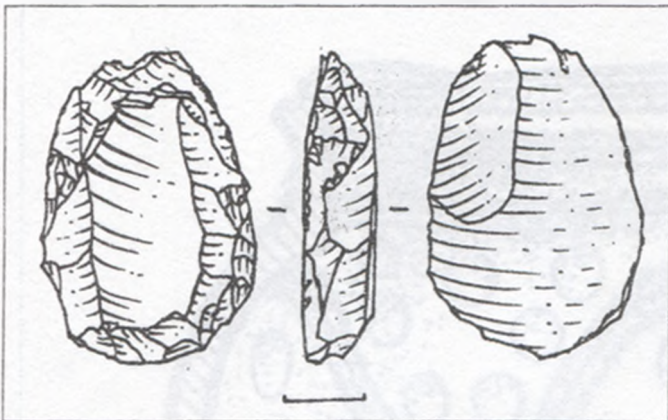

Рис.32. Поховання 10. Скребачка. Кремень

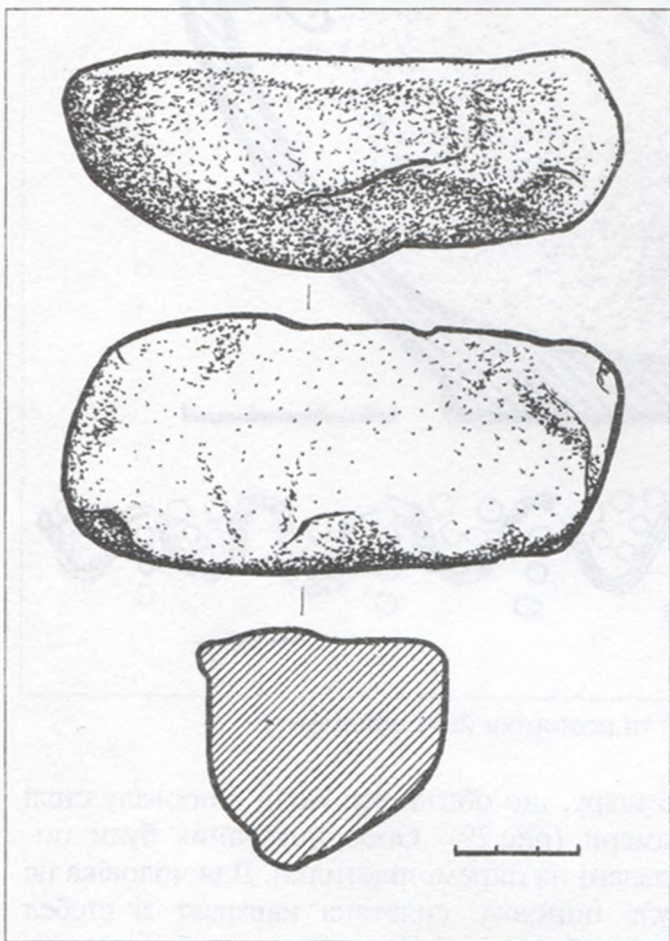

Рис.33. Поховання 10. «Наковаленка». Кварцит.

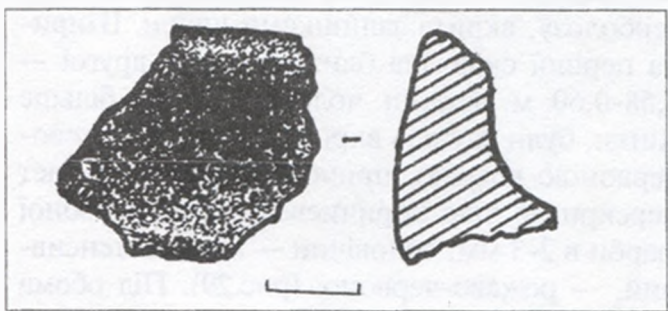

Рис.34. Південно-західний сектор насипу IV.
Уламок ліпного горщика.

женням) тліну, що вказував на наявність ще якоїсь загальної підстилки на дні камери, на зразок груботканої тканини полотняного переплетення, відзначеної за відбитками на кістках похованих. Її ширина становила 1,4 м, простежена довжина — 1,25 м (рис.29).

Дані антропологічного аналізу кісткових решток дозволяють визначити «східного» похованого як чоловіка, віком 20-39 років, з ознаками відмінного здоров'я, «західний» — як жіночий, — 15-17 років.

Знахідки. Отримані переважно внаслідок пересіювання перекопу південної зруйнованої частини поховальної камери, а також у заповненні північної частини чи під кістками жіночого скелета.

Вироби з кременю. 1-2. Дві чешуйки сіро-коричневого прозорого кременю, розміром 0,4x0,6 та 0,3x0,9 см, що трапилися в нижній частині заповнення камери.

3. Кінцевобічна скребачка на масивному відщепі прозорого сіро-коричневого кременю, з підтескою єдиним сколом ударного бугорка, розміром 2,5x4,8 см (рис.32). Виявлена поряд із вхідним колодязем поховання, на рівні стародавнього горизонту.

Вироби з каменю. 4. «Наковаленка» — видовжено-підпрямокутний виріб трапецієподібного перетину, з одним сплосченим боком, з добре заполірованою від використання поверхнею (Ковалёва, 1983, с.44), виготовлена із кварцитової гальки сіро-коричневого кольору, розміром 6,0x6,5x13,7 см (рис.33). Походить зі складу поховального інвентаря, виявлена у перекопі.

Кераміка. 5. Незначний уламок стінки ліпного горщика з домішками піску, вигорілої органіки і розітертої черепашки в щільному тісті сіро-коричневого кольору, з обочинним ангобуванням і загладжуванням поверхні рожево-коричневого кольору, розміром 2,2x2,4 см. Трапився під кістками жіночого скелета.

6. Горщик ліпний, з вертикальною невисокою циліндричною шийкою, що виходить з випуклих плічок, опущених на третину висоти, плоским дном із ледь позначеною закраїною. Вінце потоншене зрізом і зовні позначеним завуженням у внутрішній бік, орнаментоване двома горизонтальними рядами потроєних відбитків витого шнура, між першим і другим із яких — валикоподібним потовщенням (рис.31). Верх плічок прикрашає ще один ряд потроєних відбитків витого шну-

ра та пасмо складного візерунка у вигляді хвилястого зигзагу, нанесеного відтиском аналогічних шнурів (9 «хвилеподібних» елементів), над і під яким розташовані неглибокі круглі ямки (рис.31: *внизу*). У верхньому ряду такі ямки згруповані підприкутними чи овальними у плані скупченнями — по 2-7 од.; у нижньому, за винятком одного, — вертикальними рядами по 3 од. Ритмічний ряд такого орнаменту складає у цифровому вираженні наступні групи: верхній — 6-6-4-7-6-4-2-5-6; середній — 9 (18); нижній — 3-3-3-3-3-3-0-3; у сумарному вираженні — це: $46 + 9 (18) + 24 = 79 (88)$. Інтерпретаційні можливості, у такому разі, — невичерпні та найрізноманітніші, залежно від фантазії дослідника, причому, частина із задіяних чисел має, так би мовити, „астрально-космологічний” зміст...

Ангобована поверхня посудини від сіро-коричневого до чорного кольору ззовні — заглажена до лискування, з внутрішнього боку — має сліди горизонтального заглажування гребінцевим штампом; у тісті — домішки піску, подрібненої черепашки (рис.31). Висота горщика — 13,2 см; діаметри: вінця — 11,9 см, валика — потовщення шийки — 13,3 см, основи шийки — 12,6 см, плічок (тулуба) — 16,5 см, денця — 8,7 см; товщина стінок — 0,6-0,8 см.

7. Дрібні уламки іншого ліпного горщика, виявлені в перекопі, що так і не вдалося склеїти через надзвичайну крихкість. Варто відзначити, що вони належали подібній за формою посудині, без помітних слідів орнаментативності.

Поховання відноситься до *катакомбного часу*, ймовірно, старожитностей інгульської катакомбної культури.

Поховання II (*катакомбне, впускне*) виявлене за 4,1 м на північ — північний схід від репера (кут 97° від УЦ), біля східної поли на сипу III (рис.15; 16). Впущене з рівня похованого ґрунту. Вхідна яма виявилася добре замаскованою, у зачистках поверхневих на шарувань не читалася. Виявлена заглиблена частина вхідної ями і невеликий дромос, овальної у плані форми, орієнтований за майже меридіональною віссю, розміром 0,90x0,95 м, дно якого знаходилося на глибині 1,65 м від репера (рис.30). Він виявився заповнений материковим піском, поверх якого залягав сповзлий зверху прошарок сіро-коричнюватого супіску. Висота похилого аркового склепіння дромосу не перевищувала 0,9 м, тобто, склепіння залягало на рівні 0,85 м ниж-

че від репера (рис.30). В нижній частині, на південному краю, відзначені рештки струхного дощатого закладу у вигляді широкої дошки, простеженої на незначну довжину і ширину 0,3 м (рис.30). Овальна у плані (“яйцеподібна”) поховальна камера, зорієнтована довгою віссю з південного заходу на північний схід, мала розміри — 1,35x2,00 м, глибину — 2,1 м від репера, аркове склепіння та висоту від рівня дна — в 1,05 м (рис.30). Її стінки і дно були старанно вирівняними.

Поховальна камера заповнювалася зверзу сіро-чорним, нанесеним землеріями, супіском, нижче якого лежала потужна лінза сірого супіску, що перекривала залишки обвалу частини материкового склепіння. Нижній прошарок заповнював чорно-сірий поверхневий супісок, що сповз до камери через вхідні яму і додаткову камеру (рис.30). Заповнення і місцями дно були пошкоджені кротовинами (рис.30).

Практично вздовж довгої вісі камери був викладений похований, скелет якого зберігся в анатомічному порядку, — за антропологічними визначеннями, — чоловік, ростом 165,0 см, у віці 45-50 років. Він лежав випростано на спині, головою на схід, із розворотом на правий бік. Руки уклалися вздовж тулуба: права — трохи зігнута і відкинута на північ, ліва — кистю поверх живота. Ноги виявилися зігнутими у колінах і викладеними вправо, кут скорченості — $30-40^\circ$; стопи ніг — зведені разом (рис.30). Під кістками простежені рештки підстилки прямокутної форми, позначеної обгорілими ділянками на шкіряному тліні. Її розміри становили — 0,7x1,8 м. Поверх підстилки лежали близько десятка невеликих вапнякових конкрецій-«камінців», розкиданих навкруги похованого. По краях зід ділянки з підстилкою знаходилися окремі крупні вуглини. Підстилка в головах була всуціль вкрита яскравочервоною вохрою, якої, проте, не було на кістках. Справа від черепа знаходилася пляма вохристо-деревної суміші, діаметром 13-14 см (рис.30). Її товщина досягала 1,1 см. Такий слід залишила зотліла дерев'яна посудина відкритого типу, круглої форми, на зразок мисочки.

В процесі досліджень виявлена єдина збережена *знахідка* — уламок неорнаментованої стінки ліпного горщика середніх розмірів, із заглаженою поверхнею та досить помітними домішками вигорілої черепашки, по-

одинокими включеннями кривавика й органіки в тісті щільної пористої маси, розміром 3,2x5,1 см.

Поховання належить до числа комплексів фіналу *ранньокатакомбного часу*.

* * *

Таким чином, у дослідженому стратифікованому кургані виявлені рештки *11 поховань*, 10 із яких можуть бути достатньо чітко атрибутовані як поховальні комплекси епох енеоліту-бронзи: 1 — постмаріупольської культури доби енеоліту; 1 — ямної, 2 — катакомбної — доби раннього бронзового віку, 3 — культури багатоваликаної кераміки середнього бронзового віку та 2 — зрубного часу пізнього етапу бронзового віку. Щодо поховання № 8, яке через певний час доведеться дослідити, то, згодом, час його влаштування визначається як сарматський.

З метою створення можливостей для дослідження цього комплексу, що знаходиться на значній глибині і в небезпечних умовах ймовірних обвалів величезних мас піску, прийняте єдино можливе, на наш погляд, рішення — позначити його місцезнаходження і закидати. За домовленістю з дирекцією ВАТ «Полтавський ГЗК», дослідження цього поховання буде здійснене під час проведення вскришних робіт, із залученням потужного кар'єрного екскаватора.

Курган № 5/2003 р.

Розораний і розтягнутий насип найбільшого у складі групи III кургану № 5 знаходився між насипами №№ 1, 2 та 4, вишикуваними ланцюжком на підвищенні плато мисоподібного останця з північного заходу — заходу на південний схід — схід. Займав панівне підвищення край східного мису останця (рис.2:III:5). Курган довгий час розорювався, руйнувався внаслідок осування грабіжницького перекопу та вибирання ґрунту з метою пристосування ділянки під сільськогосподарські угіддя; на час досліджень був вкритий новітнім задернуванням. Позначений на губернській земській карті 1902 р. як такий, що має висоту більше 1 сажени (*Полтавская губерния, 1902*). Нівельована висота насипу — 0,94 м, діаметр — 32,5 м (рис.35). При огляді,

у центрі відзначений невеликий просів насипу, розміром близько 2,4x5,0 м. Відхилення показників стрілок магнітних вимірювальних приладів у межах насипу кургана складало 62°30'25" на захід.

Курган досліджувався на знос із залишенням трьох вісьових бровок, шириною в 0,75 та 1 м, орієнтованих з північного заходу на південний схід (рис.35; 36).

Характер та стратиграфія насипу. Насип не повною мірою стратифікованого кургана зведений, в основному, з сіро-коричневого та сіро-жовтого супіску — поверхневого ґрунту, взятого навколо, в т.ч., вірогідно, вздовж північно-східного схилу останця — в бік боліт Ємцівського та Сиваш, що відзначається достатньою пологістю (рис.2). Насип споруджений не менше, ніж у шість прийомів, в т.ч. із застосуванням локальних досипок, — за доби енеоліту, епохи бронзи та скіфського часу.

Дерновий шар — на кургані мав вигляд сіро-чорно-коричневого супіску, свого часу інтенсивно розораного внаслідок використання мису під сільськогосподарські угіддя (0-0,3 м). Рівень похованого ґрунту — сіро-коричневого, місцями навіть коричнюватого супіску, відзначений під масивом насипу на глибині - 0,95-1,00 м від репера. Його пониження переважно спрямоване на схід і південний схід, хоча давня поверхня мала незначні підвищення (до 0,2 м) у межах, перекритих насипом (рис.35). Похований ґрунт зберігся практично на всій площі, зайнятій насипом V кургану, крім ділянки центральної частини, пошкодженої перекопом і грабіжницьким ходом, тобто, на проміжку у 15 м. Поза межами насипу V похований ґрунт фіксувався фрагментарно, за білими включеннями мінералізації зотлілої рослинності, і практично в усіх бровках кургана. Це була стародавня поверхня зведення насипу скіфського часу, місцями вкрита натоптом рознесеного материкового викиду поховання 12, на якій траплялися кістки коня, окремі уламки кераміки, фрагмент кам'яного блюда-тарелі (рис.36:2). Потужність похованого ґрунту — 0,35-0,40 м.

Супісок стародавньої поверхні, з рівня - 1,30-1,40 м, підстилав палево-коричнюватий пісок — передматерик, перебитий численними норами землеріїв (товщина шару — 0,1-0,3 м). З рівня 1,40-1,70 м, а часом й вище, — залягав материк — пісок світложовтого кольору (рис.36).

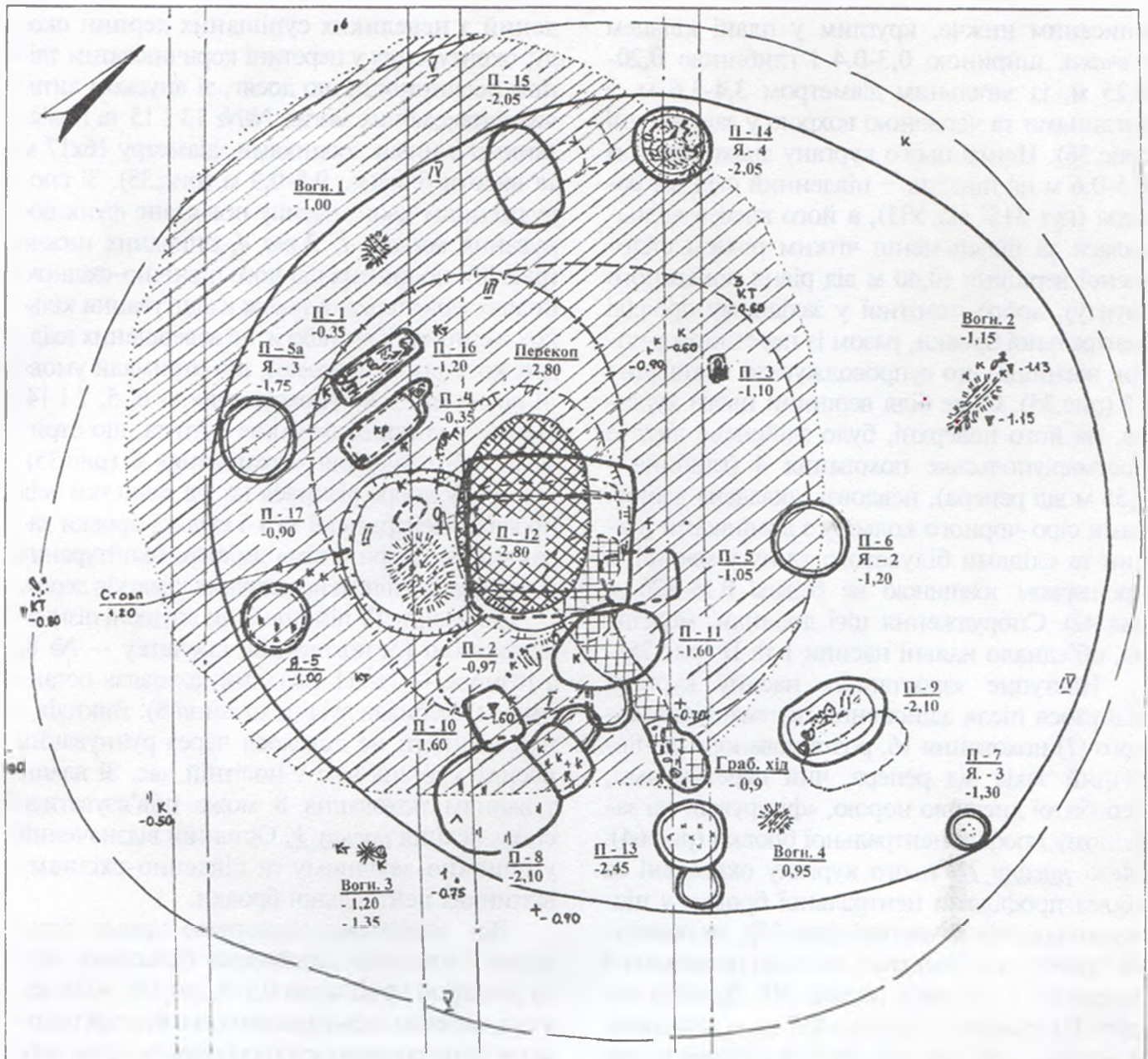

Рис.36. Курган № 5/2003 р. План центральної частини. Фрагмент.

Умовні позначення: див. рис. 35 на вкл.

Первинний насип I — невеликих розмірів — зведений із дернин чорного болотяного супіску, взятого у заплаві сусіднього болота, за 1,7 м на схід від репера, на панівному підвищенні плато останця (кут 173-176° від УЦ), на рівні стародавньої поверхні (рис.35; 36). Насип I мав мініатюрні розміри — діаметр близько 2,2x2,5 м, при висоті 0,3-0,4 м, був дещо мередіонально видовжений (рис.35), відрізняючись у зачистках і східному профілі центральної бровки інтенсивно чорним кольором супіску та підвищеною його вологістю, а також вкрапленнями решток зотлілої болотяної рослинності, поодинокими вуглинами у масиві. Він зведений над дитячим похованням 2 середньостогівської культури.

В його південно-східній частині, за 0,5-0,6 м на південний схід від решток поховання 2, трапилося два виразні уламки ліпних горщиків, описаних нижче разом із комплексом вказаного поховання.

Ровесником насипу I є *вогнище 3*, з гранітними брилами та керамікою поряд, розкладене за 3,5 м на південь від поли первісного кургану на рівні стародавнього горизонту (його опис поданий нижче) (рис.35; 68).

Через певний час, край західної поли насипу I, було здійснене дитяче поховання 17 постмаріупольської культури (рис.65), **насип II** над яким, оточений рівчаком, зводився із сірокоричневого супіску з дернинами. Розміри цього невеликого кургану чітко обмежені

описаним нижче, круглим у плані кільцем *рівчака*, шириною 0,3-0,4 і глибиною 0,20-0,25 м, із загальним діаметром 3,4-3,6 м, з вуглинами та червоною вохрою у заповненні (рис.36). Центр цього кургану знаходився за 0,5-0,6 м на південь – південний схід від репера (кут 315° від УЦ), а його висота визначалася за більш-менш чітким рівнем сплющеної вершини (0,40 м від рівня похованого ґрунту), добре помітної у західному профілі центральної бровки, разом із перетином решток вогнища, що супроводжувало поховання 17 (рис.35). Саме біля вершини цього кургана, на його поверхні, було здійснене дитяче постмаріупольське поховання 4 (глибина - 0,55 м від репера), невдовзі закладене дернинами сіро-чорного кольору з домішками вуглин та слідами білуватого тліну у масиві, з прошарком товщиною не більше 0,15-0,20 м (рис.42). Спорудження цієї досипки, можливо, об'єднало наявні насипи I та II (рис.35).

Наступне «зростання» насипу кургана відбулося після здійснення постмаріупольського (?) поховання 16, розташованого на північний захід від репера, чий перетин ями, перебитої лисячою корою, «фігурував» на західному профілі центральної бровки (рис.64). Межі *насипу III* цього кургану окреслені за обома профілями центральної бровки у північно-західній її частині (рис.35), де поверхня сіро-чорної супіщаної досипки поховання 4 зливалася з масивом насипу III. Діаметр насипу III становив близько 6x7 м, а, можливо, й більше, і вже на той час був єдиним цілим з існуючими насипами I та II.

На наш погляд, на початковому етапі раннього бронзового віку, у південно-східній полі злитого масиву насипів III, а також II і I, носіями ямної культури було влаштоване ще одне поховання, рештки якого знищені спорудженням поховання 12 скіфського часу і перекопом (рис.36). Відповідно, над цим похованням була зведена потужніша досипка, яка мала «округлити» обриси існуючих насипів і збільшити загальний діаметр до 9-10 м, що читалася більш сірим супіском (рис.35).

Наступний етап зведення кургану пов'язується зі впусченням край його східної поли ранньокатакомбного скорченого дитячого поховання 9, викид якого не був знайдений, певно, через закидання його вмістом вхідного колодязя. Над цим похованням і міг бути зведений *насип IV* дослідженого кургану, скла-

дений з невеликих супіщаних дернин околу, оконтурених у перетині коричнюватим тліном рослинності, що досяг, зі впуском дитячих катакомбних могил №№ 13 і 15 та пов'язаними з ними досипками, діаметру 16x17 м та висоти близько 0,8-0,9 м (рис.35). Зі спорудженням цього насипу пов'язане функціонування *вогнищ 1, 2 та 4*, описаних нижче (рис.70), полишена під його північно-східною полою зернотерка, а також влаштування кількох жертвних ям (або ж не завершених вхідних колодязів катакомб), що отримали умовні позначення як «поховання» — 6, 5, 7 і 14. Першою із таких ям могла бути та, що отримала найменування «поховання» 6 (рис.35). Насип IV добре різнився на тлі зачистки всіх профілів центральної та 1-ї східної бровки характерним «дернистим» вмістом оконтурених коричневим тліном невеличких шматків дерну.

До насипу IV пізніше були впущені пізньокатакомбні (?) поховання, спочатку — № 8, а пізніше — № 11 (вхідний колодязь останнього перебивав вхід поховання 8). Викидів з них віднайти не довелося через руйнування насипу кургана вже у новітній час. Зі влаштуванням поховання 8 може пов'язуватися спорудження *насипу V*. Останній відзначений у північно-західному та південно-східному відтинках центральної бровки.

Він вирізнявся коричнево-сірими більшими і тоншими дернинами (пластами дерну розміром приблизно 0,1-0,2x0,3x0,5-0,6 м), з аналогічним оконтуренням органічними рештками тліну рослинності (особливість слідів дерну у супіску в цьому солонцюватому районі). Діаметр такого насипу складав близько 20,0 м, а його висота не встановлена. Важко стверджувати напевне про наявність чи відсутність досипок, у зв'язку зі влаштуванням поховання 11, яке, по суті, завершило етап зведення кургану носіями катакомбної культури. Є ймовірність спорудження насипу відразу (або через певний період) над обома похованнями. З цими комплексами пов'язуємо вміщення частини туші коня під південно-західною полою насипу V (рис.35).

Наступні, за часом появи у насипу, здебільшого дитячі поховання зрубної культури 3, 5 і 10, вже здійснювалися на його вершині і були невеличким, ймовірно, родовим некрополем (рис.35) окремої сім'ї. Нічого конкретного про досипання кургану на цей час встановити не вдалося.

I, насамкінець, спорудження останнього *насипу VI* — фактично, сучасного кургану, — відбулося вже у скіфський час, коли посеред насипу V була викопана велика яма поховання 12, материковий викид з якої кільцем, діаметром близько 12х13 м, ліг на поверхню попереднього насипу (рис.36). Потужність розтягнутого на поверхні насипу V змішано-материкового викиду не перевищувала 0,2-0,3 м. Він був перекритий кількома шарами дернин та шматками дерну (над поховальною камерою), а після того досипаний (із використанням дернин) до розмірів 25х28 м, з висотою (здаємо „сажень” губерньської „двоверстовки”) — понад 2 м. Слідів рову чи рівчака навколо насипу, не дивлячись на ретельне зрізання поверхні мису після розкопок до материка, не виявлено (рис.35).

У насип VI було впуснене сарматське поховання 1, з яким, як і в більшості випадків для курганів Полтавщини, досипки не здійснювалися.

* * *

У кургані досліджено 14 поховань — від доби енеоліту до сарматського часу, а також 5 жертвних (?) ям, або ж заготовок під спорудження вхідних колодязів катакомб, доби ранньої бронзи, а також рештки 4-х вогнищ (рис.35). При цьому, всі катакомбні поховання кургану виявлені у пошкодженому стані, — верхня частина зрізана нівелюванням насипу, діяльністю грабіжників чи то, в одному випадку, пошкоджена значним провалом склепіння поховальної камери. До числа поховань, умовно, зараховані й кілька жертвних ям, котрі на стадії виявлення важко було відрізнити від вхідних колодязів катакомб. В тексті, при їх описові, внесені відповідні корективи.

Поховання 1 (сарматське, впускне) виявлене за 3,1 м на захід — північний захід від репера (кут 2° від умовного центру — репера, далі, — УЦ), на глибині 0,20 м (рис.35-36), у масиві поверхневого розораного супіску та під ним, у насипу VI скіфського часу, в північно-західному секторі кургану. Поховання впуснене збоку від вершини насипу, у меридіоно-орієнтовану яму прямокутної в плані, видовженої форми, з дещо скругленими кутами, глибиною 0,10-0,12 м від рівня виявлення (рис.37). Вірогідно, яма могла мати незначні заплічки, знесені внаслідок інтенсивного розорювання насипу. На час споруджен-

ня, ймовірно, досягала глибини близько 1 м. Розміри виявленої нижньої частини становили 0,55-0,60х2,00 м, глибина від репера — 0,35 м (рис.37). Стінки ями були вирівняними і вертикальними, одна лише західна — дещо вигнута дугою. Сіро-коричневе супіщане заповнення, з окремими вуглинами, перекривало залишки гробовища — дощатої конструкції під стінками, на яку вкладалися повздовжне перекриття. Останнє складалося з 5-ти дощок, викладених на каркас рами гробовища, і, переважно, обіпертих краями на коротші його боки. Для влаштування перекриття та його основи використовувалися майже однакові товсті дошки (товщина 4-5 і ширина 12-15 см) (рис.37). На дні також були помітні сліди зотлілих тонших дощок подібної ширини і довжини, на поверхні яких відзначена слабка посипка вуглинками.

Рештки скелета похованого збереглися в анатомічному порядку посеред ями, проте, з різною ступінню повноти, так би мовити, «вдавленими» у ґрунт, внаслідок інтенсивного сільськогосподарського обробітку угідь у минулій чверті століття. Череп виявився роздавленим, одна із ключиць, ребра, фаланги пальців всіх кінцівок — струхлими, помітними лише за скупченнями тліну (рис.37). Положення похованого визначається як випростане на спині, головою на північний захід, лицевим відділом черепа — до південного сходу; руки — випростані вздовж тулуба, кисть правої — на тазу чи миску (рис.37). Кисті ніг — зведені (підв'язані-?). Вздовж скелета та на дні ями, між кістками, виявлені сліди шкіряного тліну, пов'язані як з рештками підстилки, так і зі шкіряними деталями одягу. Важко судити напевне, чи не є це сліди загортання померлого в кошму або інше шкіряне покриття. Навколо черепа, на кістках грудей і тазу відзначені сліди посипки крупинками крейди і білого супіску зі вмістом крейди (рис.37).

Дані антропологічного вивчення за кістками засвідчують юнацький вік похованої молодої людини — від 13 до 18 років.

Поховання супроводжувалося кількома досить виразними знахідками. Зліва від похованого знаходився спис, із древком довжиною близько 2,0 м. Залишки останнього, за тліном, були простежені край східної стінки гробовища. Спис мав залізний наконечник, розвал якого, зі збереженою формою, розчищений за 0,16 м на схід від черепа (рис.37: 1;2).

Рис.37. Поховання 1. План, перетин (1), знахідки (2-5).

Умовні позначення: 1 – дерн, 2 – темносірий супісок, 3 – чорноземно-супіщане заповнення, 4 – дерево, 5 – горілі плями, 6 – шкіряний тлін, 7 – вуглини, 8 – крупинки крейди. Матеріал: 2, 5 – залізо, відбитки шкіри, дерево; 3 – дерево; 4 – залізо.

На плані позначені: 1 – залізний наконечник на спис, 2 – кружальний античний глек, 3 – залізний ніж, 4 – кістки коня, 5 – залізна фібула, 6 – посипка крейдою, 7 – деревко списа, 8 – згорілий шкіряно-тканинний виріб, 9 – дерев'яний предмет.

Поряд з лівим плечем похованого знаходився дерев'яний предмет у вигляді плаского шматочка струганої гілки, зі скругленими торцевими краями (рис.37:9;3). На кістці грудини виявлений розвал дрянової залізної прогнутої підв'язної фібули, зверненої пружиною до низу, зі збереженими відбитками прикипілих шматочків тканин (рис.37:5). Поряд із правим

колінном похованого, на дні гробовища, знаходився слід згорілого шкіряно-тканинного виробу довжиною 8,1 і шириною 2,5- 3,0 см (рис.37:8). На кисті лівої ноги — розвал невеликого залізного ножа з дерев'яним руків'ям (рис.37:3).

У південно-східному кутку ями, в ногах похованого, лежали дві кістки ніг бичка — рештки напутньої їжі, а ближче до південно-

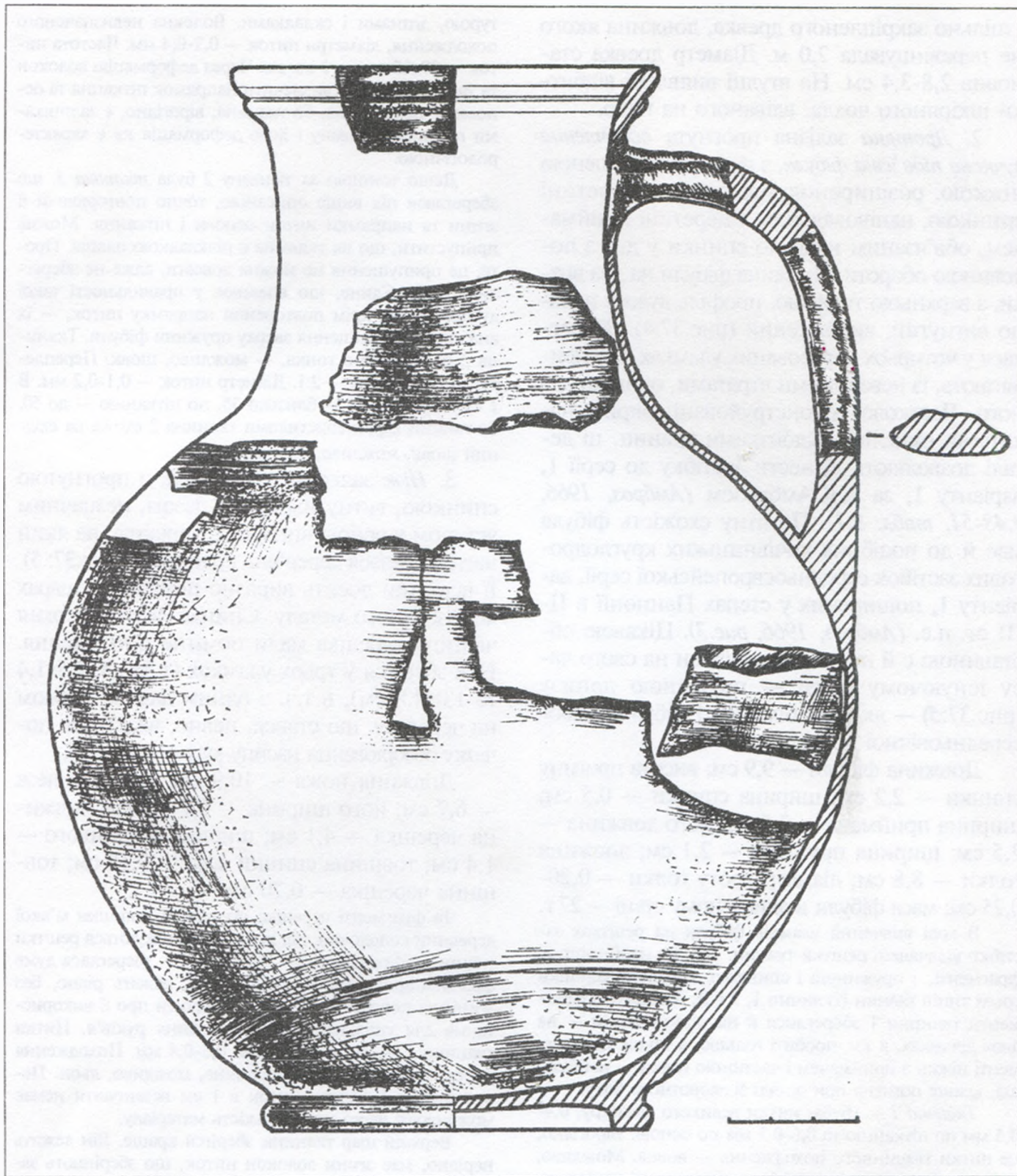

Рис.38. Поховання 1. Кружальний глек.

західного — стояв великий гончарний помаранчево-червоноглиняний одноручний глек на кільцевому піддоні (рис.37:2,4). Верхня частина посудини була оббита і розтягнута плоскорізом, в т.ч. й поза межі насипу кургана.

Знахідки. 1. Наконечник на спис залізний, листоподібний, з лінзоподібним у перетині пером, з ледь наміченим ребром, корот-

кою шийкою тулєї, овального у плані перетину, та конічною, розширеною до низу, втулкою, без валика (рис.37:2). Довжина — 37,4 см; ширина пера — 4,8 см; товщина пера — 2,0 см; перетин шийки — 1,3x2,0 см; діаметр основи втулки — 3,8 см; діаметр отвору втулки — 2,8 см; її довжина — 13,8 см. У втулці зберігся фрагмент сточеного на конус

і щільно закріпленого дrevка, довжина якого не перевищувала 2,0 м. Діаметр дrevка становив 2,8-3,4 см. На втулці виявлені відбитки шкіряного чохла, вдіваного на перо.

2. Дротяна залізна прогнута *одночленна лучкова підв'язна фібула*, з вузькою сплющеною ніжкою, розширеною овальною у перетині спинкою, напівовальним у перетині приймачем, обв'язаним навколо спинки у два з половиною обороти. Пружина фібули на два витки, з верхньою тятивою, профіль дужки плавно вигнутий, видовжений (рис.37:4). Збереглася у чотирьох корозованих уламках, що прилягають, із невеликими втратами, один до одного. Частково реконструйовані, вкриті накипами окислів з відбитками тканин, ці деталі дозволяють віднести застібку до серії 1, варіанту 1, за А.К.Амброзом (*Амброз, 1966, с.48-51, табл. 9:1*). Помітну схожість фібула має й до подібних кочівницьких круглодротових застібок середньоевропейської серії, варіанту 1, поширених у степах Паннонії в II-III ст. н.е. (*Амброз, 1966, рис.3*). Цікавою обставиною є й положення фібули на свого часу існуючому одязі — пружиною донизу (рис.37:5) — як і для більшості фібул ранньосередньовічної доби.

Довжина фібули — 9,9 см; висота прогину спинки — 2,2 см; ширина спинки — 0,5 см; ширина приймача — 0,5 см; його довжина — 2,5 см; ширина пружини — 2,1 см; довжина голки — 8,8 см; діаметр дроту голки — 0,20-0,25 см; маса фібули в окисленому стані — 27 г.

В ході вивчення уламків фібули на рештках застібки відзначені рештки тканин. Так, на найбільшому фрагменті, з пружиною і спинкою, виявлені залишки трьох типів тканин (тканини 1, 2 і 3). Аналогічні фрагменти тканини 1 збереглися й на уламку голки — на двох ділянках, в т.ч. пробиті голкою, а також на фрагменті ніжки з приймачем і частиною голки — найбільша, краще помітна при огляді зі зворотного боку.

Тканина 1 — груба, нитки великого діаметру, 0,4-0,5 мм по підканню та 0,6-0,7 мм по основі. Вірогідно, це нитки тваринного походження — вовна. Можливо, нитки основи для міцності були виготовлені напівшерстяними, — з додаванням волокон рослинного походження, — конопель, або льону, що менш ймовірно. Переплетення — просте полотняне, по основі — в 1 см 7 ниток, по підканню — 18-20 ниток. Нитки мають Z-кручення ручного прядіння. З вивороту тканини помітні залишки короткого ворсу, утвореного, певно, за допомогою грубої шітки. Виходячи з характеристики тканини, розміщення її фрагментів і відбитків на фібулі, можна припустити, що це — рештки плаша.

На двох ділянках в районі пружини фібули, зверху тканини 3, прикипіли залишки *тканини 2*, з простим полотняним переплетенням, дещо розрідженою струк-

турою, згинами і складками. Волокна невизначеного походження, діаметри ниток — 0,2-0,4 мм. Частота ниток — 20x15 од. на 1 кв. см. Через деформацію волокон та характер ниток, визначити напрямок підкання та основи — неможливо, бо тканина, вірогідно, є залишками покривала-савану і його деформація не є характерологічною.

Дещо тоншою за тканину 2 була *тканина 3*, що збереглася під вище описаною, точно повторюючи її згини та напрямки ниток основи і підкання. Можна припустити, що ця тканина є підкладкою плаша. Проте, це припущення не можна довести, адже не збереглися шви. Єдине, що впевнює у правильності такої думки, — це, крім повторення напрямку ниток, — їх аналогічне розміщення зверху пружини фібули. Тканина 3 надзвичайно тонка, — можливо, шовк. Переплетення — саржеве — 2:1. Діаметр ниток — 0,1-0,2 мм. В 1 см їх по основі — близько 35, по підканню — до 50. За такими характеристиками тканина 3 схожа на східний шовк, можливо, поліхромний.

3. *Ніж залізний односичний*, з прогнутою спинкою, вигнутим дугою лезом, незначним уступом в основі вигнутого черешка, на який насаджувалася дерев'яна колодочка (рис.37: 5). Її відбитки досить виразно помітні на шарах корозованого металу. Спинка леза та верхня частина черешка мали помітне потовщення. Ніж зберігся у трьох уламках (1,5x3,8; 2,5x1,4 та 1,0x4,8 см), в т.ч. з одним давнім зломом на черешку, що стався, певно, вже після початку розорювання насипу кургана (рис.37).

Довжина ножа — 10,9 см; довжина леза — 6,7 см; його ширина — 0,7-1,2 см; довжина черешка — 4,1 см; ширина останнього — 1,4 см; товщина спинки леза — 0,15 см; товщина черешка — 0,20 см.

Уа фрагменті черешка відзначені залишки м'якої деревини колодочки, під якими простежуються рештки тканини. Нижній шар — *тканина 1* — збереглася дуже фрагментарно. Але волокна ниток лежать рівно, без згинів та поворотів, що може свідчити про її використання для ущільнення й закріплення руків'я. Нитки тканини 1 — грубі, діаметром 0,3-0,4 мм. Походження ниток, скоріше за все, рослинне, можливо, льон. Переплетення і частоту ниток в 1 см встановити немає можливості через малу кількість матеріалу.

Верхній шар тканини зберігся краще. Він лежить нерівно, має згини волокон ниток, що зберігають загальну структуру *тканини 2*. Її нитки тонкі, діаметром 0,2-0,3 мм. Можливо, це шовк (?). Переплетення — просте полотняне, в 1 см по основі 22-25 ниток; по підканню — 30-32 нитки. Аналогічні ділянки закипілої в металі тканини 2 є на уламках леза ножа — з обох сторін. Це дозволяє припустити, що ніж міг бути загорнутий у шматок тканини перед тим, як його поклали до поховання. Слідів зшивання, вишивки чи аплікацій не виявлено.

4. *Дерев'яний предмет*, у вигляді плаского шматка добре проструганої гілки підпрямокутної форми, зі скругленими торцями (рис.37:3).

Дерев'яна пластина мала плаский перетин із закругленими кінцями. Довжина її — 13,5 см; ширина — 2,2-2,3 см; товщина — 0,5 см. Збереглася у стані, що не піддавався консервації. Вірогідно, дерев'яний виріб — наклад на деталь лука, що не зберігся і був знесений розорюванням.

5. Гончарний помаранчево-червоноглиняний *одноручний глек*, з круглим за формою відігнутим вінцем, невисоким циліндричним горлом, покатыми плічками, шароподібним тулубом на кільцевому піддоні. В основі вінця — врізана лінія і валикоподібне потовщення, на плічках — три горизонтально розташовані прокреслені лінії та смуга-подряпина, що нанесена при виготовленні, — у передній частині (рис.38). Піддон має охайне профілювання, досягнуте підрізанням країв і вертикальним сплюсненням. Сплюснено-овальна у перетині ручка прикріплена одним кінцем у верхній частині шийки, іншим — над максимальним розширенням тулуба. На зовнішньому боці ручки — дві прогладжені канелюри (рис.38). Глек зберігся потрошеним, здебільшого у розвалі, склеєна нижня частина, верхня — реконструйована графічно.

Висота — 25,1 см; діаметри: вінця — 10,0 см; шийки — 7,9 см; тулуба — 18,9 см; піддону — 9,1 см; заглибини в основі кільця піддону — 7,3 см; висота ручки — 11,6 см; її перетин — 1,1x2,7 см (рис.38).

Виходячи з типу поховальної ями, характерного набору інвентаря, хронологічних меж побутування окремих виробів, поховання віднесені до кінця *середньосарматського часу* і може датуватися серединою — другою половиною II ст. н.е.

Поховання 2 (кола *середньостогівських старожитностей*, основне) знаходилося за 2,7 м на схід від репера (кут 175° від УЦ), на глибині 0,82-0,87 м (рис.35), на рівні похованого супіску стародавньої поверхні, у північно-східному секторі кургана. Поховання здійснене під насипом I, сліди ями відсутні. Має чітко виражену північну орієнтацію, за довгою віссю північ — південь (рис.36; 39). Влаштоване край незначного підвищення давнього горизонту у 5-7 см, вкрите массивом невеликого первинного насипу, з світлого сіро-чорного супіску з дернинами та поодинокими вуглинами. На поверхні давнього ґрунту, навколо похованого, помічено кілька вуглин.

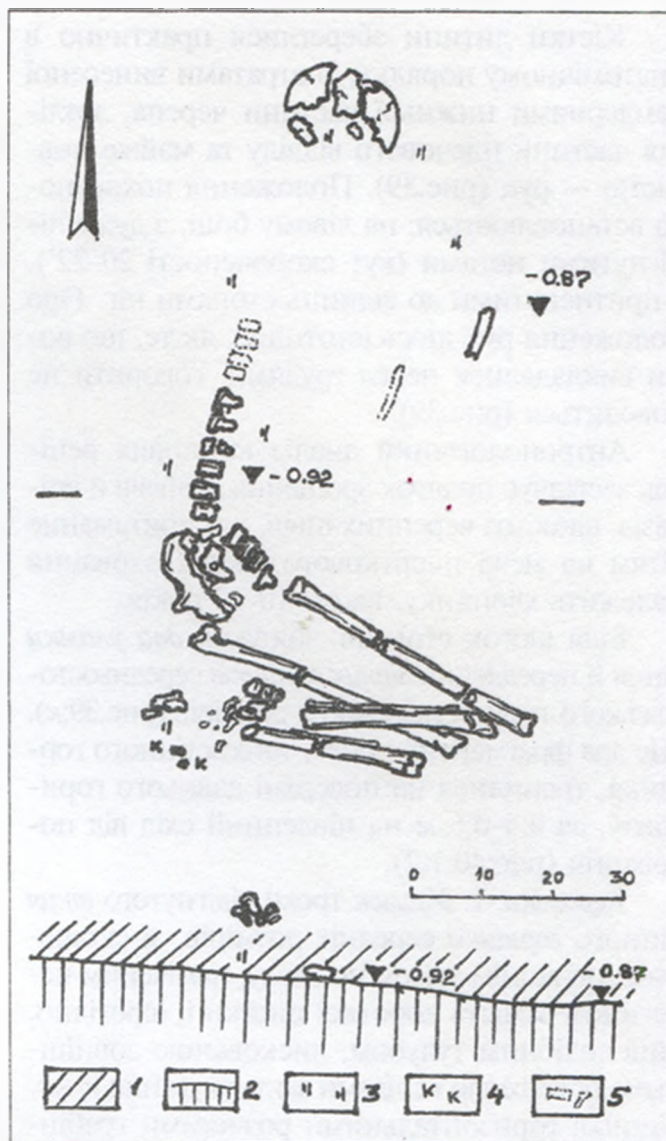

Рис.39. Поховання 2. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — супісок первинного насипу, 2 — похований ґрунт, 3 — вуглини, 4 — фрагменти кераміки, 5 — кістковий тліл.

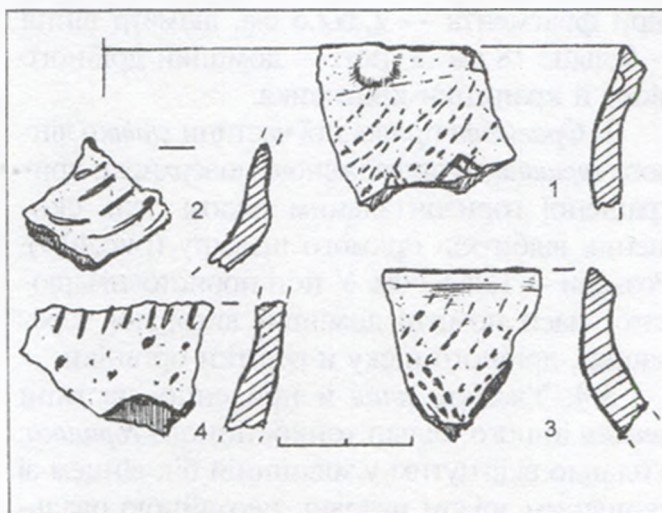

Рис.40. Поховання 2. Уламки ліпного посуду.

1-2 — насип, на півд. схід від поховання, 3-4 — поховання.

Кістки дитини збереглися практично в анатомічному порядку, зі втратами винесеної землеріями нижньої частини черепа, зотлілої частини плечового відділу та майже повністю — рук (рис.39). Положення похованого встановлюється: на лівому боці, з дуже підігнутими ногами (кут скороченості 20-22°), з притиснутими до сідниць стопами ніг. Про положення рук щось істотніше, як те, що вони викладалися перед грудями, говорити не доводиться (рис.39).

Антропологічний аналіз кісткових решток засвідчує початок зрощення діафізів й епіфізів, сіноствоз черепних швів, що притаманне дітям на межі підліткового віку. Поховання належить хлопчику, віком 10-12 років.

Біля кісток стоп ніг виявлені два уламки вінця й переддення *ліпних горщиків* середньостогівського типу та невеликих розмірів (рис.39:к). Ще два фрагменти іншого, тонкостінного горщика, трапилися на поверхні давнього горизонту, за 0,5-0,6 м на південний схід від поховання (рис.40:1,2).

Кераміка. 1. Уламок трохи відігнутого вінця ліпного горщика середніх розмірів, зі скошеним зовнішнім зрізом по верху, наміченим перегином замість короткої шийки і, вірогідно, яйцеподібним тулубом, лискованою зовнішньою поверхнею і слідами загладжування внутрішньої горизонтальними розчосами гребінцевого штамп, орнаментований на ангобованому коричнево-палевому тлі рядом скошених відбитків дрібнозубчастого штамп, нижче — подвійним чи потрійним зигзагом з відтисків аналогічного штамп (рис.40:3). Розміри фрагмента — 2,3x2,5 см, діаметр вінця — більше 18 см. У тісті — домішки дрібного піску й крапинки кривавика.

2. Фрагмент приденної частини стінки ліпного горщика, із заглаженою поверхнею, прикрашеної горизонтальним рядом ледь скошених відбитків прямого штамп (рис.40:4). Розміри — 1,2x2,7 см. У тісті пористо-ніздрюватої маси помітні домішки вигорілої черепашки, дрібного піску й рештки органіки.

3-4. Уламки вінця й приденної частини стінки іншого, більш тонкостінного горщика, з плавно відігнутим у зовнішній бік вінцем зі скошеним зрізом назовні, неохайною овальною ямкою з внутрішнього боку, що утворює на зовнішній поверхні невелику перлину, орнаментованим в аналогічній манері, з більш густими відбитками гребінки та елементами

прокреслення на зигзагові (рис.40:1); на приденній частині стінки помітні сліди скошених прокреслених ліній та напівдуг, нанесених паличкою (рис.40:2). Поверхня подібна до вінця попередньої посудини, хоча більш темного — сіро-коричневого кольору, заліскована. В тісті — значніші домішки органіки, є сліди товченої черепашки, кривавика та дрібного піску. Розміри уламків посудини — 2,2x2,6 та 1,5x1,7 см; реконструйований діаметр вінця горщика — близько 16 см.

Поховання віднесене до старожитностей початкового етапу поширення курганного обряду захоронення у Середньому Подніпров'ї доби енеоліту, які пов'язуються із *середньостогівською* культурно-історичною спільнотою племен.

Поховання 3 (зрубне, впускне) досліджене в 6,9 м на схід від репера (кут 82° від УЦ), на глибині 1,10 м (рис.35; 36), в масиві похованого супіску стародавньої поверхні, у північно-західному секторі кургана. Поховання впущене зі схилу насипу V, у невелику прямокутну, зі скругленими кутами, яму, орієнтовану за довгою віссю північний схід — північ — південний захід — південь (рис.41). Рештки ями збереглися погано, хоча, за сіро-коричневим заповненням з поодинокими вуглинами, встановлюються її незначні розміри — 0,35x0,55 м (рис.41). На дні були помітні сліди двох зотлілих дощок, шириною 8 і 15 см та довжиною близько 0,50 м, між ними і в північній частині — кілька вуглинок. Тут же знаходилися череп дитини, приплюснутий у переденні під вагою щільних прошарків супіску насипу, та підсунутий до нього зі сходу ліпний горщик (рис.41:1). Інших решток скелета чи знахідок поряд, окрім відщепу кремєню, не виявлено. В ході досліджень складалося враження, що кісток дитини поряд зовсім не було.

За одонтологічними даними, що базуються на стані твердих тканин, ізольованих від щелеп, і луночок зубів, А.В.Артем'євим встановлений вік новонародженої дитини — до 7-10 днів.

Знахідки. 1. Горщик ліпний, характерної банкової форми, з ледь розведеним у зовнішній бік та закругленим вінцем, трохи виділеним ребром на першій третині висоти тулуба й утором навкруги дна, що належить до надзвичайно широко розповсюджених типів

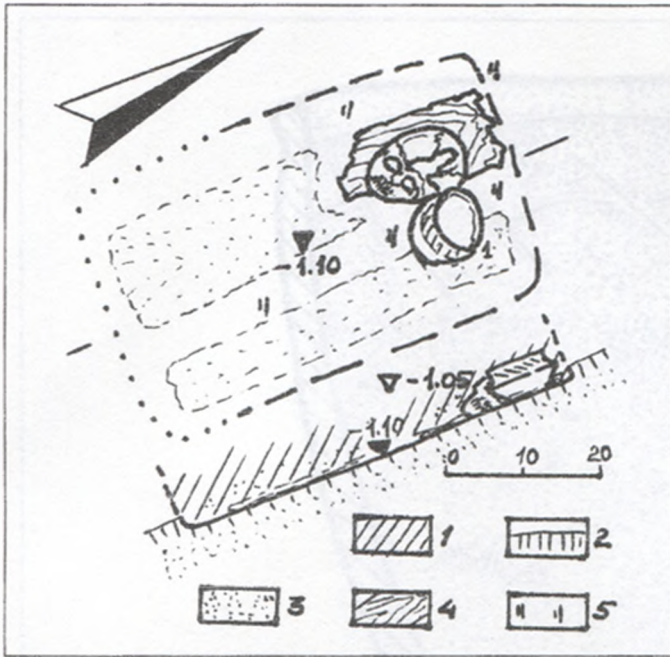

Рис.41. Поховання 3. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – супісок заповнення, 2 – похований ґрунт, 3 – пісок, 4 – дерево, 5 – вуглини.

посуду зрубного часу (рис.43). Певну своєрідність цій посудині із заглаженою поверхнею надає підкреслення вінця прокресленою горизонтальною лінією та вміщення нижче неї смуги також прокресленого у скорописній манері ряду скошених хрестів (рис.43). Елементним набором такого ряду є подвійно-об'єднані хрести, що утворені двома скошеними рисками, перехрещеними горизонтально ще однією (1), косі риси (2) й окремі косі хрести (3). Цифровий запис такого орнаментального ряду виглядає як: 1-1-2-1-1-1-3-1-3-1 (рис.43: *внизу*).

Параметри посудини: висота — 12,2 см, діаметри: вінця — 13,5 см, тулуба — 12,2 см, денця — 8,5 см. В тісті — домішки подрібненого шамоту, є блискітки слюди. Посудина має три давні тріщини, що з'явилися вже після вміщення до поховання, внаслідок здавлювання ґрунтом насипу.

2. Невеликий *відщеп* прозорого, світло-сірого *кременю*, зі слідами використання і збереженою ділянкою кірки, розміром 1,35x1,80 см (рис.46:1).

За типом поховальної ями і характерним ліпним горщиком, поховання віднесене до числа комплексів *зрубного часу* бережнівсько-маївської зрубної культури.

Поховання 4 (енеолітичне, *впускне*) виявлене за 1,5 м на північний захід від репера (кут 23° від УЦ), на глибині 0,55 м (рис.35),

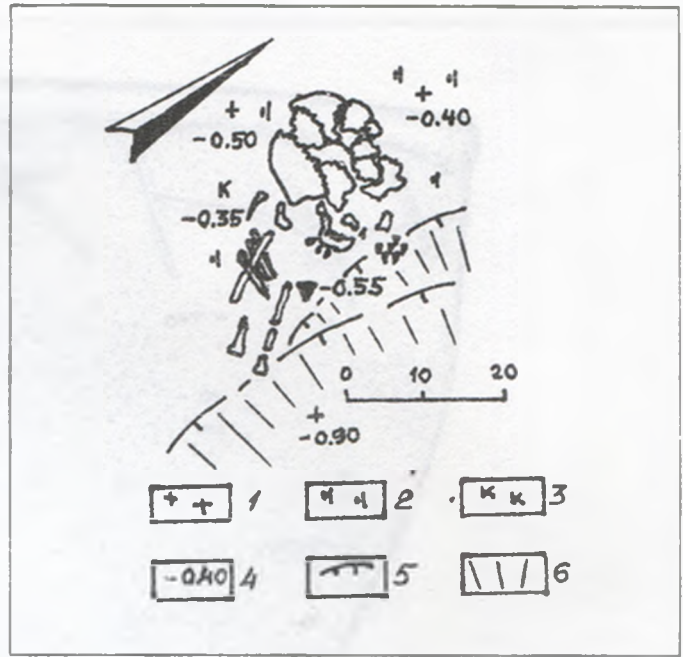

Рис.42. Поховання 4. План. Умовні позначення:

1 – кремені, 2 – вуглини, 3 – фрагменти кераміки, 4 – рівні глибин, 5 – межа перекопу; 6 – грабіжницький перекоп.

на межі масиву насипу III і грабіжницького перекопу, у північно-західному секторі кургана. Саме перекоп скарбощукачів і знищив південно-східну половину поховання, здійсненого в центрі енеолітичного насипу, край його вершини (рис.36; 42). Від поховання залишилося небагато кісток, роздавлених вагою ґрунту. Слідів ями не виявлено. Вірогідно, з похованням, вміщеним на вершину невеликого кургану, була пов'язана чергова темно-супішана досипка, закладена поверх дернинами.

Дитяче поховання здійснене у випростаному стані, на спині, з розворотом на лівий бік, головою на північний захід – північ (рис.42). Скелет дитини зберігся менше ніж наполовину: розвал кісток черепа, зуби, ребра, сліди хребців та кістки рук. За останніми встановлюється положення рук — вздовж тулуба.

Навкруги останків дитини, в головах, відзначені дрібні вуглинки, з обох боків від розвалу черепа — вироби з кременю (рис.42: +). У заповненні над похованням трапився уламок ліпної кераміки (рис.42: к).

Дані антропологічного вивчення, що ґрунтуються на уявленнях про заміну молочних зубів, дозволяють вважати вік дитини у межах 2-4-х перших місяців життя.

Знахідки. Представлені парою виробів з кременю та фрагментом ліпної кераміки.

1. **Фрагмент стінки ліпного горщика** з дво-сторонніми розчосами різного типу гребінки. Роз-

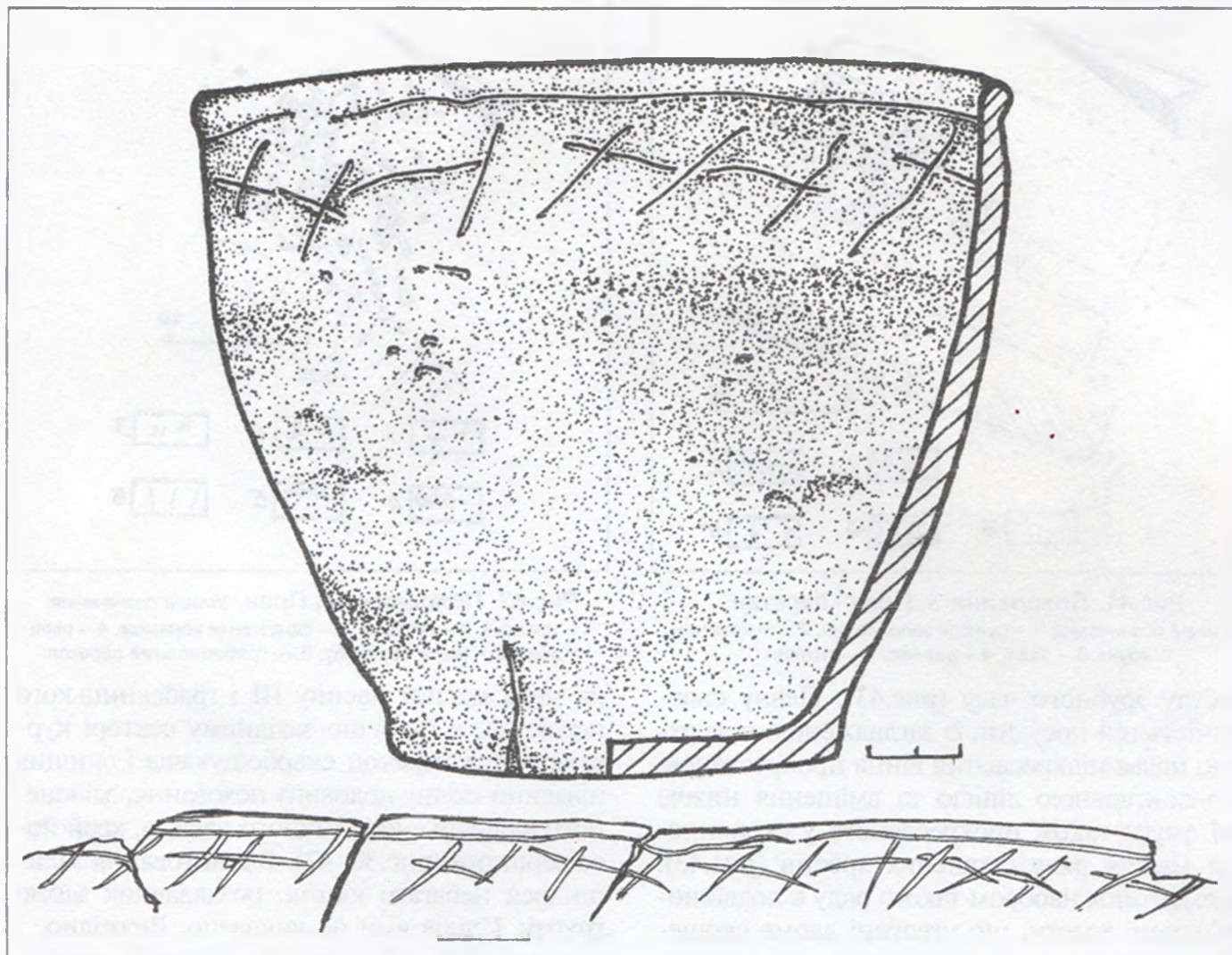

Рис.43. Поховання 3. Горщик та прорисовка його орнаменту.

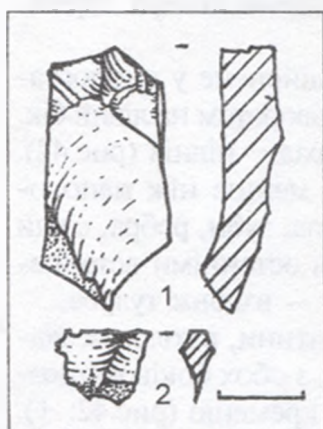

Рис.44. Поховання 4. Вироби з кременю.

міри — 1,3x2,1 см, товщина стінки — 0,7 см. Тісто чорного кольору, щільне, із домішками дрібного піску і білими «волосками», поверхня ангобована, коричневого кольору. Уламок розкришився.

2. Незначний *аморфний відщеп* сіро-жовтого прозорого *кременю*, зі слідами кірки, розміром 0,4x0,8x1,1 см (рис.44:2).

3. Масивний загострений *скол* аналогічного, прозорого *кременю*, з ділянкою кірки (рис.44:1). Розміри — 0,7x1,4x3,3 см.

Поховання віднесене до підкурганних старожитностей енеолітичного населення так званого «випростаного» типу, що найчастіше пов'язуються з *постмаріупольською* культурою.

Поховання 5 (зрубне, впускне) досліджене за 3,4 м на північний схід — схід від репера (кут 127° від УЦ), на глибині 1,05 м (рис.35), у масиві насипу V, в північно-західному секторі кургана. Поховання, як і комплекс 3, впущене із вершини насипу V у невелику прямокутну, зі скругленими кутами, яму, орієнтовану довгою віссю північний схід — північ — південний захід — південь (рис.45:4). Рештки ями збереглися погано, хоча за сіро-чорним дернистим заповненням з кількома вуглинами та перетином у західному профілі 1-ї східної бровки практично з основи сучасного дерну, встановлені розміри ями — 1,00x1,20 м (рис.45:4). Її стінки мали прямовисний характер. Решток перекриття не виявлено. Сліди поховання обмежуються єдиною зотлілою трубчастою кісткою руки (?) скелета людини, кількома уламками кальцинованих зубів вівці чи кози. В північній частині та в центрі поховання відзначені окремі уламки ліпного посуду, дві дрібні чешуйки світ-

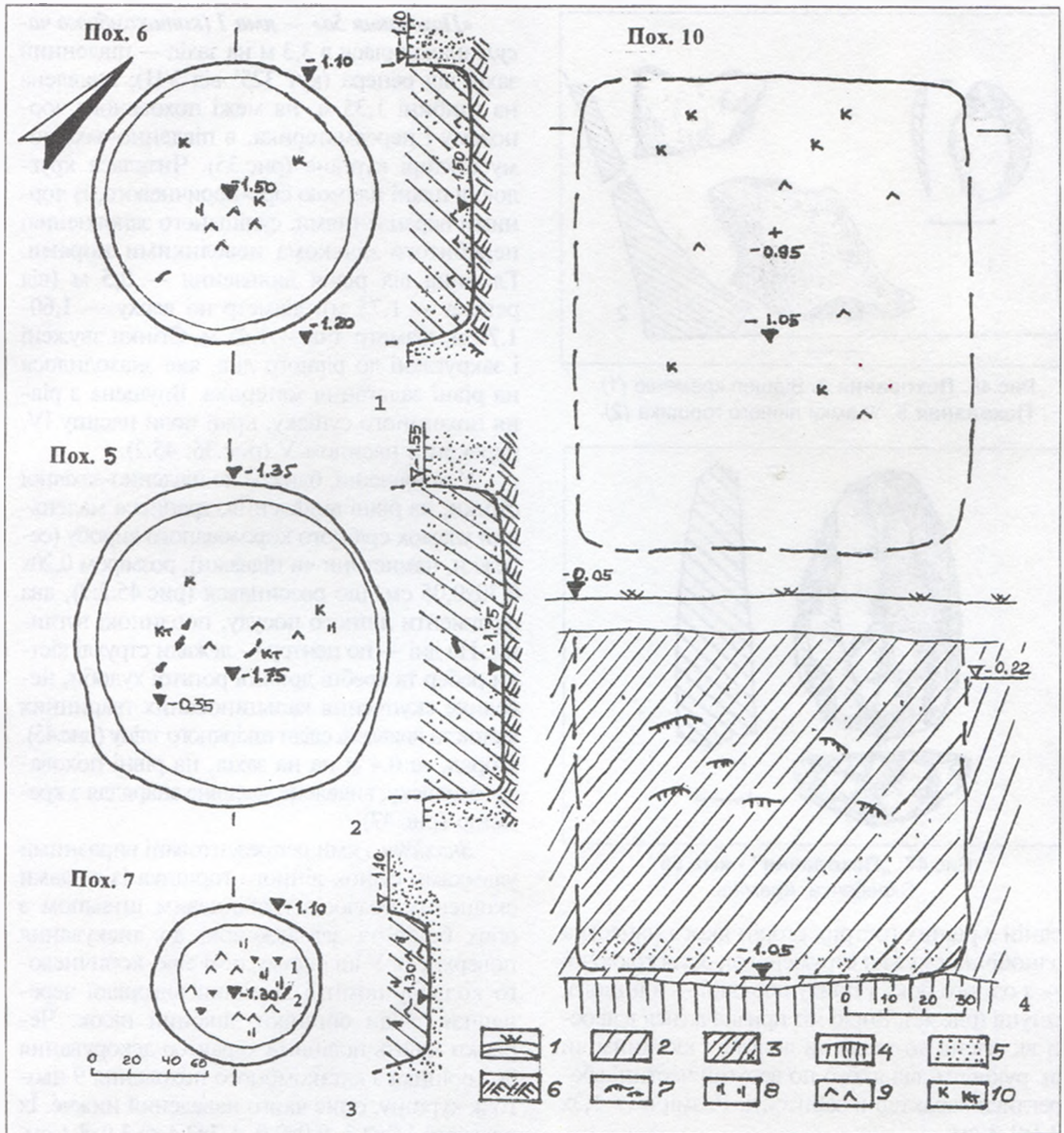

Рис.45. „Поховання” - ями 5-7 та поховання 5. Плани, перетини.

Умовні позначення: 1 – дерн, 2 – сіро-чорний супісок, 3 – сірий супісок, 4 – похований ґрунт, 5 – пісок, 6 – материк, 7 – дернини, 8 – вуглини, 9 – шкіряний тлін, 10 – уламки кераміки; кістки тварин.

локоричневого прозорого кременю та виріб з матового сіро-коричневого кременю, а також ледь помітні рештки шкіряного тліну.

Знахідки. 1. Фрагменти ліпного посуду належать до розвалу дещця і стінці ліпної товстостінної посудини, напевне, банкового типу, із заглаженою ангобованою поверхнею коричнево-сірого кольору, помітними домішками подрібненого шамоту у щільному чор-

ному тісті. Реконструйований діаметр дещця — 10,5-11,0 см; товщина стінок і дещця — 0,6 та 1,5 см. Розміри уламків: 1,6x2,8, 2,1x3,5, 2,3x4,0 та 1,8x3,2x6,5 см (рис.46:2).

2. Чешуйки світлокоричневого прозорого кременю, розміром 0,2x0,4 та 0,35x0,50 см.

3. Нуклеподібний скал матово-прозорого сіро-коричневого кременю зі слідами використання, неправильно-призматичної форми, на

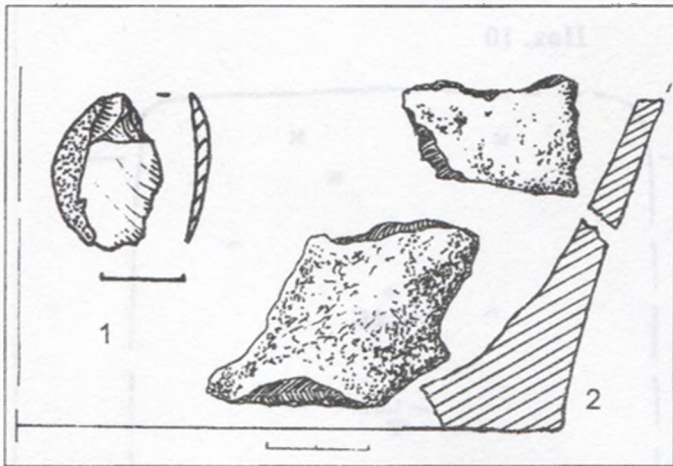

Рис.46. Поховання 3. Відщеп кременю (1).
Поховання 5. Уламки ліпного горщика (2).

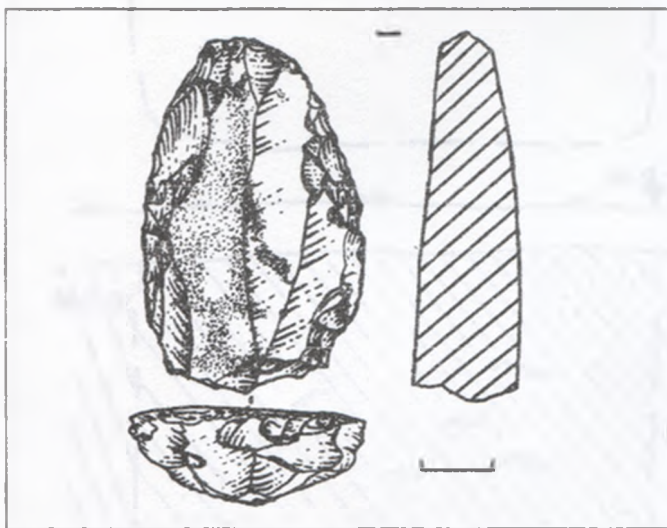

Рис.47. „Поховання” - яма 5а.
Скребачка. Кремень.

одній з рівних гострих сторін якого нанесена однібічна смужка струменевої, загострюючої — з одного боку і притуплюючої — з іншого, ретуші (рис.48). Виріб міг призначатися в якості вкладення до тесла чи долота з кістяним чи ін. руків'ям, від якого по верхній частині збереглися характерні забитості. Розміри — 1,3х2,1х1,3 см.

За типом поховальної ями й уламками ліпної кераміки в її заповненні, поховання віднесене до кола комплексів *зрубного часу*.

В ході досліджень, під полами насипів IV та V, виявлено п'ять ям круглої в плані форми, що ще на стадії фіксації плям заповнення сприймалися за вхідні колодязі катакомб і отримали умовний номер чергового поховання. Нумерація цих ям залишена, як і в поховань, із обов'язковим подвійним зазначенням повторно — через тире — конкретної назви об'єкта. Наприклад, поховання 6 — яма 1, і т.д.

«Поховання 5а» — яма 1 (катакомбного часу), знаходилася в 3,3 м на захід — південний захід від репера (кут 325° від УЦ); виявлена на глибині 1,35 м, на межі похованого чорнозему і передматерика, в південно-західному секторі кургана (рис.35). Читалася круглою в плані плямою сіро-коричневого, із чорними вкрапленнями, супіщаного заповнення, перебитого кількома невеликими норами. Глибина від рівня виявлення — 0,5 м (від репера — 1,75 м), діаметр по верху — 1,60-1,70 м, діаметр дна — 1,45 м. Стінки звужені і закруглені до рівного дна, яке знаходилося на рівні залягання материка. Впущена з рівня похованого супіску, край поли насипу IV, перекрита насипом V (рис.36; 45:2).

У заповненні, ближче до південно-західної стінки, на рівні виявлення, трапився маленький уламок срібного корозованого виробу (серезки, намистини чи підвіски), розміром 0,20х0,30х0,05 см, що розсипався (рис.45:2: 1), два фрагменти ліпного посуду, поодинокі вуглини. На дні — по центру — лежали струхлі кістки ребер та хребці дрібної рогатої худоби, невелике скупчення кальцинованих тваринних кісток та виявлені сліди шкіряного тліну (рис.45). Поряд, за 0,4 м на захід, на рівні похованого супіску, виявлене масивне знаряддя з кременю (рис.47).

Знахідки з ями репрезентовані виразними уламками стінок ліпного горщика із слідами скошених розчосів гребінцевим штампом з обох боків та заглаженою до лискування поверхнею. У щільному тісті сіро-коричневого кольору помітні домішки вигорілої черепашки, сліди органіки, дрібний пісок. Черепки мають подібний характер декорування до горщика з катакомбного поховання 9 цього ж кургана, опис якого наведений нижче. Їх розміри: 1,2х2,3, 0,9х2,0, 1,7х2,4 та 3,0х4,1 см.

Заслугує на увагу виразна *скребачка*, виготовлена на сколі з двоплощинного нуклеуса сірого непрозорого кременю, зі слідами кірки та патинізації, з наявністю незначних давніх подряпин металевим предметом. Її висота — 4,9 см, ширина — 3,15 см, товщина — 0,7-1,5 см (рис.47).

Спорудження ями пов'язується зі здійсненням жертви у *катакомбний час*.

«Поховання 6» — яма 2 (добы ранньої бронзи), виявлена за 6,3 м на північний схід від репера (кут 118° від УЦ), на глибині 1,20 м,

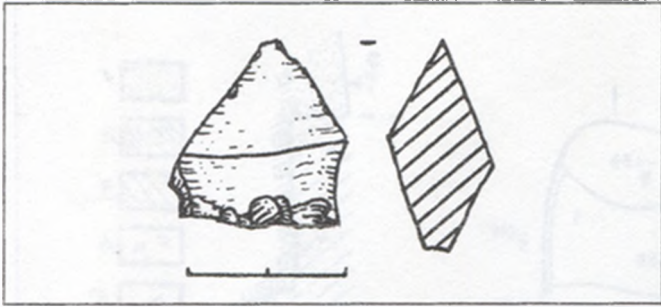

Рис.48. Поховання 5. Знаряддя з кременю.

на рівні основи похованого чорнозему, в південно-східному секторі кургана (рис.35). Читалася круглою в плані плямою сіро-чорного супіщаного заповнення, діаметром 1,50 м (рис.45:1).

Глибина від рівня виявлення — 0,3 м (від репера — 1,50 м), діаметр по верху — 1,50-1,55 м, діаметр дна — 1,25 м. Стінки дещо звужені до дна, майже рівні, дно — рівне, влаштоване не глибше материка. Впущена з рівня похованого супіску чи поли насипу IV кургана.

У заповненні виявлено кілька дрібних уламків ліпного посуду, а на дні — по центру — сліди шкіряного тліну і незначні вуглини (рис.45:1).

Знахідки. Представлені лише 3-ма невиразними уламками ліпного посуду ямно-катакомбного часу, серед яких більш інформативний — уламок стінки розміром 2,1х2,4 см, зі слідами розчосів крупнозубим гребінцем на внутрішній поверхні. Зовнішня сторона черепка заглажена, коричнево-сірого кольору, в тісті помітні домішки піску і поодинокі шматочки перегорілої черепашки.

Спорудження ями, ймовірно, відбулося у катакомбний час.

«**Поховання 7**» — **яма 3** (доби ранньої бронзи), досліджена за 11,25 м на схід — північний схід від репера (кут 146° від УЦ), на глибині 1,10 м, у передматериковому супіску, в північно-східному секторі кургана (рис.35-36). Відзначалася круглою в плані плямою сіро-коричневого супіщаного заповнення, діаметром 0,85х0,90 м. Глибина від рівня виявлення — 0,20 м (від репера — 1,20 м), діаметр по верху — 0,80х0,90 м, діаметр дна — 0,70 м. Стінки звужені до дна, похилі, дно — рівне, влаштоване у передматеріку. Впущена з рівня похованого супіску чи поли насипу V (рис.45:3).

У заповненні виявлені кальциновані кістки тварини, перегоріла астрагальна кістка вів-

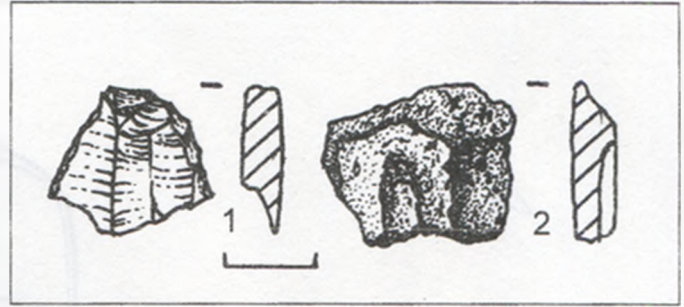

Рис.49. Насип. Знаряддя з кременю і фрагмент кераміки.

ці або кози, у передденні — поодинокі вуглини, сліди рослинного тліну, а також невиразний дрібний уламок ліпної посудини доби ранньої бронзи (рис.45:3).

Поховання 8 (катакомбне, впускне) виявлене за 4,1 м на схід від репера (кут 190° від УЦ), на глибині 1,1 м, за інтенсивною сіро-чорною плямою супіщаного заповнення провалу (рис.35), у південно-західному секторі кургана. Загальний напрямок орієнтації, впущеної до масиву насипу IV підземної поховальної споруди співпадав з повздовжною віссю — північний захід — північ — південний схід — південь (рис.36). Досліджені нижні частини: невеликого вхідного колодязя, майже напівовальної у плані форми, розміром 0,65х0,90 м, із дещо розширеними до рівного дна стінками, що залягало на глибині 1,25 м від репера, а також дромос — п'ятикутна камера розміром 1,2х1,4 м, влаштована на рівні 1,5 м від репера. Рівне дно дромосу мало на південь — до поховальної камери — незначний ухил (рис.50).

Заповнення цих вхідних конструкцій поховання, розташованих з північного заходу — півночі від камери, відрізнялося змішано-темносупіщаним ґрунтом, з поодинокими вуглинками, кількома дрібними чешуйками прозорого кременю, наявністю шести дрібних уламків кераміки. На південному краю дромосу, над уступом — спуском до поховальної камери, виявлена пляма вохри темновишневого кольору (за градацією кольорів — темнорозового), розміром 6х12 см і товщиною 0,4-0,7 см. Розміри проходу не встановлені через його руйнацію у давнину, проте ширина, має бути не більшою 1,05 м (рис.50). Північно-східна частина залишків вхідної ями перерізна вхідним колодязем катакомбного поховання 11, тому має дещо більшу глибину -1,35 м (рис.36; 50).

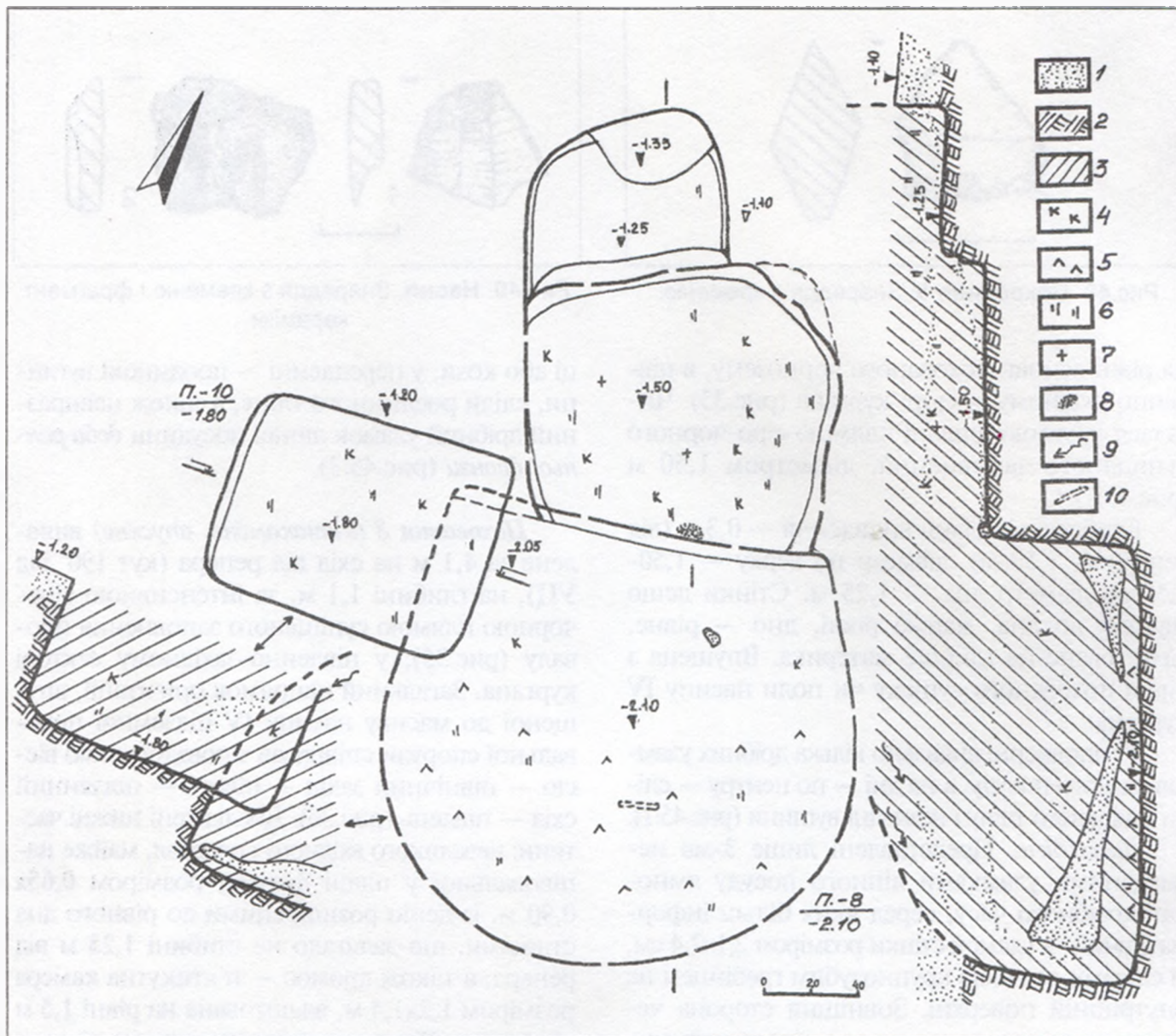

Рис.50. Поховання 8 і 10. План, перетини.

Умовні позначення: 1 – пісок, 2 – материк, 3 – чорно-сірий гумусований супісок, 4 – фрагменти кераміки, 5 – шкіряний тлін, 6 – вуглини, 7 – вироби з кременю, 8 – скупчення вохри, 9 – затьоки, 10 – кістковий тлін, кістки.

Поховальна камера мала вигляд «класичної» пізньокатакомбної споруди: напівовальна у плані, розміром 1,80x2,10 м, з рівною, стрімко опущеною вертикальною північною стінкою, довжиною 1,65 м, з виділенням навколо центра вирівняним склепінням, обриси якого вгадуються при реконструюванні та за обвалами до камери ділянок зводу (рис.50). Північно-західний кут камери зверху, до рівня 1,8 м від репера, був зруйнований перекопом ями поховання 10 (рис.50). Рівне, навіть дещо заглиблене до стінок на 0,5-1,5 см, материкове дно у центрі, на глибині 2,10 м від репера, зберігало сліди шкіряного тліну підстилки (розміри 0,9x1,6 м) та окремі вуглини на ньому. Кісток похованого, крім єдиної зотлілої кісточки руки (?) дитини, у камері

виявлено не було. Посередньо, її орієнтація у широтному напрямку, могла б свідчити за напрямком укладання похованого, хоча останнє залишається прерогативою гіпотез.

Заповнення камери відрізнялося від заповнення входу і дромосу чорно-сірим вмістом поверхневого супіску, із затьоками, у передненні — лежали шари обвату світлосупіщаного склепіння, а наді дном — чорного кольору супісок, що потрапив до камери внаслідок появи перших тріщин і проникнення дощових вод (рис.50).

Знахідки. Із заповнення дромосу і камери поховання походить 9 уламків від двох ліпних посудин, а саме:

1) *дрібні фрагменти* стінок ліпного, із заглаженою поверхнею, порівняно товстостін-

ного *горщика*, із домішками дрібного піску і поодинокими включень дрібногоченої черепашки у тістї щільної маси. На частині з них помітні сліди гребінцевого загладжування поверхні, добре затерті при її вирівнюванні. 7 од. Їх розміри від 1,0x1,7 до 5,2x6,3 см (рис.52:2);

2) подрібнені *уламки стінок* іншого *горщика*, зі слідами акуратного загладжування поверхні, вкриті із зовнішнього боку світлосірим ангобуванням. 2 од. Розміри — 1,6x2,1 та 2,4x4,4 см (рис.52:1).

Крім кераміки, із заповнення дромоса походять 3 вироби з кременю:

3) дві *чешуйки* світлосіро-коричневого прозорого *кременю*, розміром 0,5x0,8 та 0,8x0,9 см (рис.51:1-2);

4) пластинчастий *відщеп* такого ж *кременю*, зі слідами використання в якості струга; його розміри: висота — 1,95 см, ширина — 1,0 см та товщина — 0,15 см (рис.51:3).

Отже, поховання віднесене до комплексів *катакомбної культури*. Можливо, із його здійсненням у кургані пов'язана поява однієї чи кількох жертвних ям у полах насипу IV та спорудження насипу V.

Поховання 9 (катакомбне, впускне) виявлене за 7,6 м на схід — північний схід від репера (кут 144° від УЦ), на глибині 1,3 м, за сіро-коричневою плямою супіщаного заповнення провалу входу та камери (рис.35; 53), у північно-східному секторі кургана. Загальний напрямок орієнтації впускної до масиву насипу IV поховальної споруди, за повздовжньою віссю — схід - північний схід — захід - південний захід (рис.36). Досліджена нижня частина поховання — камера катакомби-підбою. Рештки вхідного колодезя, овальної у плані форми, розміром 1,3x2,1 м, із похилою східною стінкою і дном на рівні 1,6 м від репера, ледве читалися за супіщаним материковим заповненням. Його контури в плані подані практично на реконструйованому рівні штриховою лінією (рис.53). Вхідна частина розташовувалася з південно-східного боку від камери.

Поховальна камера овальної у плані форми, розміром 1,60x2,05 м, з рівними, ледь звуженими до рівного дна стінками та вирівняною східною стінкою під входом, шириною 1,45 м (рис.53), не мала решток збереженого склепіння і була виявлена на рівні 1,5 м від репера. У супіщаному заповненні сіро-ко-

Рис.51. Поховання 8. Вироби з кременю.

Рис.52. Поховання 8. Уламки ліпної кераміки.

ричневого кольору, вздовж стінок відзначені завали склепіння — шари перед- та материкового піску, в нижній частині — шматочки вохристих включень коричнево-червоного кольору. Материкове дно, на глибині 2,05-2,10 м від репера, зберігало сліди рослинного гліну підстилки майже по всій площі камери. Вздовж її довгої вісі (меридіональний напрямок) вирізнялася ділянка овальної в плані форми, розміром 0,8x1,8 м, всуціль усипана тонким шаром вохристого матеріалу темно-коричнево-червоного кольору (рис.53), посеред якої виявлений скелет дитини, також вкритий такою ж вохрою. Походження мінеральної фарби вохристого кольору досить встановили співробітники маркшейдерського відділу ВАТ «Полтавський ГЗК», вказавши на її колір та склад як на порошок, отриманий від подрібнення залізного кварциту — залізної руди К-2 — добре відомої за виходами на поверхню на місці сусіднього Горішне-Плавнівського родовища і кар'єру, розташованого за 2,5-4,0 км на захід.

Похований, орієнтований головою на південь — південний схід, — за одонтологічними визначеннями, хлопчик 6-9 років, — був покладений на спину, у випростаному стані, з розворотом на схід, ноги — трохи підігнуті в колінах і викладені вправо; руки: права — вздовж тулуба, ледь відкинута, ліва — зігнута в лікті, кистю на тазу — спрямована до ліктя правої (рис.53). Кістки скелета збереглися в

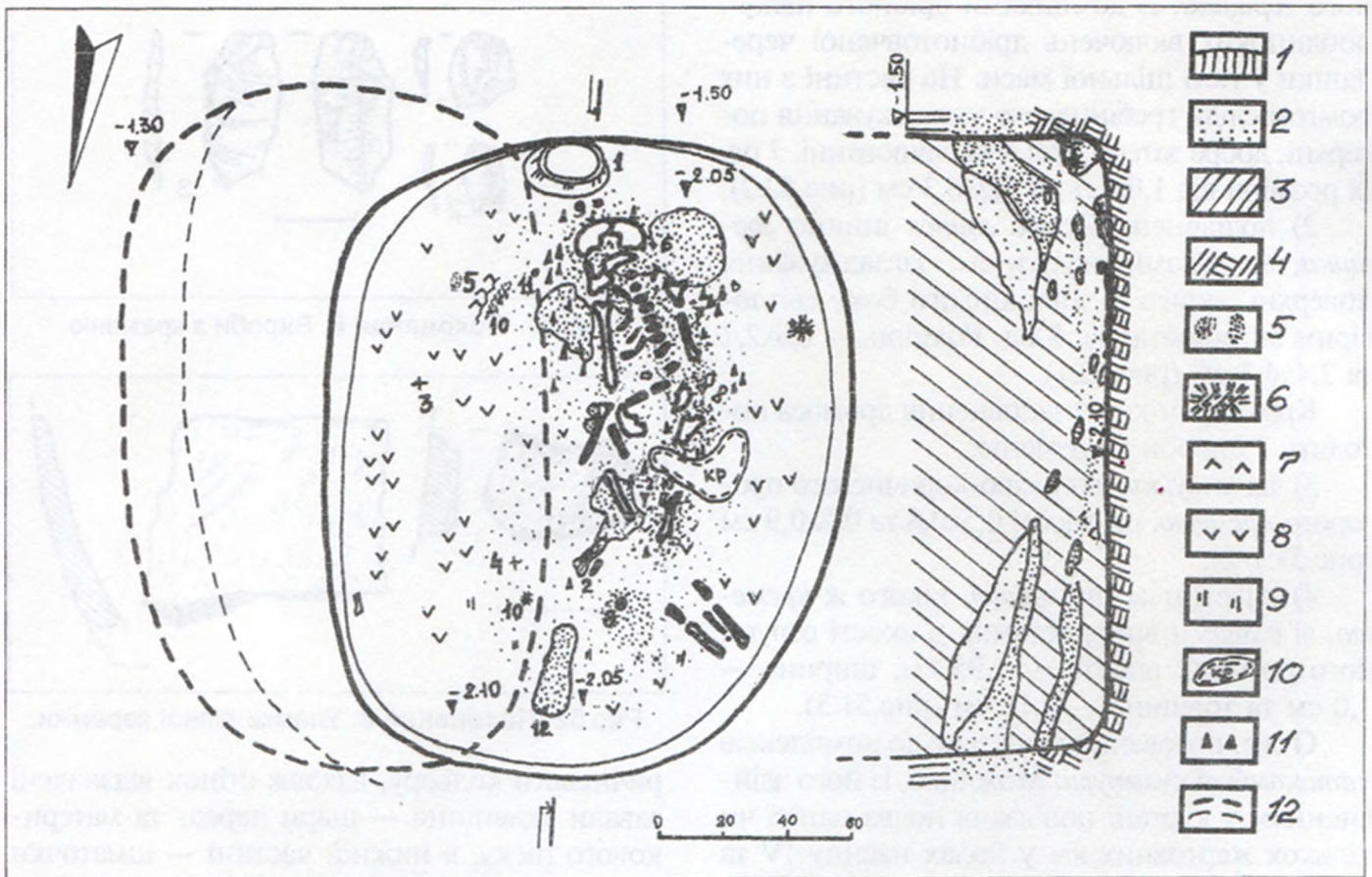

Рис.53. Поховання 9. План, перетин.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — чорноземно-супіщана суміш; 4 — материк; 5 — вохра та її плями; 6 — сліди маленьких вогнищ і скалок; 7 — шкіряний тлін; 8 — рослинно-шкіряний тлін; 9 — вуглини; 10 — кротовина; 11 — шматочки залізного кварциту; 12 — реконструйовані межі вхідної ями.

Цифрами на плані позначені: 1 — ліпний горщик; 2 — рештки шкіряного шнура та плетеної посудини; 3 — виріб з кременю; 4 — відщеп кременю; 5 — рештки шкіряного шнура; 6 — відщеп кременю; 7 — кісточки глodu; 8 — напівкруглий виріб з вохри; 9 — скупчення остеокерамічної маси; 10 — рештки мішечка чи плетеної корзинки з плодами; 11 — керамічний штамп; 12 — пляма вохри у вигляді стопи.

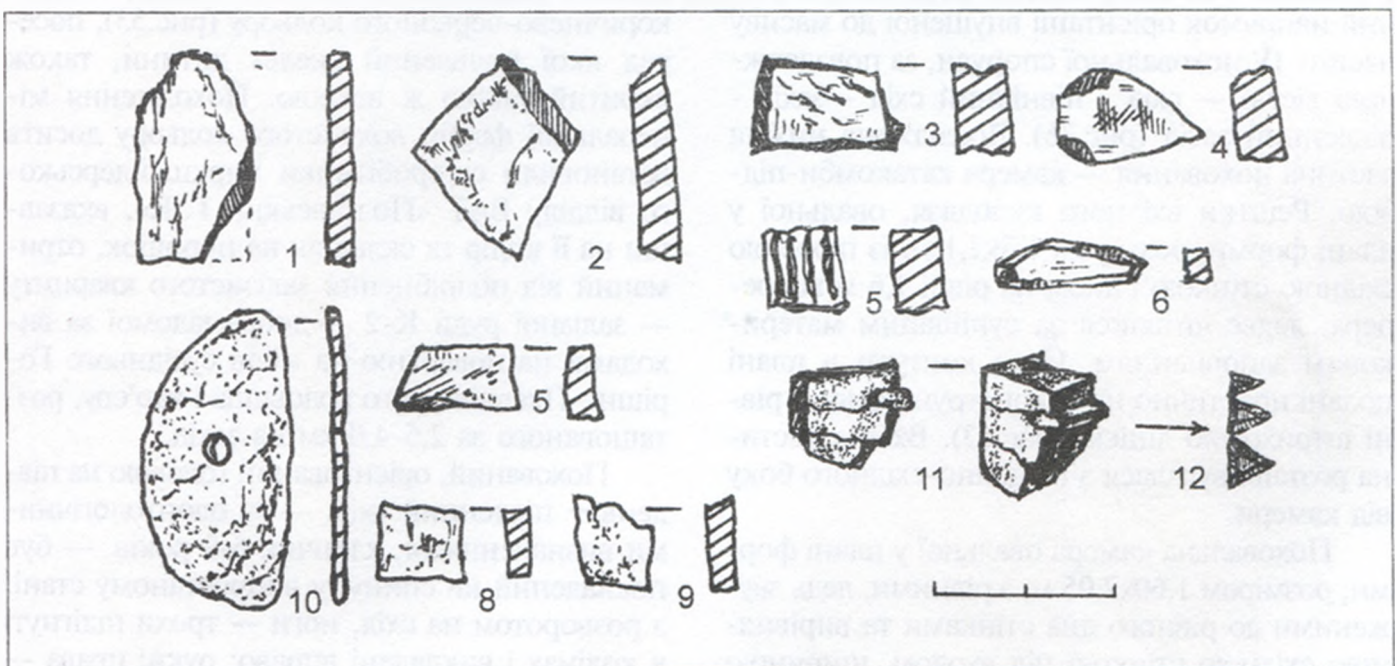

Рис.54. Поховання 9. Вироби із залізного кварциту і вохри.

1-9 — шматочки залізного кварциту; 10 — виріб з вохри; 11 — керамічний штамп; 12 — відбиток штамп.

анатомічному порядку, хоча й у дуже поганому стані: ключиці, лопатки, грудина, ребра, фаланги пальців всіх кінцівок — зотліли. Цікавою деталлю поховання було відділення го-мількових кісток, за положенням, від великих берцевих, на відстань в 0,20-0,25 м (рис.53). З першого погляду, таке переміщення могли здійснити землерії. До того ж, неподалік знаходилася нора крота, котра, правда, йшла вглиб материка. Кістки ж лежали суто недоторкано, з аналогічним станом підстилки і посипкою вохристим матеріалом так само, як і великі трубчасті кістки рук та кістки хребта.

На кістках скелета знаходилися кілька зотлілих шматків дерева — решток обваленого закладу (рис.53). Поверх вохристої посипки та в її складі лежали більше 50 дрібних шматочків залізного кварциту темночервоного і коричнюватого кольору, розміром від 0,3x0,4x0,2 до 0,5x0,7x1,0 см (рис.53: ум. позн. 11). Серед цих «камінців» вирізнялася група дещо більших, розташованих справа від черепа хлопчика, в т.ч. одна аморфна вапнякова конкреція, що віддалено нагадувала фігурку чотиринової тварини (розміри 3,2x2,0x4,1 см), а також 9 — з більш-менш чіткими геометричними обрисами чи завершеними формами, що могли виконувати роль іграшок. Всі вони виготовлені з подібних за товщиною (0,2-0,6 см) поверхневих пластинчастих відслоєнь залізного кварциту, які утворюються під дією погодно-термічних чинників. Відзначимо серед них обриси, що нагадують постать людини, ромб, квадрат, трапецію, прямокутник, чирвоподібну фігуру тощо (рис.54:1-9). В головах дитини, під південною стінкою камери, знаходився розвал ліпного горщика (рис.53: 1). Між ним і черепом виявлена пляма вохристої остеокерамічної маси сіро-рожевого кольору, розміром 6x8 і товщиною 1 см (рис.53:9). Поряд з «іграшковими» шматочками кварциту знаходився ще один, вдвічі товщий, що лежав справа, на рівні обличчя похованого, — трапецієподібний у плані, з трьома прямокутними кутами та смужкою з трьох підпрямокутних виступів на скошеній грані, із добре заліскованою від перебування в руках поверхнею (рис.53:11). Серед уламків кварциту є подібний йому, хоча вдвічі менший (рис.54:9). Над лівим плечем хлопчика знаходився відщеп кременю (рис.53:6), поблизу правого — зотлілий шкіряний шнурок, що лежав напівдугою, довжи-

ною близько 11 см (діаметр 0,4-0,5 см) (рис.53:5). Поряд з ним відзначена купка зотлілих насінин кількох рослин, — серед яких — зернинки шипшини (*Rosa* sp.), груші-дички (*Rugus communis* L.) та ін. (рис.53:10). Певно, це були рештки мішечка чи невеликої плетеної корзинки, наповненої плодами.

По обидва боки від черепа знаходилися великі плями вохри круглої (діаметр 22 см) та видовжено-овальної (розміри 11x19 см) форми, товщиною 0,5-1,1 см (рис.53). Тут вохра мала більш яскравий — темночервоний та яскравочервоний колір, маслянисту консистенцію. Біля лівої руки дитини лежало кілька ягід типового для цієї місцевості чагарника — глоду (рос. — боярышник, лат.: *Srataegus* sp.), кісточка плодів якого збереглися і були визначені доктором біологічних наук, професором О.М.Байрак (рис.53:7). На схід від кісток ніг похованого виявлені: рештки ще однієї плетеної з лубу чи рослинних стебел посудини, форма якої не встановлювалася, хоча залишки зотлілих плетених мотузок від якої, шкіряного шнура (9 см) та зотлілі рештки насіння плодів груші-дички (*Rugus communis* L.) вказували на її місцезнаходження у камері (рис.53:2).

Надзвичайно цікавий виріб з вохристого матеріалу (скріпленого пластичною масою порошку вохри) лежав на краю круглої плями вохри темновишневого кольору справа від колін (?) хлопчика. Це було невелике напівколо, діаметром 2,7 см та висотою (радіусом) 1,4 см (рис.53:8). Товщина цієї платівки вохристого матеріалу зі слідами якоїсь органічної основи не перевищувала 1,2 мм. Посеред півкола містився круглий отвір, діаметром 2 мм (рис. 54:10).

Дещо на схід від вище описаної вохристої плями знаходилася купка насінин шипшини (*Rosa* sp.), диких яблунь (*Malus* sp.) та груш-дичок (*Rugus communis* L.) (рис.53:10), а поряд — видовжена пляма червоно-коричневої вохри з обрисами стопи, довжиною 29,5 см, шириною 8-12 см (рис.53:12).

В ногах дитини виявлено кілька вуглин, а під західною стінкою — невеличка масляниста кругла пляма прокаленого піску з вуглинами і попелом на поверхні — залишки освітлювального засобу — каганця чи промасленої тріски (рис.53). Діаметр плями — 4,5 см, товщина — близько 2,0 см.

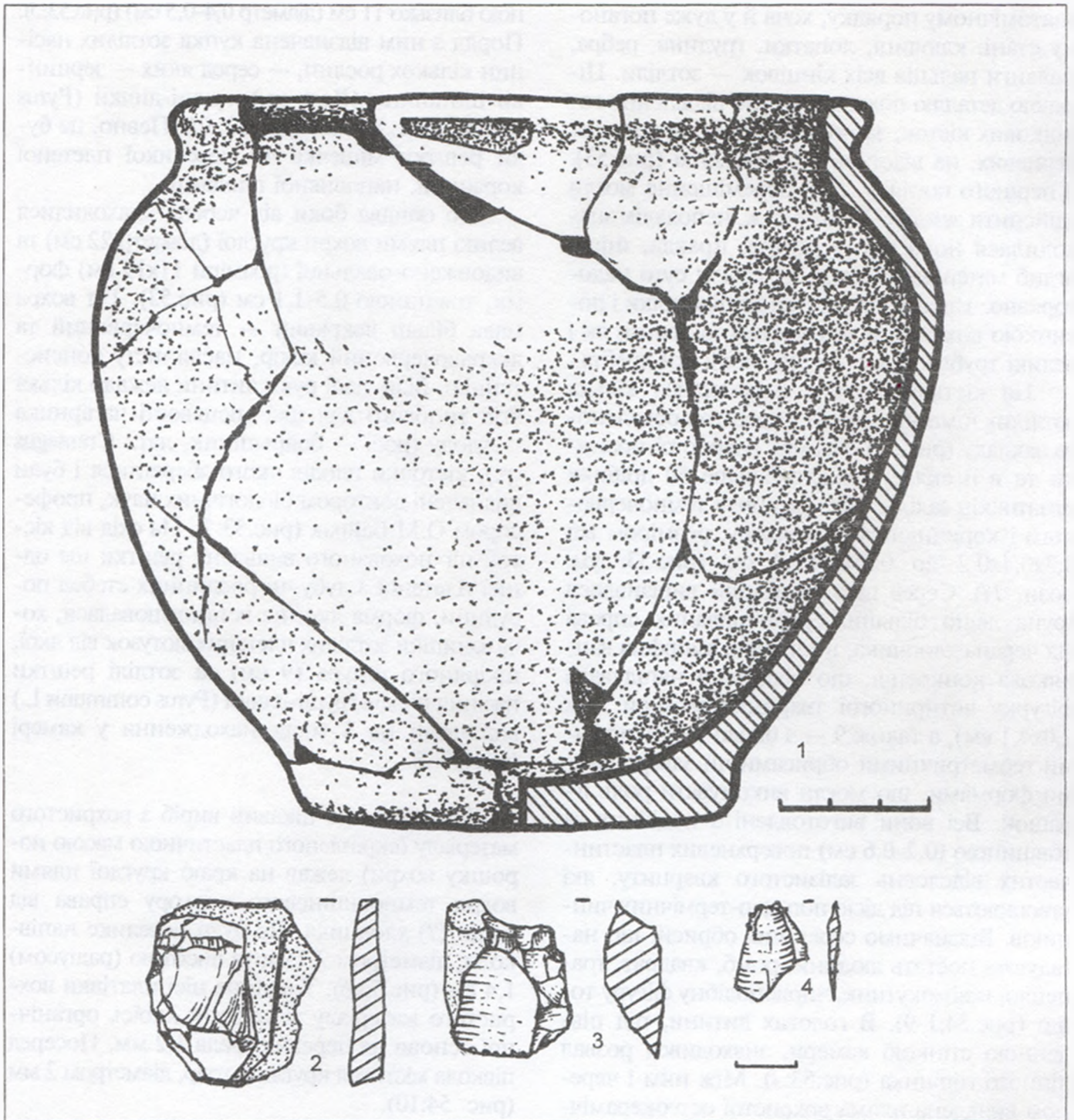

Рис.55. Поховання 9. Горщик ліпний (1) та вироби з кременю (2-4).

Насамкінець відзначимо, що у заповненні камери, у вивалі зі входу-дромосу, на глибині 1,6 та 1,9 м від репера, виявлені: відщеповий скребок та відщеп кременю (рис.53:3,4), а також невиразний дрібний фрагмент кераміки.

Знахідки. 1. Горщик ліпний неорнаментований, з коротким потовщеним вінцем, невисокою шийкою, плавно вигнутими плічками і звуженим донизу півкулястим тулубом, на виділеному потовщенням з утором, плоскому, не досить стійкому, денці (рис.55:1). Посудина із заглаженою до лискування анго-

бованою сіро-коричневою поверхнею, слідами гребінцевого загладжування, краще помітного з внутрішньої боку, дуже поганого випалу (рис.55:1). У тісті сіро-коричневого і чорного кольору помічені домішки піску, органіки, подрібненої та крупної черепашки.

Висота — 14,7 см; діаметри: вінця — 13,4x13,8 см; шийки — 13,5 см; тулуба — 17,0 см; денця — 8,4 см; товщина стінок — 0,6-0,8 см; товщина денця — 1,1 см.

2-10. Пластівчасті уламки залізного кварциту, — фактично, залізної руди (К-2), інко-

ли — з прожилками магматиту, червоно-коричневого кольору, геометричних чи скруглених обрисів, частина граней яких підправлена непевним тертям вздовж абразиву чи поверхні кварциту. Їх товщина — 0,2-0,6 см. Найважна тонка платівка, що віддалено нагадує антропоморфні обриси, розміром 1,3x2,3 см; ромбоподібний шматочок зі скошеними донизу гранями та слідами розкреслювання з внутрішнього боку — 1,7x2,1 см; підпрямокутний товстий та підквадратний уламки — 0,75x1,45 і 0,7x0,8 см, «чирвоподібний», з однією сплющеною гранню — 0,9x1,4 см та ін. (рис.54:1-9). Подібний набір камінців міг виконувати функції іграшок.

11. Товстий *шматочок кварциту* трапецієподібної у плані форми, з трьома прямокутними кутами та смужкою з чотирьох підпрямокутних виступів на скошеній грані, із добре заліскованою від перебування в руках поверхнею (рис.53:11; 54:11). Помітні дві продрапані смужки на місці природних прошарків руди, використані під час сколювання уступів. Останні зашліфовані від користування (рис. на обкл.). Міг використовуватися як засіб нанесення візерунку на виліплений посуд до висихання, типу тризубої гребінки, тобто, як своєрідний керамічний штамп (рис.54:12), і бути іграшкою-фішкою. Фотознімок його відбитків та зразок візерунку, нанесеного за допомогою цього шматочка кварциту, а також відбитки типу розчосів на поверхні кераміки подані на обкладинці видання. Розміри: довжина — 1,2 см; ширина — 0,9 см; товщина — 0,75 см; ширина зубців-виступів — 0,20-0,35 см (рис.54:11).

12. *Скребачка* на пластинчастому асиметричному відщепі, зі слідами кірки та патинізації білого кольору. Кремій сіро-коричневий, прозорий. Висота — 3,2 см; ширина — 2,9 см; товщина — 0,25-0,40 см (рис.55:2).

13. *Відщеп* прозорого кременю, пластівчастий, обламаний. Висота — 1,5 см; ширина — 1,0 см; товщина — 0,15 см. Виявлений поблизу черепа дитини (рис.55:4).

14. *Відщеп* непрозорого сіро-коричневого кременю аморфний. Висота — 0,6 см; ширина — 0,5 см; товщина — 0,2 см.

15. При очищенні стінок камери, неподалік імовірного проходу, виявлене *вкладішеве знаряддя* на масивному відщепі сірого непрозорого патинізованого кременю, на зразок *доліття*, з підпрямокутним робочим ле-

зом, сформованим підтесуючими сколами (з одного боку) та рядом регулярної загострюючої ретуші вздовж леза (рис.55:3). Висота — 2,6 см; ширина — 1,9 см; максимальна товщина — 1,1 см.

Дитяче захоронення належить до числа поховальних комплексів *катакомбної культури*, здійснених у південно-східній полі насипу IV або, що менш вірогідно, насипу V.

Поховання 10 (зрубне, впускне) досліджене за 3,1 м на схід від репера (кут 195° від УЦ), виявлене на глибині 1,2 м (рис.36), у масиві насипу V, в південно-східному секторі кургана. Поховання, як і комплекси 3 та 5, впускане з краю вершини насипу V до невеликої прямокутної, з трохи скругленими кутами, ями, орієнтованої довгою віссю у широтному напрямку (рис.50). Рештки ями збереглися задовільно, були добре помітні за сіро-чорним дернистим супіщаним заповненням, з окремими вуглинами, та за перетином куга ями у східному профілі центральної бровки. Встановлені розміри — 0,9x1,2 м, глибина від рівня репера — 1,8 м (рис.50). Стінки прямовисні, рівні, дно також рівне. Решток перекриття не виявлено. Сліди поховання відсутні. Із заповнення походять три дрібні уламки ліпного посуду доби пізнього бронзового віку та вуглинок.

Знахідки. 1. Фрагменти ліпного посуду належать до уламків стінок від двох горщиків, розміром 0,3x1,0; 1,1x1,3 та 1,4x1,6 см. Поверхня ангобована, заглажена, сліди орнаментации відсутні. Серед домішок відзначимо подрібнений шамот і дрібний пісок.

За типом поховальної ями, поховання віднесене до кола впускних комплексів *зрубного часу*.

Поховання 11 (катакомбне, впускне) виявлене за 3,0 м на північний схід — схід від репера (кут 145° від УЦ), на глибині 1,1 м, за інтенсивно чорною плямою супіщаного заповнення перекопу катакомби, під грабіжницьким ходом I доби пізнього українського середньовіччя (рис.35), у північно-східному секторі кургана. Загальний напрямок орієнтації, впускної до масиву насипу V, поховальної споруди, за повздовжною віссю — північний захід — південний схід (рис.35-36). Досліджувалися нижні частини невеликого вхідного колодязя та поховальної камери, частково пошкодженої перекопом грабіжників.

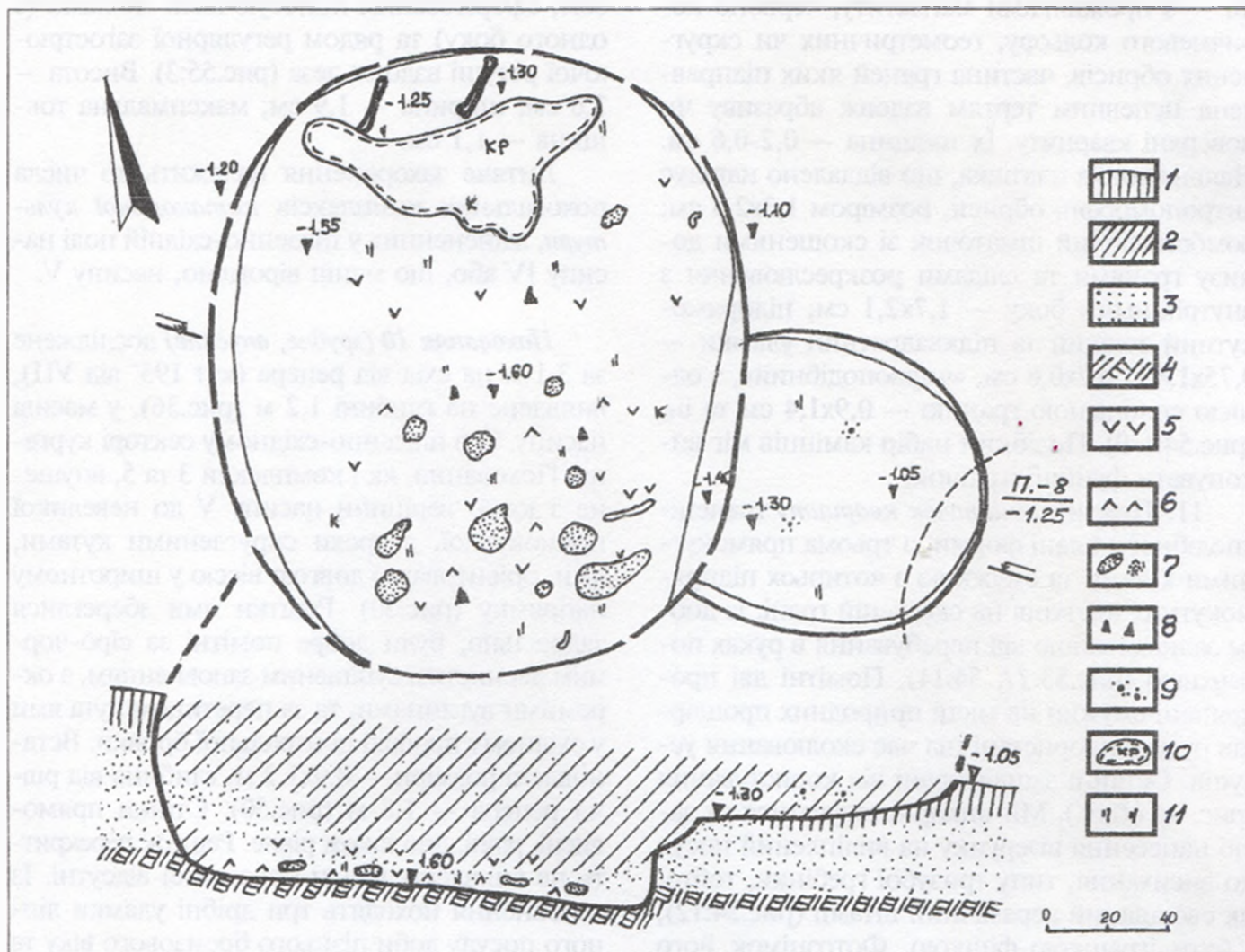

Рис.56. Поховання 11. План, перетин.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — темносупіщане заповнення; 3 — пісок; 4 — материк; 5 — рослинний тлін; 6 — шкіряний тлін; 7 — скупчення і плями вохри; 8 — камінці; 9 — крейда; 10 — кротовина; 11 — вуглини.

Нижня частина вхідного колодязя, напівовальної у плані форми, розміром 0,90x1,05 м, із дещо звуженими до похилого дна стінками, розташовувалася з південно-східного боку камери (рис.56). Дно входу мало перепад глибин в 0,25 м і залягало на рівні 1,05-1,30 м від репера. Заповнення нижньої частини вхідного колодязя містило змішано-темносупіщаний ґрунт викиду, з кількома грудочками темно-червоної вохри у передденні та вуглинами. Розміри проходу не встановлені через його руйнацію у давнину, ширина ж — має бути не більшою за 0,8 м. Вона позначена невеликим скошеним уступом-зрізом з південно-східного боку камери (рис.56).

Поховальна камера мала вигляд овальної в плані, орієнтованої за меридіональною віссю, із незначним відхиленням до північного сходу — південного заходу, пізньої катакомби, розміром 1,60x2,15 м, зі скругленими до вирівняного дна стінками та рівним, прямо-

висним уступом під вхідним отвором. Про форму склепіння можна лише здогадуватися (рис.56). Західна стінка камери практично співпадала зі стінкою глибшої ями скіфського поховання 12. Рівне, трохи заглиблене до стінок на 1-2 см, материкове дно у центрі, на глибині 1,60 м від репера, зберігало сліди рослинного і шкіряного тліну підстилки (розміри 1,2x2,0 м), окремі вуглини на ньому, скупчення і плями темночервоної вохри та окремі вапнякові й пісковикові дрібні камінці (рис.56). Воно перебивалося великою кротовиною і було місцями зрите грабіжниками.

Кістки похованої людини зрілого віку виявлені у переміщеному положенні, переважно у заповненні камери, на глибинах 1,25-1,30 та 1,50 м від репера. Збереглися, крім єдиної зотлілої фаланги великого пальця ноги, уламки довгих трубчастих — плечової та ліктьової кісток рук, а також потрошені фрагменти тім'яної частини черепа поганой збере-

женості. Гіпотетично, орієнтація поховання могла бути майже меридіональною, з відхиленням, головою на південний захід.

Заповнення камери відрізнялося від заповнення входу чорно-сірим затічним вмістом перекопу, наявністю лінз світлого супіску із затьокками, у переддні — шаром обвалу сіро-супіщаного склепіння і вохристими грудками, що з'явилися внаслідок перекопу вмісту камери скарбощукачами (рис.56).

Знахідки. Із заповнення камери поховання походять два уламки від різночасових ліпних посудин, а саме:

1) *фрагмент* стінки ліпного *горщика* із добре заглаженою поверхнею, домішками дрібного кварцевого піску і черепашки, товщиною 0,7 см. Його розміри — 1,8x1,9 см. Вірогідно, він належав посудині фіналу раннього бронзового віку;

2) *уламок* стінки ліпного, порівняно тонкостінного *горщика* з шерехатою поверхнею, домішками шамоту в тісті щільної маси скіфського часу, з розмірами: 2,3x3,1 см. Він потрапив до заповнення камери з грабіжницького ходу, через який здійснювалося пограбування поховання 12.

Поховання віднесене до найпізніших за часом впуску до кургану комплексів *катакомбної культури*. Можливо, із його здійсненням у кургані пов'язана поява однієї з ям у насипу V.

Поховання 12 (скіфське, впускне) виявлене за 0,3 м на північний-схід від репера (кут 90° від УЦ), в північно-східному секторі кургану, на глибині 0,5-0,6 м (рис.35). Поховання впущене до насипу V у квадратній великій ямі, орієнтованій довшою віссю у напрямку північний схід — південний захід. Яма мала розміри 3,40x3,45 м (загальна площа 11,6 кв. м) (рис.36; 58) і мішаний супіщано-материковий викид навколо, що перекрив практично весь насип кургану V прошарком різної товщини (рис.36). Яка мала скруглені кути та заплічки, шириною 0,7-0,8 м, із північно-західного та південно-східного боків, влаштовані на глибині 1,65-1,85 м від репера. З північно-східного та південно-західного боків такі заплічки не споруджувалися (рис.58).

Зовнішні стінки ями дещо розширювалися до заплічків та до дна. Розміри ями на рівні заплічків становили 3,50x3,55 м (рис.58). Натомість внутрішні стінки навіть трохи звужувалися до дна.

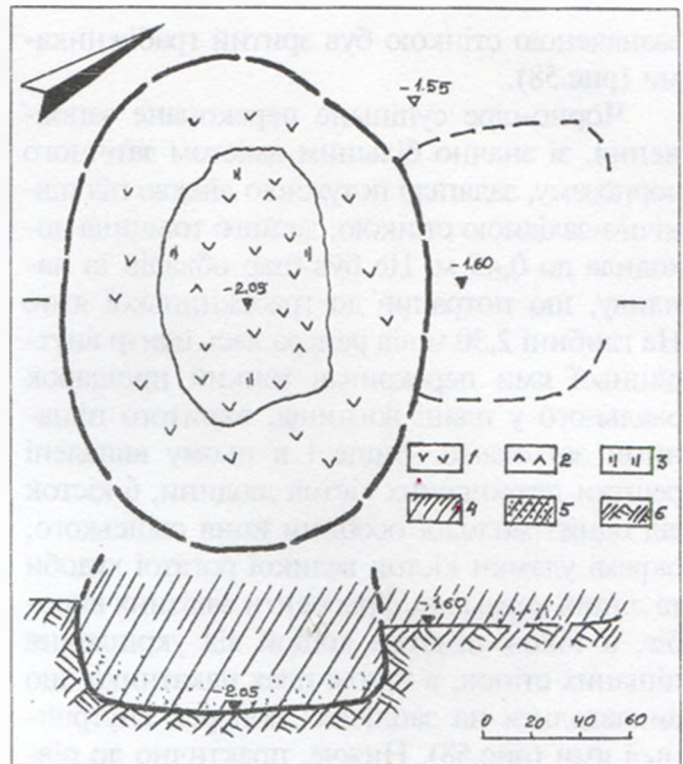

Рис.57. Поховання 15. План, перетин.

Умовні позначення: 1 — рослинний тлін; 2 — шкіряний тлін; 3 — вуглини; 4 — супіщано-чорноземна суміш; 5 — світлосірий супісок; 6 — материк.

жувалися до дна. Вздовж умовної довгої вісі яма мала внутрішню заглибину прямокутної у плані форми, розміром 2,40x3,55 м (площа 8,5 кв. м), де й було розміщене поховання (рис.58). Глибина цієї ями досягала рівнів -2,65-2,80 м від репера.

З південно-східного боку, над заплічками, знаходився невеликий повздовжній уступ, шириною близько 0,6 м, споруджений на глибині 1,40-1,65 м і зритий грабіжниками. До нього вела невелика заовалена приступка, довжиною 1,8 м і шириною 0,5 м (площа 0,85 кв. м). Саме вона стала об'єктом інтенсивного перекопування грабіжниками. Ймовірно, приступка споруджувалася з рівня 1,10-1,20 м від репера (рис.58).

Заповнення ями, до рівня заплічків, містило здебільшого перекопаній грабіжниками супіщаний сірий, з коричневими прожилками, ґрунт насипу, із численними дернинами, слідами перекопу і затьоків, поодинокими вуглинами й уламками ліпного посуду.

Під південно-східною стінкою таке заповнення змінювалося на суцільний мішаний супіщано-материковий перекоп грабіжницького ходу, що перерізав цю стінку майже по центру, місцями заглиблюючись до 0,2 м у дно заплічок. Практично весь простір над

зазначеною стінкою був зритий грабіжниками (рис.58).

Чорно-сіре супіщане перекопане заповнення, зі значно більшим вмістом затічного чорнозему, залягало потужною лінзою під північно-західною стінкою, де його товщина доходила до 0,45 м. Це був шар обвалів та напливу, що потрапив до грабіжницької ями. На глибині 2,30 м від репера весь центр внутрішньої ями перекривав тонкий прошарок овального у плані вогнища, вкритого піщаними затьокками. Вище і в ньому виявлені рештки потрошених кісток людини, 6 кісток від однієї молодої особини коня свійського, окремі уламки кісток великої рогатої худоби та ліпної кераміки, фрагменти залізних виробів, а також шматки дощок від укріплення піщаних стінок, а також плах накатника, що викладалися на заплічках поперек внутрішньої ями (рис.58). Нижче, практично до рівня 2,70 м від репера, лежав жовто-сірий, місцями мішаний шар супіску, пронизаний затічними каналцями збирання талих вод, зі вмістом потрошених кісток, залізних виробів, поодиноких фрагментів подрібненого ліпного посуду, слідами окислів бронзи, рештками корозованої, рознесеної грабіжниками, тонкосрібної фольги. Насамкінець, під стінками звисали чи лежали товсті обвали материкового піску, що зсипався до порожнин, прокопаних грабіжниками. Товщина цих материкових зсувів досягала 0,2-0,4 м (рис.58).

Картину суцільного пограбування згладжували наявні рештки влаштування конструкції поховальної камери. Так, вздовж всіх стінок над заплічками простежені рештки дощатого їх облицювання, не менше, ніж у два ряди, з викладених одна на одну тесаних дощок, встановлених на торцеві грані і підпертих забитими вздовж заглибин заплічків кілками з жердин, діаметром 6-8 см (рис.58). У двох випадках збереглися залишки перекриття-накатника внутрішнього обсягу ями. Він складався, з нешироких ошкурених колотих плах (ширина 12-15 см, товщина 3-5 см), викладених на краї заплічків, довжиною 2,2-2,3 м (рис.58). Стінки внутрішньої ями були обшиті аналогічним чином — у повздовжньому напрямку цільними дошками, заведеними за краї обшивки поперечних (характер кріплення не встановлений). Цей своєрідний дощатий «зруб» складався з чотирьох «вінець»-дощок, довжина яких співпадала із розміром

стінок, а ширина становила 0,20-0,25 м, при товщині, що не перевищувала 3-5 см (рис.58).

Рештки не перекопаних грабіжниками ділянок дна, вздовж коротших стінок, вказували на його вирівняність, а також на влаштування поверх тонкого дощатого помосту, сліди якого збереглися у вигляді легкого деревного й шкіряного тлінів — залишків устилання поверх дощок шкіряною підстилкою на кшталт кошми. Цікавою деталлю є те, що материкове дно посипалося крупними вугликами та шматочками крейдистого супіску. У південно-західній частині ями виявлена зрита грабіжниками кругла ямка, діаметром 0,37 м та глибиною 0,20 м від рівня дна. Про її вміст та призначення судити напевне не доводиться (рис.58).

Як вже зазначалося, поховання було вщент пограбованим. Перше його пограбування здійснене характерним для курганів скіфського часу на Полтавщині способом: шляхом влаштування грабіжницького ходу з колодязями, виритого у східній полі насипу. Грабіжники потрапили до камери через хід в районі вхідної приступки — північно-східного кутка ями, зрили сходинку й дісталися до поховання. З метою пересіювання вмісту і пошуку дорожчостей, вони витягли до розширення ходу більшість кісток похованих (понад 230 кісток), черепа, щелеп, великих кісток та ребер коня, окремих — бичка, м'ясо від частини туші якого слугувало за напутню їжу. Кістки суцільним шаром лежали на східній частині заплічка й сходинки (рис.58), були витягнуті вище вздовж ходу до масиву насипу. Це пограбування практично повністю знищило поховання. Друге пограбування здійснювалося аматорами від грабіжників. Ними закладений великий колодязь овальної форми у центрі кургану, над провалом поховальної камери, що доведений до рівня заплічків. З цими «розкопками» пов'язані сліди великого вогнища в центрі ями, на глибині до 2,30 м від репера і перекопування кутків внутрішньої її частини. Напевне, вміст заповнення черговий раз пересіювався, для чого треба було підтримувати освітлення за допомогою скалок чи смолоскипу, вуглини від яких виявлені у заповненні (рис.58). А ось розкладання багаття засвідчувало вже пізній осінній чи ранній весняний час пограбування. Розкладання великого вогнища із соломи та гілок кушів мало за мету прогрів замерзлого

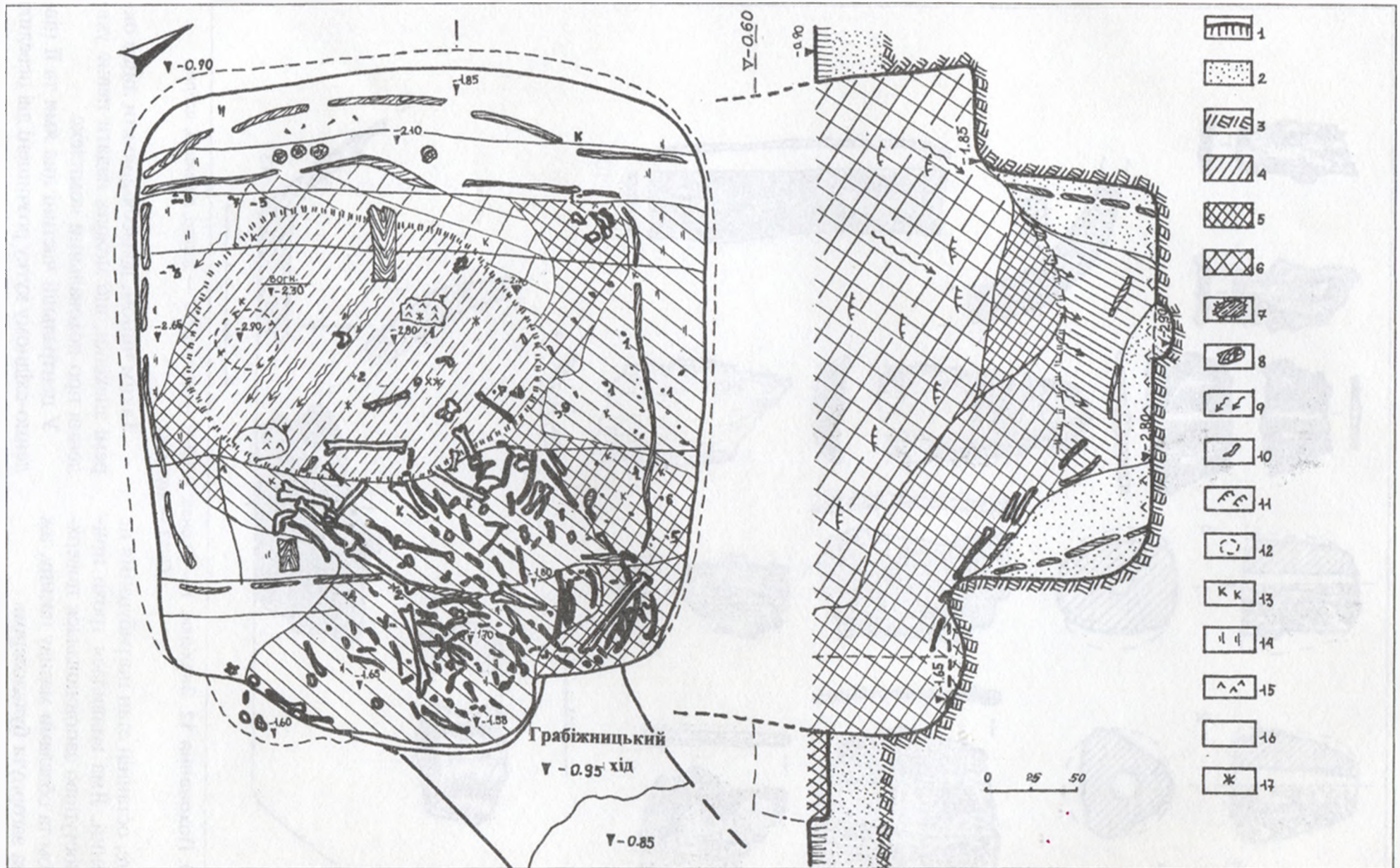

Рис. 58. Поховання 12. План, перетин, частина грабіжницького ходу XVII–XVIII ст.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — материк; 4 — чорноземно-суліщане заповнення; 5 — перекоп 1920-х рр.; 6 — перекоп XVII–XVIII ст.; 7 — сліди вогнища поч. 1920-х рр.; 8 — дерево; 9 — затьоки; 10 — кістки людей і тварин; 11 — дернини; 12 — рештки стовпів; 13 — уламки кераміки; 14 — вуглини; 15 — шкіряний тлін; 16 — межі ями у перетині; 17 — залізни вироби чи їх уламки.

Цифрами на плані позначені: 1 — фрагменти меча чи кинджала; 2 — відщепи кременю; 3 — наконечники стріл; 4 — уламки сагайдака; 5 — уламки наконечника на спис; 6, 7 — ворворки; 8 — платівка від бойового поясу; 9 — фрагмент наверхня меча; ж — рештки шкіряно-металевого захисного обладунку, з відбитками жовтої фарби.

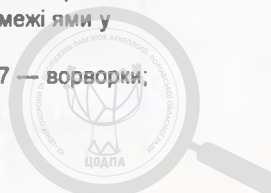

Рис. 59. Поховання 12. Знахідки. 1 — бронза; 2-4,9-10 — залізо; 5-7 — залізо, тканина, шкіра; 11-13 — кераміка..

грунту. Проте, останній етап пограбування не був завершений. Яма виявилася трохи прикиданою і поступово заповнювалася поверхневим ґрунтом та обвалами масиву насипу, аж поки не була загорнута бульдозером.

Таким чином, вдалося виявити лише окремі знахідки, що можуть надати певне уявлення про поховальний комплекс.

У центральній частині дна ями та її південно-східному кутку розчищені дві невеликі

ділянки зі збереженими рештками шкіряного тліну (10x26 та 12x30 см) (рис.58). У центрі та північно-східній частинах ями, у нижньому вмісті перекопу, виявлені дрібні фрагменти леза розслоєного пакетного залізного виробу, типу меча чи кинджала, розміром від 1,2x2,3 до 3,0x4,1 см (рис.58:1). Там же та в грабіжницькому ході (на східному заплічку) трапилися маленький і дещо більший (0,3x0,7 і 2,4x3,2x0,6 см) (рис.58:2) аморфні відщепи чорно-сірого напівпрозорого кременю, без слідів патинізації. У південно-західному кутку ями, на рівні дна, виявлені повністю корозований і майже цілий тригранні бронзові наконечники стріл (рис.58:3). У грабіжницькому перекопі й заповненні грабіжницького ходу трапилися окремі подрібнені уламки деталей шкіряно-дерево-металевої конструкції сагайдака, з рештками з'єднань (рис.58:4); у північно-східному кутку ями та заповненні — фрагменти перетинів пера (рис.58:10), тулеї та втулки залізного наконечника на спис, з відбитками шкіряного чохла (рис.58:5). Серед кісток грабіжницького ходу виявлені уламки втулки ще одного залізного полога, циліндричної форми, виробу, що може, хоча б посередньо, співставлятися з фрагментами підтоку (рис.58). На перекопах у центрі ями, східного заплічка і край західної стінки виявлені дві дуже корозовані залізні ворворки — одна у розвалі з двох частин, інша — практично ціла, з відбитками тканини та слідами шкіряних шнурів в отворах (рис.58:6,7).

У заповненні, в південно-західному кутку ями, трапилася вузька, повністю корозована, залізна платівка, розміром 1,6x6,0 см і товщиною 0,2 см, певно, *деталь наборного пояса* (рис.58:8). Ближче до північно-східного кутка ями у перекопі виявлена знищена корозією ще одна деталь залізного кинджала чи меча — фрагмент дугоподібної волоти його навершя (рис.58:9). Практично по всьому заповненню ями виявлялися дрібні й дещо більші фрагменти шкіряно-металевого тонкого виробу із незначним профілюванням, атрибутованому як *деталі захисного обладунку* (чий опис наведено нижче). Всього виявлено 16 таких уламків різних розмірів. Напевне, від фарбування піхов чи ще якихось виробів збереглися невеликі шматочки жовтої фарби, поміпні у заповненні грабіжницького ходу (рис.58:ж).

З перекопів та заповнення ями походять 13 уламків ліпного посуду, що належали чо-

тирьом посудинам (рис.58:к) — ліпним горщикам, кружці-кухлику та чорнолискованому черпакові (рис.59:11-13).

За антропологічними визначеннями понад 230 кісток похованих, виявлених у перекопі та грабіжницькому ході, встановлено вміщення до камери двох осіб. Більшість кісток належать практично повному скелету молодого *чоловіка*, віком *18-21 років*, ростом 165,0-169,0 см. Невелика кількість кісток та окремі молочні зуби — *дитині*, ймовірно, дівчинці, віком *6-9 років*.

Нижче подається детальніша характеристика знахідок.

Знахідки. Кераміка 1. Дрібні уламки ліпного *горщика* із шерехатою поверхнею, розміром 1,4x1,8 та 1,6x2,0 см. 2 од. Походять, вірогідно, зі складу тризної відправи.

2. Подрібнені уламки ліпного сіроглиняного *горщика* із заглаженою поверхнею, розміром від 1,7x1,8 до 2,7x1,8 см. 5 од. Походять також, вірогідно, зі складу тризни.

3. Дрібні уламки ліпного *черпака* із добре золощеною поверхнею чорного кольору, розміром від 1,6x1,9 до 3,7x4,1 см. 5 од. Фрагменти належать стінкам, розслоєному уламку шийки та плаского денця черпака, реконструйований діаметр якого становить 10,2 см (рис.59:12-13). Походять зі складу напутнього інвентаря.

4. Маленький *фрагмент* ручки ліпного *кухля (кружки)* із заглаженою поверхнею палевого кольору, розміром 1,5x2,0 та товщиною 0,9 см. Ручка посудини мала видовжено-овальний перетин, із зовнішнього боку була прикрашена канельованим виступом (рис.59:11). Походить зі складу інвентаря поховання.

Вироби з кременю. 5-6. Маленький і значно більший (0,3x0,7 і 2,4x3,2x0,6 см) *відщепи* чорно-сірого напівпрозорого кременю, без слідів патинізації та використання.

Вироби з бронзи. 7-8. Повністю корозований і цілий (зі втратою двох кінців граней) тригранні *бронзові наконечники стріл*. 2 од. Наконечники трикутні, із прихованою втулкою, за виглядом останнього, — із прямими гранями, з ледь підкресленими краями прямозрізаних лопатей (рис.59:1). Основі жала надана певна «баштоподібність». Є незначні заглибини, що підкреслюють контури прихованої втулки. Висота збереженого наконечника — 1,9 см. Належать до III-го від-

ділу, 4-го типу, 1-го варіанту, за Г.І.Мелюковою (*Мелюкова, 1964, с.22-23, рис.1*).

Вироби із заліза 9. Уламки *наконечника списа*. Окремі фрагменти пера, тулеї та втулки залізного наконечника на спис, з пером лавролистий (?) форми, конічною пустотілою тонкостінною втулкою, зі слідами дерев'яного ратища, та рештками шкіряного чохла, відбитки якого збереглися на зовнішній поверхні. Загальна довжина наконечника не встановлюється. Діаметр втулки реконструюється у межах 1,8-2,6 см, наявні перетини пера, шириною 1,8-2,4 см, зі збереженою неврюрою — ребром, належать верхній частині наконечника (рис.59:4). Товщина праского пера у цій частині не перевищує 0,25-0,30 см. Кількість фрагментів 6 од. Їх розміри: 1,5x3,6; 1,9x3,5; 1,8x2,7; 1,7x1,9; 0,9x2,2 та 2,1x2,4 см.

З лицьового боку на всіх фрагментах, помітні залишки шкіри. Матеріал шкіряного чохла тонкий, добре оброблений. На найбільшому фрагменті втулки, на шматку шкіри, помітні мінералізовані складки (рис.59:4). Шкіра має шарувату структуру, що може бути свідченням її фарбування одним кольором з обох сторін ще перед виготовленням виробу. Шарувата структура добре помітна на зламах. Світліший шар (природній колір) розміщений між двома темнішими (штучна пігментація). Нижче — залишки заліза.

На великих фрагментах втулки, з внутрішнього боку, є дрібні залишки тканини, що, можливо, виконувала роль ушльнювача між деревком і наконечником списа. Тканина ця середньоволокнистої структури, визначити напрямки основи і піткання неможливо через погану збереженість матеріалу. Помітна велика щільність дрібних повздовжніх складок, що додатково підтверджує припущення про використання тканини для ушльнення при закріпленні наконечника на деревку.

10-11. Деталіями шкіряного чохла на спис могли бути залізні *ворворки*. Ворворки мають конічну (більш-менш ціла) та зрізано-конічну (у 4-х уламках) форми. Перша, висотою — 2,2 см, з діаметрами основ — 0,7 та 1,8 см; друга, висотою — 2,1 см, з діаметрами відповідно — 1,5 і 2,0 см (рис.59:2-3). Діаметри конічних, звужених до верху, отворів коливаються в основі від 0,6 до 0,7 см. Метал ворворок повністю корозований.

До отвору цілої ворворки пропущено шкіряний шнур, підтрикутного перетину. Матеріал його виготовлення — замша. Відзначена саме характерна для шкіри цього способу обробки рихла структура.

Зверху, на ворворці, в кількох місцях збереглися проіржавілі рештки тканини. Структура тканини — дрібноволокниста, щільна. Матеріал — рослинного походження, можливо, льон. Вірогідна частота ниток — 26-30 на 1 см. Нитки основи спрямовані вздовж вісі ворворки. Можливо, тканина є залишками одягу чи покривала-савану. На фрагментах іншої ворворки по-

мітні залишки шкіри і деформовані відбитки тканини, аналогічної вищеописаній.

12. *Уламки* залізного полого, циліндричної форми, виробу (2 од.), що, зі значною долею припущення, ідентифіковані як фрагментами *підтока списа* (рис.59:4 — *внизу*). Відзначимо, що втульчастий циліндричний корпус виробу був досить тонкостінний (0,2-0,3 см), його діаметр становив 1,8-2,4 см. Збереглося два не досить виразних фрагменти — 1,8x2,4 та 2,6x3,1 см.

З внутрішнього боку помітні сліди тканини-ушльнювача, аналогічної виявленій у втулці на спис.

13. *Уламки меча чи кинджала*. Фрагмент дугоподібної *волюти* наверсія (рис.59:9), підпрямокутної у перетині, розміром 0,6x3,5 см та товщиною 0,4-0,5 см. Варто згадати й дрібні *фрагменти леза* розслоєного пакету, розміром від 1,2x2,3 до 3,0x4,1 см, виявлені у перекопі, а також єдиний незначний шматочок руків'я.

14. Дрібні й дещо більші фрагменти *деревко-шкіряного виробу* із залишками металу, незначним профілюванням, наявністю складок і зморшок, що визначаються, гіпотетично, як рештки *сагайдака*. Загальна кількість фрагментів — 11. Їх розміри — від 0,6x1,4 до 1,4x2,3 см. Форма різноманітна, часом зі складними вигинами (рис.59:5-6).

На кількох фрагментах (5 од.) збереглися відбитки на дереві та металі тканин. Візуальний огляд дозволяє судити про два типи тканин (тканини 1 та 2).

Тканина 1. Прикипілі рештки мінералізованої тканини з лицьового боку вкриті залізними окислами. Тканина середньоволокнистої розрідженої структури. Величина фрагмента тканини — 1,0x1,4 см, посередині проходить складка. Тканина прикипіла до дрібного дерев'яного уламка з металевою (залізною) накладкою і залишками шкіри. Походження волокон, можливо, тваринне, — тонка вовна (шерсть). Діаметр волокна — 0,25-0,30 см. Складка йде по нитках основи. Частота решток основи — 23-25 ниток в 1 см, піткання — 20-22 в 1 см.

Судячи із загальної характеристики тканини, це може бути м'яка шерстяна тканина із доброю здатністю до драпування, скоріше за все, імпортна. Та, певно, відбиток тканини — деталь костюма.

Тканина 2 збереглася у відбитках на чотирьох металізованих уламках. Тканина розміщувалася безсистемно, з великою кількістю дрібних складок різноманітного спрямування. Сама тканина щільна дрібноволокниста, що нагадує за структурою шовк. Діаметр ниток — близько 0,20-0,25 мм, частота ниток — 30-32 в 1 см. Напрямок ниток основи і піткання не визначається. Підтверджується матеріал тканини і характером складок.

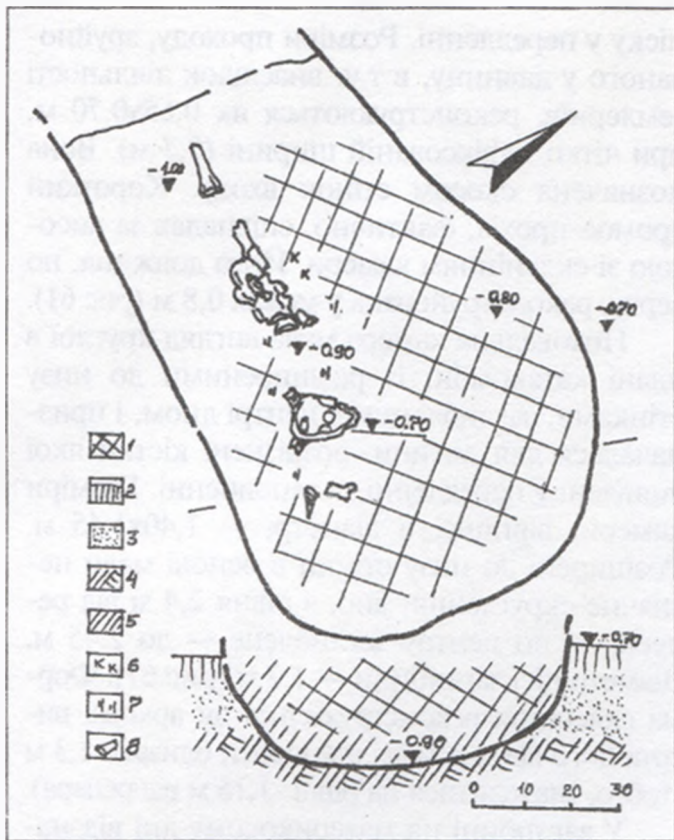

Рис.60. Поховання 12, грабіжницький хід 1, основа колодязя входу. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — перекоп; 2 — похований ґрунт; 3 — пісок; 4 — материк; 5 — темний затічний супісок; 6 — фрагменти кераміки; 7 — вуглини; 8 — кістки коня.

15. Залишки шкіряно-металевого захисного обладунку з рештками одягу. Виявлено 16 таких уламків різних розмірів, у вигляді шматочків різноманітної форми дерево-шкіряної структури, з великою кількістю тонкого металу (тонкої залізної бляхи товщиною 0,3-0,4 мм). Їх розміри — від 1,0x1,3 до 3,4x3,9 см, товщина — 0,15-0,25 см (рис.59:7-8).

Уламки — різної форми, але майже всі, зі зворотного боку мають відбитки тканини різного ступеню чіткості. Візуально, характеристики тканини не мають великої різниці та є аналогічними тканині 1 наведеного вище (№ 14) опису. Це тонка середньоволокниста розріджена вовняна тканина, напевне, імпортного походження, з частотою ниток 23-25 в 1 см основи і 20-22 ниток підкання. Добре помітне Z-подібне кручення, що не визначалося на попередніх фрагментах. Інших додаткових даних щодо характеристики тканини, ні на лицьовому, ні на зворотному боках решток виробу — слабо профільованого шльонного шкіряного панциру, вкритого тонким залізним листом, не помічено.

В якості гіпотези пропонується вважати ці фрагменти частинами рознесеного грабіжниками захисного обладунку з відбитками одягу з внутрішнього боку. Щодо походження шерстяної тканини припустиме її малоазійське (?) виготовлення.

16. Залишки бойового поясу. Виявлена вузька, повністю корозована, залізна платівка, розміром 1,6x6,0 см і товщиною 0,2 см, що

належить до числа деталей *наборного пояса* (рис.59:10). Вона мала на краях, по центру (вздовж довшої вісі), з обох сторін, по одному круглому отвору для закріплення, діаметром 0,15 см.

Таким чином, досліджені рештки поховання *скіфського часу* мають всі підстави бути віднесені до числа підкурганних впускних поховальних комплексів другої половини V ст. до н.е.

З похованням 12 у насипу VI дослідженого кургану пов'язане влаштування двох грабіжницьких об'єктів — грабіжницького ходу № 1 та грабіжницького колодязя-перекопу.

Грабіжницький хід № 1 (козацької доби). Виявлений на глибині 0,7-0,8 м на північний схід — схід від поховання 12, причому, його вхідний колодязь розташовувався за 6,8 м у вказаному напрямку від репера (кут 160° від УЦ). Досліджена нижня частина ходу, загальною протяжністю 4,2 м та шириною 0,6-0,8 м (рис.35). Хід виявився порівняно прямий, націлений на центр кургану. Вхідний колодязь споруджений із поверхні насипу VI. Він являв собою видовжено-підпрямокутну заглибину-яму, зі скругленими кутами, розміром 0,70x1,80 м, що мала дно на глибині 0,70-0,80 м (рис.60). Далі, на південний захід — захід, хід звужувався і заглиблювався, до рівня материка, аж поки не натрапив на сходинку-приступку ями скіфського поховання. Ширина ходу під масивом насипу не перевищувала 0,6-0,8 м, висота, з огляду на вже досліджені подібні ходи, не могла перевищувати 0,9-1,0 м. Грабіжники, при пробиранні масиву насипу, прокопали через центр катакомбне поховання 11, зрили його заповнення у пошуках дорогоцінностей, а потім — взялися за вибирання поховання 12.

Заповнення ходу було рихлим перекопом, з дуже перемішаним ґрунтом, де переважала материково-супіщана суміш, рештки дерева, а в передденні — кістки похованих — у західній частині, а в східній — фрагменти черепа молодої особини коня (рис.60). Зі знахідок, що виявлені у заповненні, відзначимо уламки ліпного посуду скіфського часу та кілька фрагментів захисного обладунку.

Щодо датування часу здійснення першого пограбування через зазначений хід, то існують всі підстави вважати за епоху його

спорудження добу пізнього українського середньовіччя — від XVI до XVIII ст. Подібні ходи, до того ж орієнтовані на центр кургану зі сходу, не раз виявляли на Більських некрополях, у Новосанжарському кургані скіфського часу тощо (Супруненко О.Б., Супруненко О.О., 2000, с.86-91).

Грabiжницький колодязь-перекоп (новiтнього часу). Знаходився 0,3-0,4 м на пiвнiчний схiд — пiвнiч вiд репера (кут 90° вiд УЦ), простежуючись як у схiднiй стiнцi центральної бровки, так i в насипу кургану з 0,3-0,6 м. Перекоп мав вигляд овального у планi, орієнтованого з пiвнiчного заходу на пiвденний схiд, колодязя-ями, розмiром 2,6x3,8 м, що досягав глибини дна поховання 12 — 2,60-2,80 м (рис.35-36; 58). Стiнки перекопу звужувалися до камери поховання, а нижче — майже співпадали з центральною частиною ями, тобто влаштовувалися у заповненнi. У перекопi, крiм вже описаного за заповненням поховання 12, дернового супiску з вуглинами, траплялися зотлiлi гiлки, шматочки мiдного дроту та кiлька фрагментiв пляшкового скла початку ХХ ст. Враховуючи поширення скарбощукацтва у Кременчуцькiй окрузi на початку i в серединi 1920-х рр., влаштування перекопу слiд вiдносити саме до цього часу.

Поховання 13 (катакомбне, впускне) вiдкрито за 6,7 м на схiд вiд репера (кут 166° вiд УЦ), на глибинi 1,2 м, за сiро-чорною плямою супiщаного заповнення дромоса катакомби (рис.35), на межi пiвденно- та пiвнiчно-схiдних секторiв кургану. Загальний напрям орієнтацiї впушеної до поли насипу IV поховальної споруди, за повздовжною вiссю, — захiд - пiвнiчний захiд — схiд - пiвденний схiд (рис.36). Дослiджувалися нижнi частини невеликого вхiдного колодязя, короткого дромоса та поховальна камера (рис.61).

Нижня частина вхiдного колодязя, скруглено-пiдпрямокутної у планi форми, розмiром 0,70x1,00 м, iз трохи звуженими до похилого, вiдiленого уступами, дна стiнками, розташовувалася з пiвденно-схiдного боку камери (рис.61). Дно входу мало перепад глибин в 0,1 м i залягало на рiвнi 1,6-1,7 м вiд репера. Заповнення нижньої частини вхiдного колодязя мiстило змiшаний сiро-коричневий супiщаний ґрунт викиду, з прошарком свiтлого

пiску у переддenni. Розмiри проходу, зруйнованого у давнину, в т.ч. внаслiдок дiяльностi землерийв, реконструюються як 0,65x0,70 м, при чiтко зафиксованiй ширинi (0,7 м). Вона позначена скосом стiнок входу. Короткий дромос-прохiд, фактично, співпадав за висотою зi склепiнням камери. Його довжина, по верху, реконструйована у межах 0,8 м (рис.61).

Поховальна камера мала вигляд круглої у планi катакомби, iз розширеними до низу стiнками, заглибленим у центрi дном, i призначалася для дитини, розрiзненi кiстки якої виявленi у переддenni та заповненнi. Розмiри камери, вiрнiше, її дiаметр, — 1,40x1,45 м. Розширенi до низу стiнки в основi мали незначне скруглення; дно, з рiвня 2,4 м вiд репера, — по центру заглиблене — до 2,45 м. Дiаметр цiєї заглибини — 1,3 м (рис.61). Форма склепiння реконструюється як аркова, висота його вiд дна мала становити близько 1,3 м (тобто, знаходиться на рiвнi -1,15 м вiд репера).

У заглибинi на материковому днi вiдзначенi окреми вуглини, невеликi скупчення яскравочервоної вохри, шматочки бiлопiщаної (зi вiстом крейди) природної маси та кiлька дрiбних вапнякових конкрецiй-камiнцiв, а також кiлька зубiв дитини. У заповненнi камери, на глибинi 2,2 i 2,4 м вiд репера, виявленi двi овальнi тонкi плями невеличких вогнищ, одна з яких мала дiаметр 12x15 см. На 0,3 м вище вiд них в супiску вiдзначенi вохристi скупчення, вiднайдено кiлька хребцiв дитини (рис.61).

Одонтологiчний аналіз засвiдчив вiк дитини — до 12 рокiв.

Заповнення камери мало сiро-коричнево-супiщаний однорiдний характер, перерiзалася тонкими лiнзами материкового пiску, а на днi мiстило прошарок материкового пiску — обвалу зi стiнок. У заповненнi виявлено десяток дрiбних уламкiв лiпної керамiки (рис.61).

Знахідки. Уламки 2-х лiпних посудин, а саме:

1) **фрагменти** стiнок та плаского денця (товщина 0,9-1,0 см) лiпного **горщика** середнiх розмiрiв, iз добре заглаженою пiсля розчосiв гребiнцевим штампом, ангобованою, сiро-палевого кольору, поверхнею, в нижнiй частинi тулуба якого помiтний горизонтально розташований ряд зигзагу, утворений подвійними вiдбитками прямого штамп-лопаточки (рис.62:3-4). Вiдзначенi домiшки пiску, вигорiлої черепашки та органiки у свiтлокоричневого кольору щiльному пористому тiстi. 8 од., в т.ч. 4 уламки стiнок, а 4 — денця.

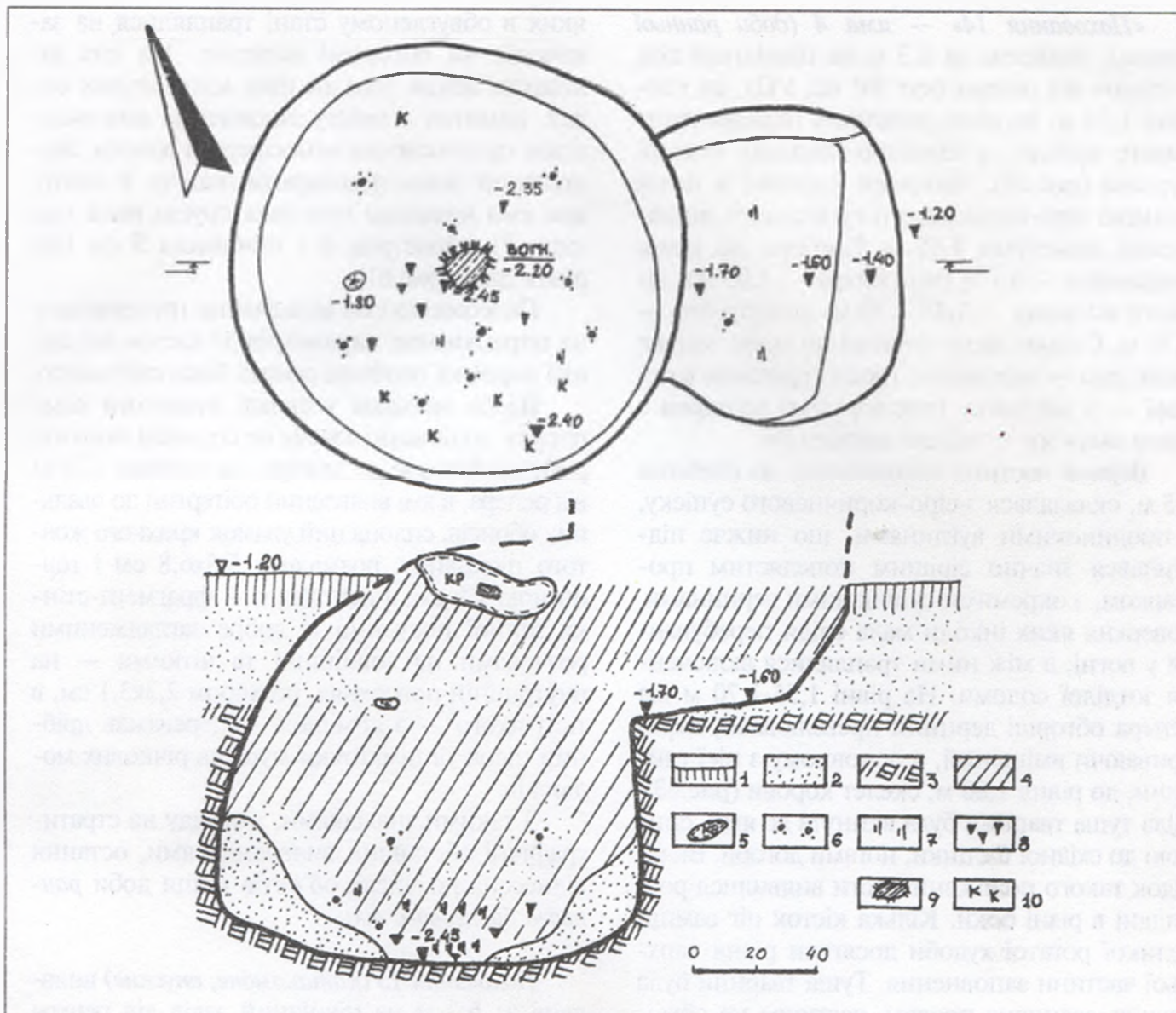

Рис.61. Поховання 13. План, перетин.

Умовні позначення: 1 — похований ґрунт; 2 — пісок; 3 — материк; 4 — чорноземно-супіщане темне заповнення; 5 — кротовина; 6 — крейда; 7 — вуглини; 8 — камінці; 9 — сліди вогнища; 10 — фрагменти кераміки.

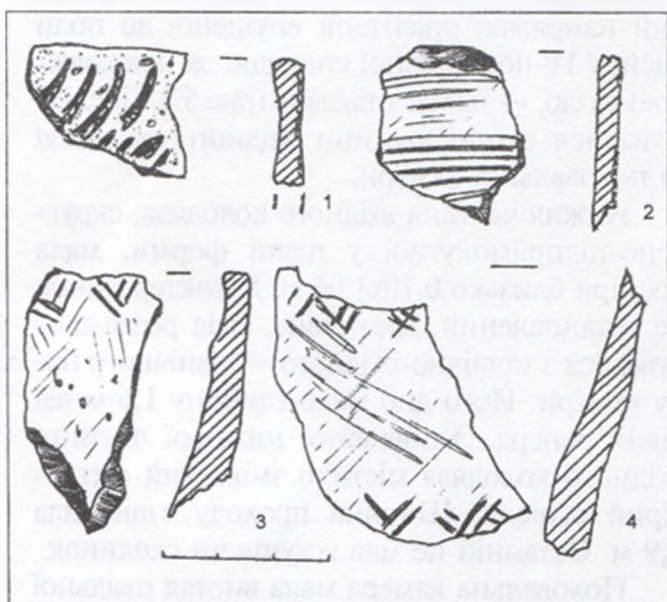

Рис.62. Поховання 13. Фрагменти кераміки.

Останні дрібні, розміром від 0,9x1,2 до 1,5x1,6 см. Фрагменти стінок значніші, зі слідами орнаментатції, розміром від 0,9x1,1 до 3,2x5,7 см;

2) уламки вінця й стінки ліпної миски, орнаментованої по внутрішньому краю зрізу незначними пальцевими защипами, нижче зрізу, із зовнішнього боку, — двома рядами скошених відбитків п'ятизубого гребінця, на стінках, ближче до денця — вертикальними смугами, прокресленими п'ятизубим штампом, відділеними одна від одної такими ж, за шириною, проміжками заглаженої неорнаментованої поверхні посудини. Розміри уламків: 2,3x3,0 та 2,4x3,3 см (рис.62:1-2).

Поховання віднесене до *катакомбного часу*. Можливо, із його здійсненням, насип IV був підсипаний (досипка з півдня).

«*Поховання 14*» — *яма 4* (доба ранньої бронзи), виявлена за 8,3 м на північний схід — північ від репера (кут 54° від УЦ), на глибині 1,35 м, на рівні залягання передматерикогового супіску, в північно-східному секторі кургана (рис.35). Читалася круглою в плані плямою сіро-коричневого супіщаного заповнення, діаметром 1,45 м. Глибина від рівня виявлення — 0,7 м (від репера — 2,05 м), діаметр по верху — 1,45-1,50 м, діаметр дна — 1,30 м. Стінки дещо звужені до низу, майже рівні, дно — вирівняне, трохи скруглене в основі — у материку (рис.63). Яма впущена з рівня поли чи підніжжя насипу IV.

Верхня частина заповнення, до глибини 1,5 м, складалася з сіро-коричневого супіску, з поодинокими вуглинами, що нижче підстилався значно сірішим попелястим прошарком, з окремими супіщаними дернинами, поверхня яких інколи мала сліди перебування у вогні, а між ними траплялися включення зотлілої соломи. На рівні 1,55-1,70 м від репера обгорілі дернини превалювали, перекиваючи вміщений, в основному з цієї глибини, до рівня 1,80 м, скелет корови (рис.63). Ціла туша тварини була вкинута до ями, спиною до східної її стінки, ногами догори. Внаслідок такого положення ноги виявилися розкидані в різні боки. Кілька кісток ніг самиці великої рогатої худоби досягали рівня верхньої частини заповнення. Туша тварини була всуціль засипана просом, частково не обмолоченим. Нижче скелета, до дна, вся нижня частина заповнення містила суміш зерен проса із сірим, а то й чорним від природного загорання зерна, супіском, часом із затьоками (рис.63). На глибинах 1,85 та 1,95 м від репера, переважаюче тут зерно, під час розкладання загорілося і, поступово тліючи, обвуглило частину скелета тварини. До такого висновку дійшли і консультанти — для палеоботанічних визначень рослинних залишків — доктори біологічних наук О.М.Байрак і Г.О.Пашкевич, а також С.А.Горбаненко, підтвердивши належність насіння просу (*Panicum miliaceum*), для палеозоологічних — кандидат історичних наук О.П.Журавльов. Досить велика кількість зернин (проба разом із супіском масою 1,5 кг) передана на наступне опрацювання й здійснення аналізів палеоботанікам ІА НАН України.

Вигоріле дно ями свого часу встигала солома (схожа на висохлі стебла проса), сліди

яких в обвугленому стані траплялися на запеченій чи обгорілій поверхні. На цих залишках лежав тонкий шар мінеральних солей, вимитих зі вмісту заповнення ями внаслідок проникнення атмосферної вологи, підстелений білим прошарком попелу. У центрі дна ями виявлена невелика кругла ямка (від кілка-?), діаметром 6 і глибиною 5 см (від рівня дна) (рис.61).

Палеозоологічні визначення ґрунтувалися на опрацюванні параметрів 57 кісток від однієї дорослої особини самиці бика свійського.

Щодо знахідок у складі закритого комплексу, то останні зовсім не сприяли його атрибуції. Ближче до центра, на глибині 1,75 м від репера, в ямі виявлений обітертий до овальних обрисів, сплющений уламок крихкого жовтого пісковика, розмірами 5,5x6,8 см і товщиною 1,9 см, а неподалік — фрагмент стінки ліпної посудини із добре заглаженими розчосами на зовнішній та чіткими — на внутрішній поверхнях, розміром 2,3x3,1 см, в тісті якого — з домішок — переважав дрібний пісок та шматочки мушель річкових молюсків.

З такими знахідками, з огляду на стратиграфічні обставини виявлення ями, остання віднесена до числа об'єктів кінця доби *раннього бронзового віку*.

Поховання 15 (катакомбне, впускне) виявлене за 6,3 м на північний захід від репера (кут 35° від УЦ), на глибині 1,55 м, за сірою плямою супіщаного заповнення камери (рис.35) у північно-західному секторі кургана. Загальний напрямок орієнтації впущеної до поли насипу IV поховальної споруди, за повздовжньою віссю, — північ - південь (рис.57). Досліджувалися нижні частини вхідного колодязя та поховальної камери.

Нижня частина вхідного колодязя, скруглено-підпрямокутної у плані форми, мала розміри близько 0,70x1,05 м. Характер стінок не встановлений. Дно рівне. Вхід розташовувалася з північно-східного — північного боку камери. Його дно мало глибину 1,6 м від рівня репера. Заповнення нижньої частини вхідного колодязя містило змішаний світло-сірий супісок. Ширина проходу становила 0,9 м. Останній не мав уступів чи сходинок.

Поховальна камера мала вигляд овальної у плані катакомби, зі звуженими до низу стінками, рівним дном, ніяких кісткових за-

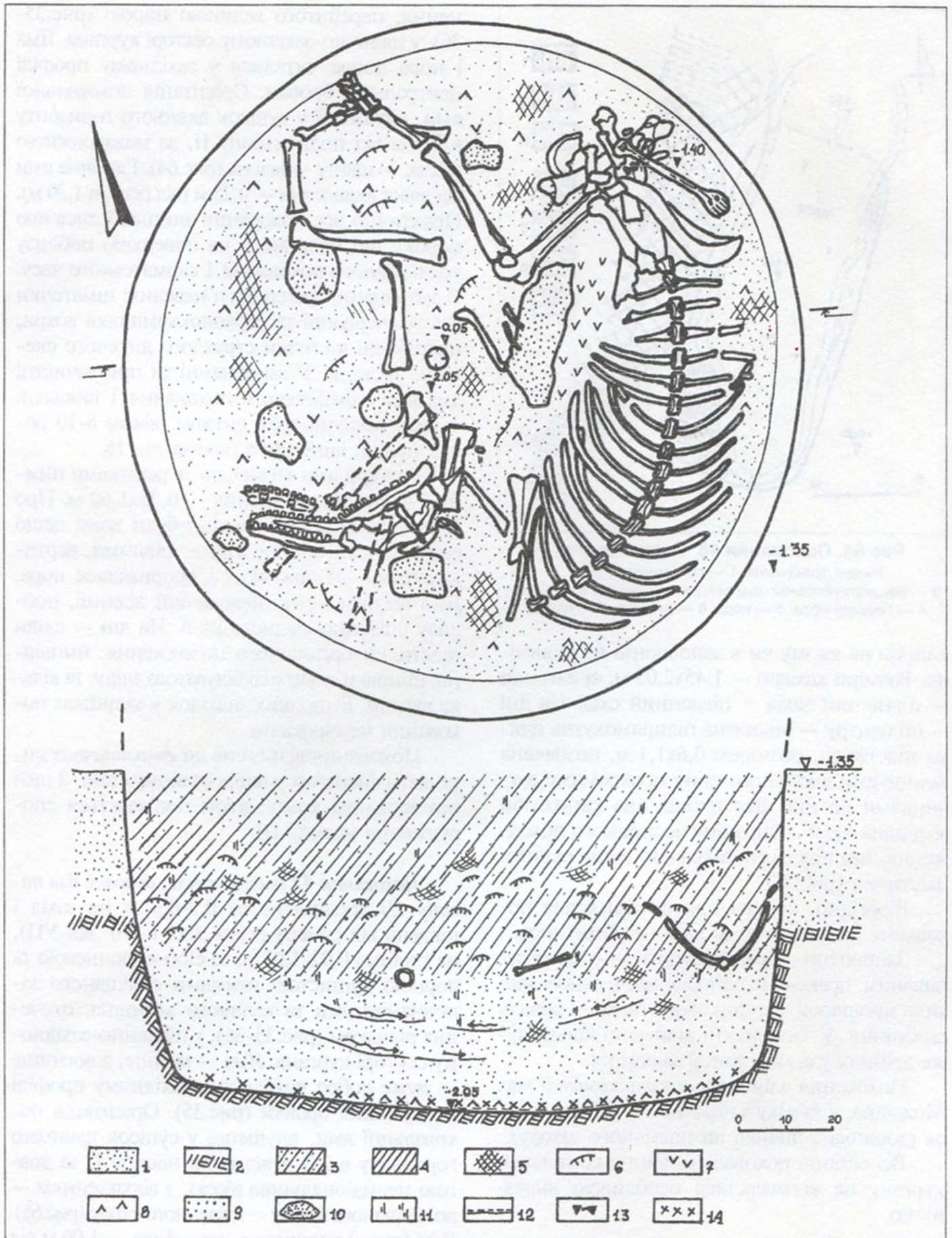

Рис.63. „Поховання” - яма 14. План, перетин.

Умовні позначення: 1 — пісок; 2 — материк; 3 — супісок сірого кольору; 4 — чорноземно-супіщана суміш; 5 — обгорілі дернини; 6 — дернини; 7 — рослинний тлін; 8 — шкіряний тлін; 9 — зернівки пшани; 10 — скупчення зернівок пшани; 11 — вуглини; 12 — мінералізовані органічні рештки; 13 — дрібні уламки каменів; 14 — рослинно-пшанича суміш на дні.

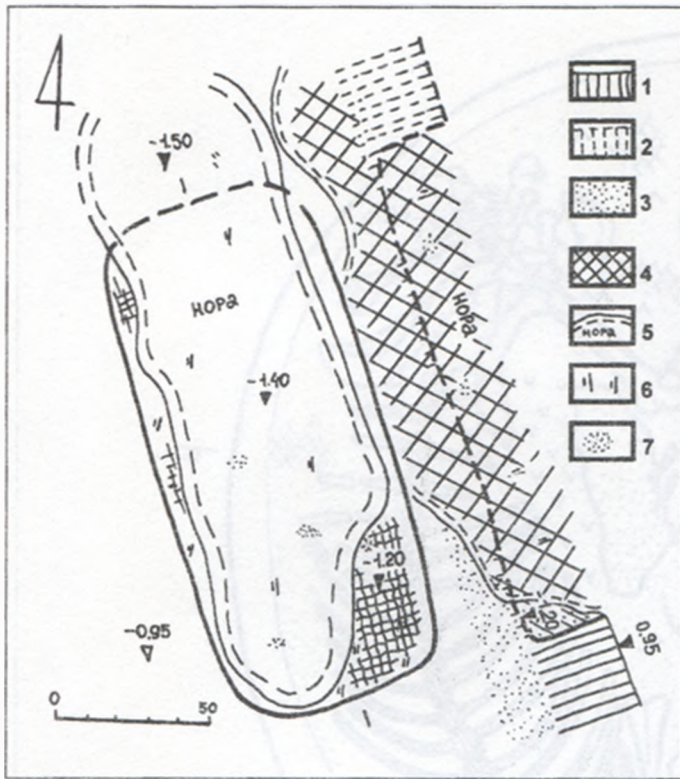

Рис.64. Поховання 16. План, перетин.

Умовні позначення: 1 — похований супісок;

2 — реконструйований шар похованого супіску; 3 — пісок;
4 — перекоп нори; 5 — нора; 6 — вуглини; 7 — вохра.

лишків на якому чи в заповненні не виявлено. Розміри камери — 1,45x2,05 м, орієнтація — північний захід — південний схід. На дні — по центру — виявлена підпрямокутна пляма підстилки, розміром 0,6x1,1 м, позначена залишками шкіряного тліну та окремими вуглинками на ній. Вся площа дна катакомби зберігала ще й сліди тліну рослинного походження, що підстилав зазначені вище рештки підстилки (рис.57).

Вірогідно, камера призначалася для поховання дитини, кістки якої не збереглися.

Заповнення камери було темносірим супішаним, практично однорідним, в основі містило прошарок материкового піску — обвалу склепіння. У заповненні виявлено кілька дуже дрібних уламків ліпної кераміки.

Поховання здійснене у *катакомбний час*. Можливо, у зв'язку з цим, насип IV підсипався (досипка з півночі чи північного заходу).

Всі останні поховальні та інші комплекси кургану не відзначалися особливою виразністю.

Поховання 16 (енеолітичне, основне для насипу III) виявлене за 2,15 м на захід від репера (кут 1° від УЦ), на глибині 0,95 м, за сіро-коричневою плямою супіщаного запов-

нення, перебитого великою норою (рис.35-36), у північно-західному секторі кургану. Яма і нора добре читалися у західному профілі центральної бровки. Орієнтація поховальної ями, впущеної у супісок давнього горизонту в 0,5 м від поли насипу II, за повздовжньою віссю, — північ - південь (рис.64). Глибина ями від рівня виявлення — 0,25 м (від репера 1,20 м). Практично все поховання знищене лисячою норою, що мала вихід на поверхню поблизу дослідженого поховання I сарматського часу. В заповненні траплялися невеликі шматочки яскравочервоної та червонокармінової вохри, подрібнені кісточки струхлого дитячого скелету, вуглини. У заповненні та при зачистці дна ями сарматського поховання I виявлені окремі молочні зуби дитини, віком 8-10 років, певно, винесені з поховання 16.

Розміри ями визначені за рештками нижньої частини заповнення — 0,75x1,60 м. Про кути можна зазначити, що були вони дещо скругленими, стінки ями — рівними, вертикальними, вздовж яких і проривалася нора. Дно відзначене на невеличкій ділянці, поблизу південно-східного кута. На дні — сліди підстилки органічного походження, ймовірно, циновки, у вигляді білуватого тліну, та кілька вуглин. Будь-яких знахідок у залишках поховання не виявлено.

Поховання віднесене до *енеолітичних* дитячих, здійснених у випростаному стані. З цим поховальним комплексом пов'язується спорудження насипу III.

Поховання 17 (енеолітичне, основне для насипу II) досліджене за 0,3-0,6 м на захід і південь від репера (кути 350° і 270° від УЦ), на глибині 0,92-1,00 м, за сіро-коричневою та чорною вуглистою плямами супіщаного заповнення ями та великого вогнища, оточених рівчаком (рис.35-36), у південно-західному секторі кургану. Яма — менше, а вогнище — дуже добре читалися у західному профілі центральної бровки (рис.35). Орієнтація поховальної ями, впущеної у супісок давнього горизонту в 2,2 м від поли насипу I, за довгою меридіональною віссю, з відхиленням — до північного заходу — південного сходу (рис.65). Яма (ямка) невиразна, неглибока — 1,00 м від рівня репера (5-6 см від поверхні), підпрямокутних, зі скругленими кутами, обрисів, розміром 0,32-0,35x0,65 м. Про стінки щось істотне стверджувати важко, у заповненні ви-

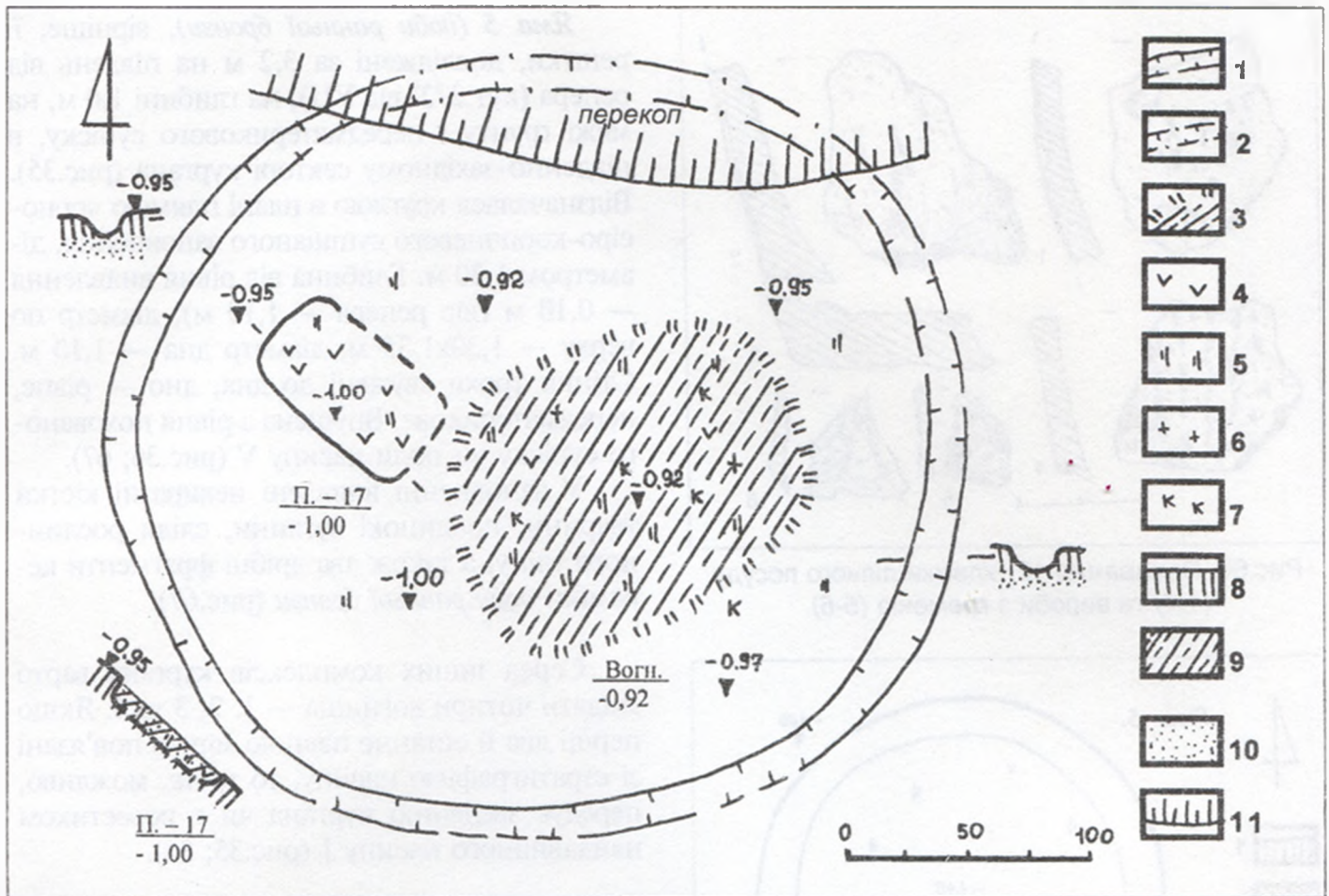

Рис.65. Поховання 17. План, перетин.

Умовні позначення: 1 — рів; 2 — реконструйовані обриси рову; 3 — вогнище; 4 — кістковий та рослинний тлін; 5 — вуглини; 6 — вироби з кременю; 7 — уламки кераміки; 8 — похований ґрунт; 9 — супіщане заповнення; 10 — пісок; 11 — грабіжницький перекоп

явлені кілька вуглин, ледь помітний кістковий тлін, напевне, від дитячого безінвентарного (?) поховання.

Розміри решток вогнища, — 1,20x1,45 м, розташованого південніше, за 0,4-0,5 м, від ями, визначені за товстою плямою чорного обгорілого піску із попелом, вуглинами та незначним прокалом ґрунту під ними, потужністю в 0,10-0,15 м. Воно розкладалося на давньому горизонті, на глибині 0,92 м від репера. Вогнище мало підпрямокутну, зі скругленими кутами форму, було орієнтоване за довгою віссю у широтному напрямку (рис.65).

Серед вмісту вогнища — дрібні чешуйки кременю, два відщепи зі слідами використання, фрагменти ліпного посуду із домішками білих «волосків» у тісті.

Поховальний комплекс, у складі ями та вогнища, був оточений невеликим, круглим у плані *ривчаком*, шириною 0,3-0,4 і глибиною 0,20-0,25 м, загальним діаметром 3,4-3,6 м, у заповненні якого траплялися вуглини, червона вохра, із південного заходу — посеред ривчака — був забитий отесаний стовпчик,

перетином 4x6 см, простежений на глибину до 1,35 м від репера (рис.65). Відкопування ривчака позначило початок зведення невеликого насипу II над цим похованням.

Знахідки. К е р а м і к а: 1-3. Фрагменти верхньої частини *стінок*, *переддення* і плоско-денця ліпного *горщика*, прикрашеного скошеними підтрикутними *наколами* загостреної палички і прогладженими до лискування, трохи нахиленими у вертикальному напрямкові, лініями (рис.66:1-3). Серед домішок у тісті пористої щільної маси, чорного і темно-коричневого кольорів, відзначимо візуально помітні білі «волоски» перепаленої черепашки, дрібний і блискучий кварцевий пісок та зернини кривавика. Розміри уламків: 2,7x2,9; 2,9x3,8 та 3,2x4,3 см, товщина черепка — 0,6-0,9 см.

4. *Уламок стінки* коричневоглиняного тонкостінного ліпного *горщика*, зі слідами навскісно пролощених ліній, домішками вигорілої у процесі випалу черепашки та органіки у пористому тісті коричнево-рожевого кольору; внутрішня поверхня черепка злегка за-

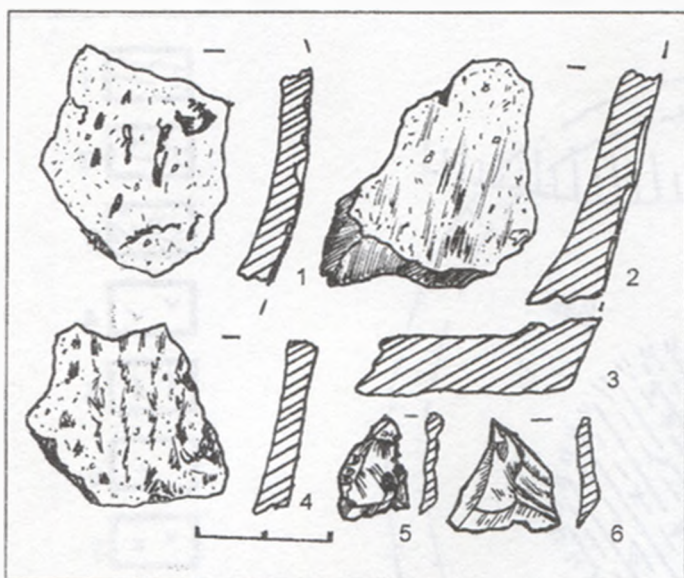

Рис.66. Поховання 17. Уламки ліпного посуду (1-4) та вироби з кременю (5-6).

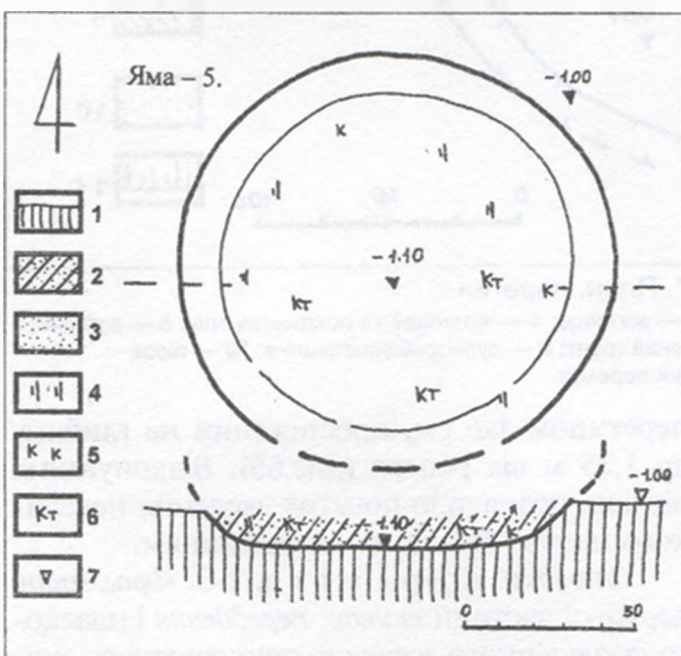

Рис.67. Яма 5. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — похований супісок; 2 — супіщане заповнення; 3 — пісок; 4 — вуглини; 5 — уламки кераміки; 6 кістки тварин; 7 — заміри глибин.

гладжена (рис.66:4). Розміри — 2,6x2,8 см, товщина — 0,45 см.

Вироби з кременю: 5. Відщеп сіро-жовтого прозорого кременю трапецієподібних обрисів, зі слідами використання (рис.66:6). Розміри — 1,8x1,9 см, товщина — 0,35 см.

6. Відщеп сіро-жовтого прозорого кременю аморфної форми, з ділянкою збереженої кірки жовна (рис.215:5). Розміри — 0,4x0,9 см, товщина — 0,3 см.

Таким чином, поховання віднесене, з певною мірою припущення, до числа дитячих неолітичних, вірогідно, постмаріупольських.

Яма 5 (добы ранньої бронзи), вірніше, її рештки, досліджені за 3,2 м на південь від репера (кут 272° від УЦ), на глибині 1,0 м, на межі ґрунту і передматерикового супіску, в південно-західному секторі кургана (рис.35). Відзначалася круглою в плані плямою чорно-сіро-коричневого супіщаного заповнення, діаметром 1,30 м. Глибина від рівня виявлення — 0,10 м (від репера — 1,10 м), діаметр по верху — 1,30x1,35 м, діаметр дна — 1,10 м. Стінки трохи звужені до дна, дно — рівне, передматерикове. Впущена з рівня похованого супіску чи поли насипу V (рис.36; 67).

У заповненні виявлені невиразні кістки тварини, поодинокі вуглини, сліди рослинного тліну, а також два дрібні фрагменти кераміки доби ранньої бронзи (рис.67).

Серед інших комплексів кургана варто згадати чотири вогнища — 1, 2, 3 та 4. Якщо перші два й останнє певною мірою пов'язані зі стратиграфією насипу, то третє, можливо, передує зведенню кургана чи є ровестиком найдавнішого насипу I (рис.35; 36).

Вогнище 3 (середньостогівське) виявлене за 6,7 м на південний схід від репера (кут 220° від УЦ), на глибині 1,25 м, у похованому ґрунті (в цьому напрямку відзначалося певне пониження лінії давнього горизонту), у південно-східному секторі кургана (рис.36). Рештки вогнища мали майже круглу в плані форму і вирізнялися плямою чорного попелястого заповнення, діаметром 0,45 м, товщиною 2 см. Візуально помітних слідів наявності якихось матеріалів у перегорілих рештках чи прокалі піску не відзначено. Поряд із вогнищем, на північний схід від його решток, знаходилося два гранітних камені, розкришених від дії вогню і води, — 0,3x0,4x0,2 м та 0,05x0,10x0,15 м (рис.68), один із яких було встановлено вертикально. Під більшим з них виявлено уламок вертикального вінця ліпної посудини, край якої ледь нахилений і відтягнутий у зовнішній бік, а верхня частина прикрашена скошеними відбитками крупнозубої гребінки (рис.69). Тісто горщика пористої крихкої маси, з домішками рослинності, вигорілої черепашки, кривавика і дрібного піску. Розміри черепка — 2,1x2,5 см, товщина — 0,7-0,8 см.

Щодо інших вогнищ, культурно-хронологічне положення яких може бути встанов-

лене лише у загальних рисах, пов'язуючись з поетапним досипанням насипу IV кургана, час їх розкладання віднесений до доби ранньої бронзи.

Вогнище 1 (доби ранньої бронзи-?) виявлене за 5,3 м на захід — північний захід від репера (кут 11° від УЦ), на рівні похованого горизонту — глибині 1,00 м (рис.35-36). Це овальна пляма попелу і прокаленого супіску, з поодинокими вуглинями навкруги, товщиною 1-2 см та розміром 0,55x0,80 м, орієнтована на довгою віссю північний захід — південний схід (рис.70:2). Навколо, на похованій поверхні, відзначена орієнтована аналогічно, пляма рознесених решток багаття, площею 0,85x1,10 м, з поодинокими вуглинями і, розташованими зі східного боку, слідами купки згорілого хмизу (гілочки кущів та стебла великих трав'яних рослин), — розміром близько 9x20 см (рис.70:2). Вогнище перекинулося по полю насипу IV.

Вогнище 2 (доби ранньої бронзи) виявлене за 9,8 м на північний схід від репера (кут 100° від УЦ), на глибині 1,15 м, на поверхні похованого ґрунту (під північно-східною полою насипу IV відзначалося помітне пониження лінії давнього горизонту на 0,15-0,20 м), у північно-східному секторі кургана (рис.35-36). Рештки вогнища, що залягали під полою насипу IV, мали вісьмокоподібну в плані форму і вирізнялися плямою сіро-чорного попелястого заповнення, розмірами 0,65x1,75 м, товщиною 4-5 см. Навколо вогнища відзначена незначна площа натопту і рознесених решток багаття розміром 1,0x2,5 м, орієнтована за довгою віссю північний захід — південний схід, що співпадала з напрямком орієнтації залишків вогнища (рис.70:1). Помітних слідів наявності якихось матеріалів у перегорілих рештках чи прокалі піску, крім вуглин від гілочок кущів та кількох шматочків кальцинованих тваринних кісток, не виявлено.

Знахідки поряд із вогнищем 2. За 0,3 м на північ від вогнища 2, також на рівні давнього горизонту, виявлена кам'яна зернотерка, залишена на місці робочою частиною вверх (рис.70:Л). Зернотерка виготовлена з метаморфізованого м'якого пісковика сірого кольору, з мергелястими включеннями, місцевого походження, виходи якого відомі в гирлі Псла. Вона має добре зашліфовану поверх-

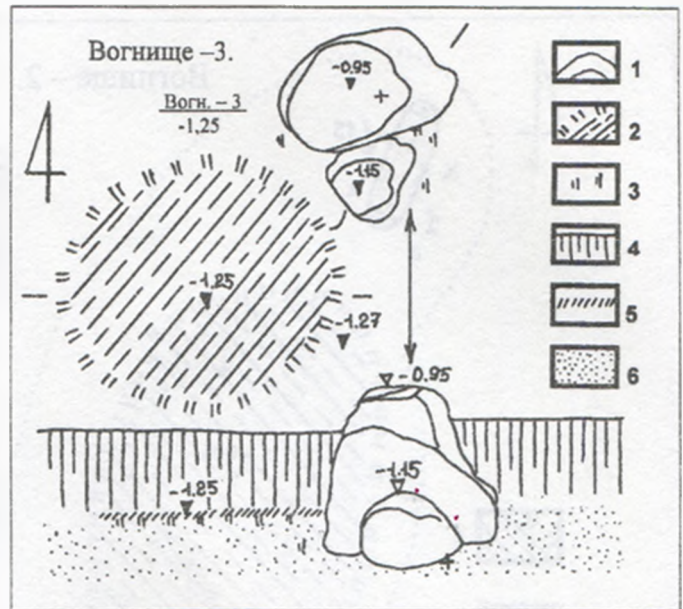

Рис.68. Вогнище 3. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — гранітне каміння; 2 — рештки вогнища; 3 — вуглини; 4 — похований супісок; 5 — попіл; 6 — пісок.

ню, пласку основу і ладдеподібну форму, з двома, дещо піднятими до верху краями. На них помітні давні сколи. Знайдена в 4-х уламках, які склеєні. Розміри: довжина — 30,9 см; максимальна висота — 6,8 см; висота робочої площини (товщина) — 3,0-3,4 см; ширина — 13,7 см; маса — 3,418 кг (рис.71).

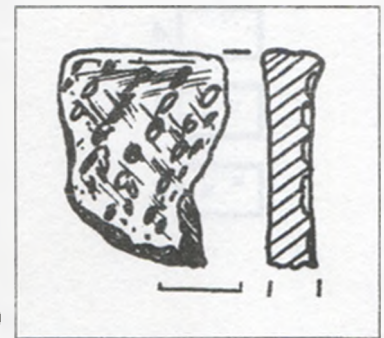

Рис.69. Вогнище 3.

Уламок вінця ліпної посудини.

Поряд із зернотеркою, на глибині близько 1,1 м від репера, виявлені дрібні уламки стінок ліпного тонкостінного горщика з лискованою поверхнею, залишками розкосів гребінцем з обох боків та домішками дрібного піску у тістій щільній масі чорного кольору, що могли належати до *катакомбного часу*. Розміри цих фрагментів: 0,4x0,6 та 0,9x1,2 см.

Всі ці матеріали, а також виявлення вогнища і знахідок під рештками поли насипу IV, свідчать про належність комплексу до епохи ранньої бронзи.

Вогнище 4 (доби ранньої бронзи) виявлене за 8,05 м на схід — північний схід від репера (кут 158° від УЦ), на рівні похованого горизонту — глибині 0,95 м (рис.35-36). Це овальна пляма попелу і прокалу супіску з поодинокими вуглинями, товщиною 2-3 см та роз-

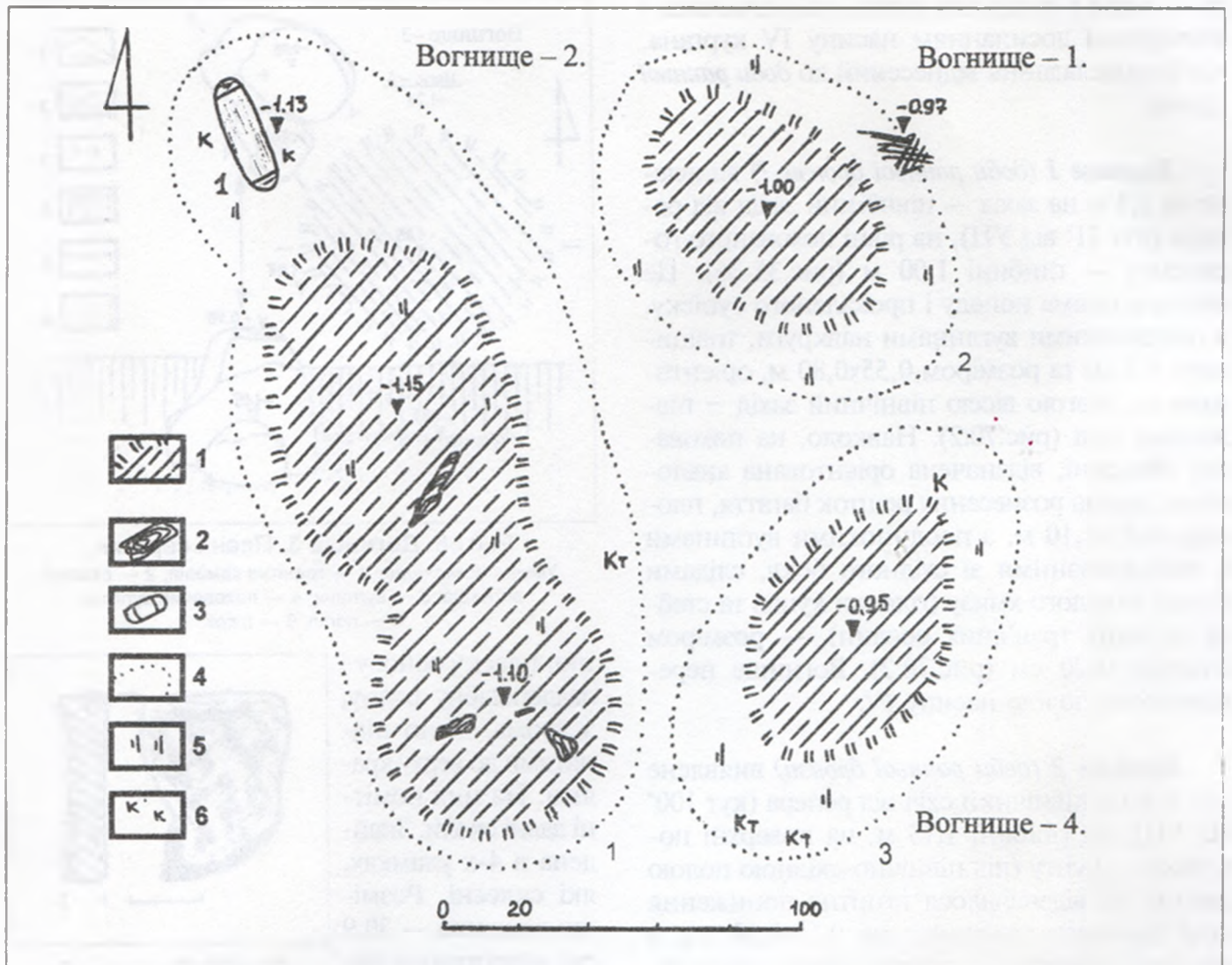

Рис.70. Вогнища 1, 2 та 4. Плати і перетини.

Умовні позначення: 1 — рештки вогнищ; 2 — обгоріле дерево; 3 — зернотерка; 4 — межі напотпу; 5 — вуглини; 6 — фрагменти кераміки.

міром 0,55x0,90 м, орієнтована на довгою віссю північний схід — південний захід (рис.70:3). Навколо, на стародавній похованій поверхні, відзначена орієнтована аналогічно пляма рознесених решток багаття, площею 0,8x1,4 м, з поодинокими вуглинами і єдиним розтрісканим уламком ліпного посуду доби ранньої бронзи — стінкою ліпного горщика з внутрішніми розчосами на поверхні, розміром близько 2x3 см (рис.70: к). Вогнище перекривалося полою насипу IV.

Кістки тварини (доби ранньої бронзи) — окремі кістки від двох ніг і потрошеного черепа коня свійського виявлені за 7,8 м на південний захід — південь від репера (кут 293° від УЦ), на глибині 0,8 м, на поверхні похованого ґрунту, під південно-західною полою насипу V. Залягали безсистемно, розрідженим скупченням, на площі 0,50x0,65 м.

Тут відзначалося невелике підвищення лінії давнього горизонту на 0,1-0,2 м (рис.35; 36). Поряд знайдений дрібний фрагмент стінки ліпного тонкостінного горщика із заглаженою поверхнею та гребінцевими розчосами на внутрішній, з домішками дрібного піску і слідами вигорілої черепашки у тістї щільної маси чорного кольору. Розміри уламка — 0,8x1,4 см, товщина 0,55 см. Віднесений до епохи ранньої бронзи. Скупчення кісток — залишки пожертви чи тризни край поли насипу, ймовірно, пізньокатакомбного часу.

Окремі знахідки у насипу. 1-2. Поряд із 1-ю східною бровкою, у північно-східному секторі кургана, за 4,8 м на північ — північний захід від репера (кут 76° від УЦ, глибина -0,95-1,00 м), у поверхневому шарі похованого ґрунту виявлені уламок стінки ліпного енеолітичного горщика (рис.35) зі слідами орнаментативної

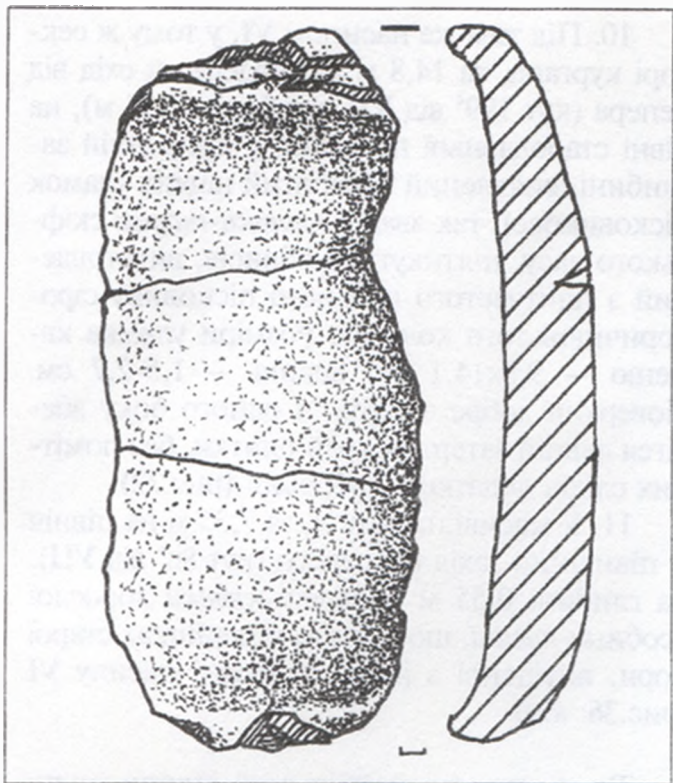

Рис.71. Вогнище 2. Зернотерка.
Пісковик.

видовженими овальними неглибокими ямками, ангобуванням поверхні, тістом сірої крихкої маси з домішками подрібненої черепашки, білих «волосків», піску і кривавика (рис.49:2), розміром 1,7x2,1 см, а також уламок знаряддя на відщепові сіро-коричневого прозорого кременю, вкритого білою та сірою патиною, розміром — 1,80x1,75 см (рис.49:1).

3. У масиві 1-ї східної бровки, у тому ж секторі кургана, за 5,1 м на північний схід від репера (кут 141° від УЦ, глибина -0,95 м), під масивом насипу IV кургана, виявлена округла *чешуйка* сіро-коричневого прозорого кременю розміром 0,85x0,90 см (рис.35).

4. У 1-й східній бровці, у тому ж секторі кургана, за 6,8 м на північ — північний захід від репера (кут 80° від УЦ, глибина -0,35 м), під поверхневим шаром розораної частини насипу VI, знайдена фрагментована частина леза залізного *ножа скіфського часу*, з вигнутою потовщеною спинкою та спрямленим лезом (рис.74), довжиною — 6,1 см; шириною — 1,9 см; товщина спинки — 0,3-0,4 см. Він міг бути винесений новітніми грабіжниками на поверхню насипу. Метал практично знищений корозією, уламки крихкі.

5. Під масивом насипу VI, у північно-західному секторі кургана, за 10,1 м на захід від репера (кут 14° від УЦ, глибина -1,08 м), на

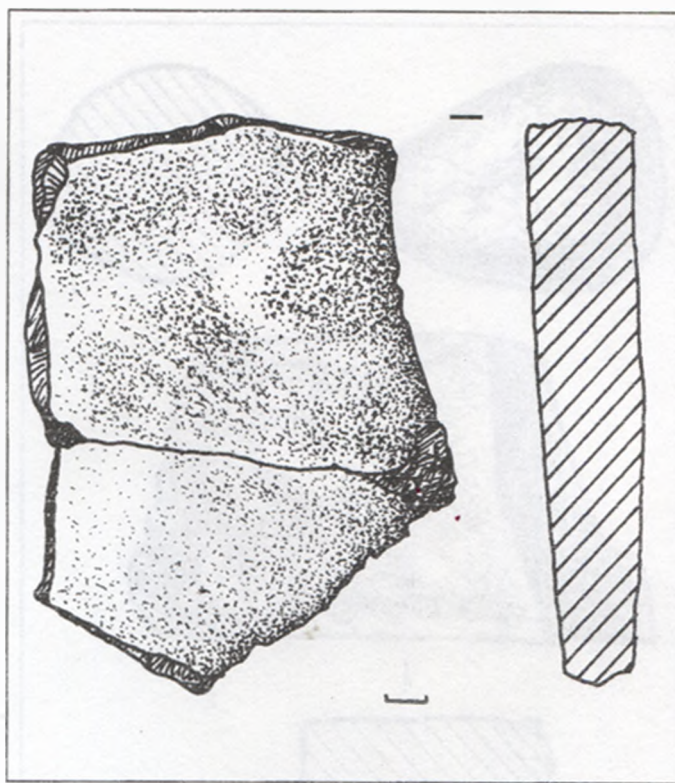

Рис.72. Насип VI. Уламок тарелі (блюда) скіфського часу. Пісковик.

рівні похованого ґрунту, виявлений *зуб коня* — 1,8x2,4x6,5 см (рис.35).

6. Ще один розвал *зуба коня* виявлений на похованому ґрунті, під масивом насипу VI, у південно-західному секторі кургана, за 9,7 м на південь від репера (кут 270° від УЦ, глибина -0,95 м) (рис.35).

7. У центральній бровці, у тому ж секторі кургана, за 6,2 м на південний схід від репера (кут 199° від УЦ, глибина -0,75 м), під масивом насипу V кургана, виявлений *уламок зернотерки*, товщиною 4,2 см, з каменю сіро-рожевого кольору дрібнозернистої структури, з двома зашліфованими боками, розміром 4,2x3,8x7,2 см (рис.35; 73:2).

8. У масиві насипу VI, у південно-східному секторі кургана, за 6,9 м на південь від репера (кут 264° від УЦ, глибина -0,5 м), виявлений *фрагмент стінки* кружального *глека салтівського кола*, типу посудин з Мачухського горну кін. VII — поч. VIII ст. (Макаренко, 1907), прикрашеного тонкими вертикальними проліскованими лініями по сіро-коричневолискованому тлу, розміром 3,1x 5,3 см (рис.35).

9. У насипу VI, у тому ж секторі кургана, за 14,1 м на південний схід від репера (кут 192° від УЦ, глибина -0,75 м), виявлений *пращевий камінь* сплющеної асиметрично-

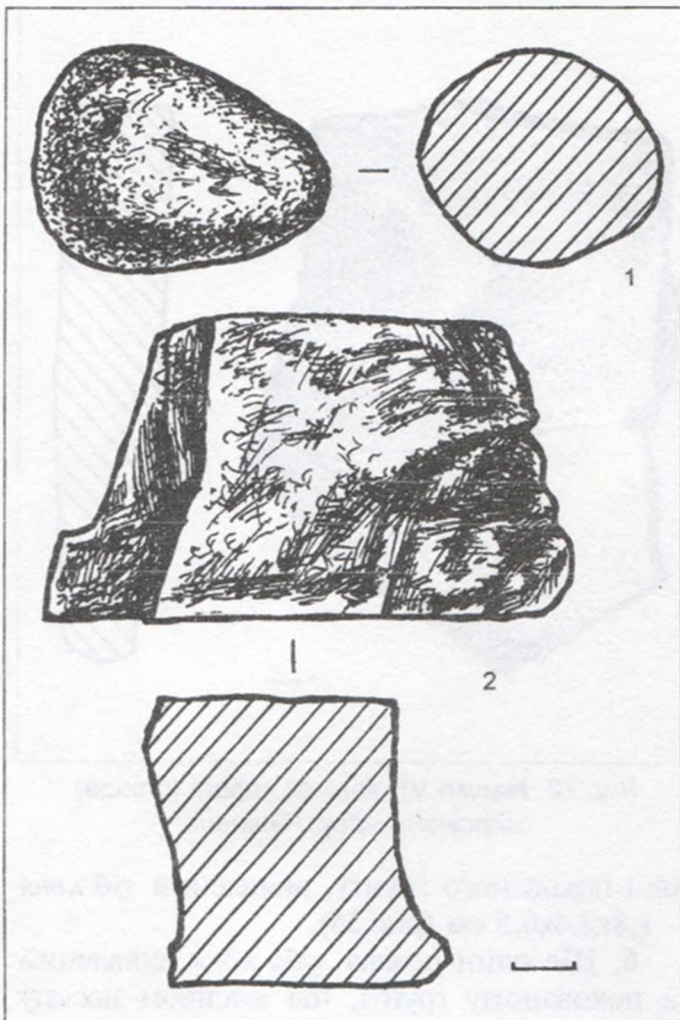

Рис.73. Насип кургана. Працевий камінь та уламок зернотерки.

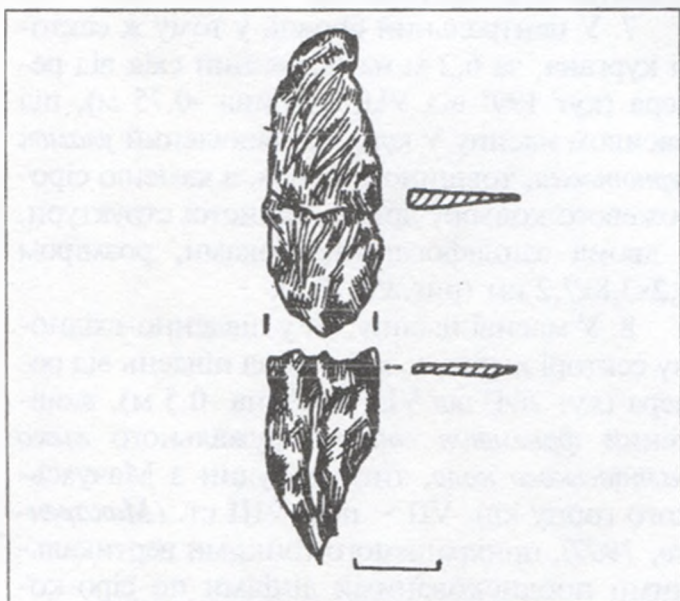

Рис.74. Насип кургана. Фрагменти ножа скіфського часу. Залізо, відбитки дерева.

круглої форми, виготовлений з гальки сіро-рожевого кольору, масою — 84 г. Розміри каменю: висота — 3,2 см; діаметр — 4,1х4,2 см. Поверхня місцями оббита (рис.73:1).

10. Під тим же насипом VI, у тому ж секторі кургана, за 14,8 м на південний схід від репера (кут 199° від УЦ, глибина -1,35 м), на рівні стародавньої поверхні, у природній заглибині, виявлений перебитий навпіл уламок пісковикової, так званої *плитки-тарелі* скіфського часу, п'ятикутних обрисів, виготовлений з плитчастого щільного пісковіку сіро-коричнюватого кольору. Розміри уламка каменю — 9,8х14,1 см; висота — 1,5-2,7 см. Поверхня добре затерта, з одного боку зберігся давній затертий край плитки, без помітних слідів додаткової обробки (рис.72).

11. У масиві насипу V, за 7;35 м на північ — північний захід від репера (кут 86° від УЦ), на глибині 0,55 м виявлені кістки дорослої особини *лисиці*, що лежали у залишках старої нори, впушеної з рівня поверхні насипу VI (рис.36: *кт*).

Таким чином, найбільший курган групи III, що отримав умовний № 5/2003 р., дав досить цікаві дані щодо поховального обряду населення ряду епох Лівобережного терасового Лісостепу — від доби енеоліту до скіфського і сарматського часу.

Курганоподібний пагорб № 9/2003 р.

З першого погляду курганоподібний пагорб в основі останця, над заплавою Ємцівського болота, скидався на курган. Знахідки на ньому під час розвідки навесні 2003 р. подрібнених уламків ліпного посуду начебто підтверджували це припущення. Обмірні дані круглого в плані підвищення також впевнювали у можливості спорудження тут кургану чи, принаймні, наявності місцезнаходження на погорбі решток стоянки, захищеної від вітру масивом останця (рис.2:III:9).

Отже, курганоподібний пагорб, що отримав умовний № 9 у складі групи, розміщувався на 3,5-4,5 м нижче зазначених вище курганів, в основі мису, перетинався з північного сходу на південний захід всихаючою лісосмугою, із заходу — польовою дорогою, що підкреслювала округлість його схилів. Він знаходився за 0,4 км на південний схід від кургану № 5, поряд із насипом № 12.

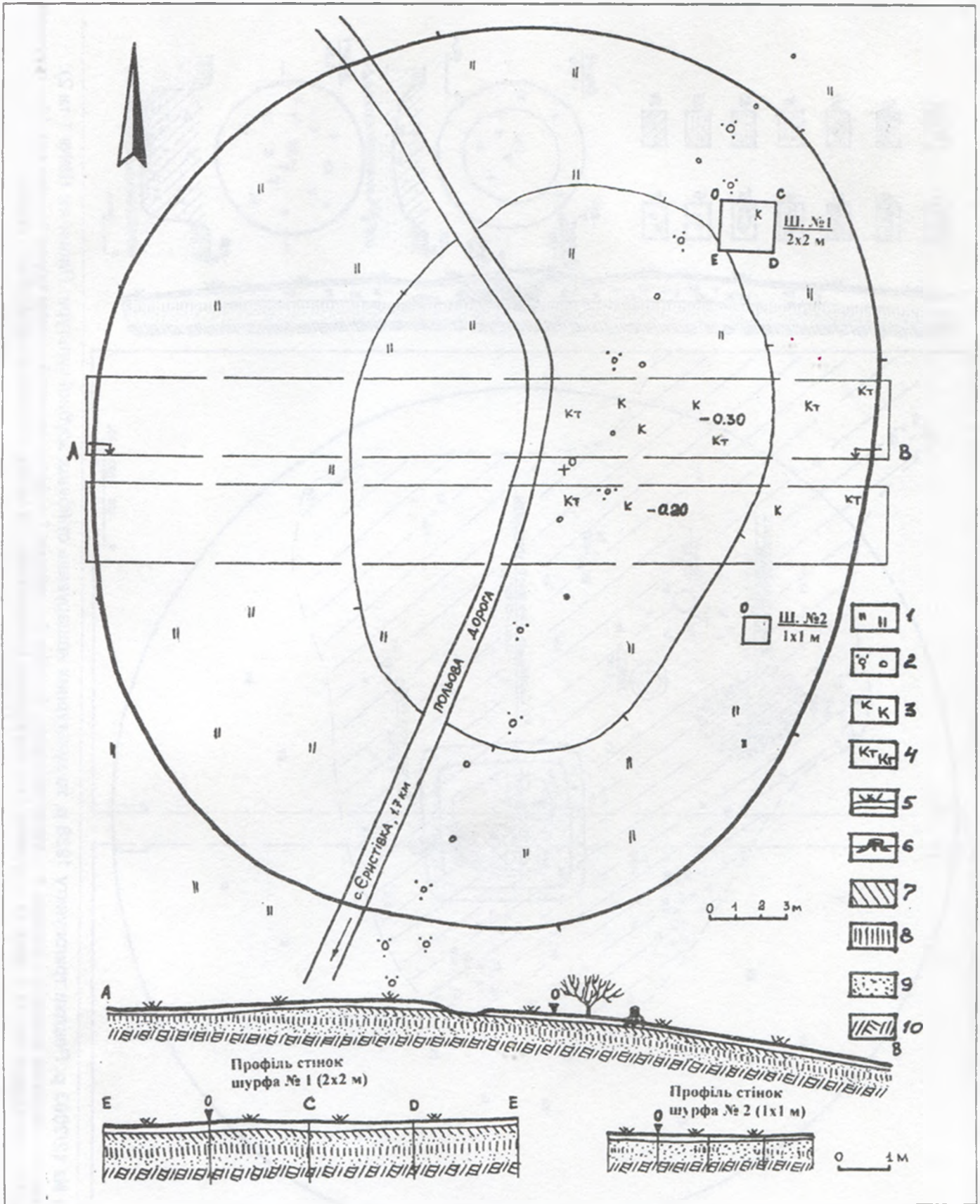

Рис.75. Пагорб № 9/2003 р. План, перетин, профілі стінок шурфів.

Умовні позначення: 1 — луки; 2 — дерева; 3 — фр-ти кераміки; 4 — кістки тварин; 5 — дерн; 6 — коріння дерев; 7 — сірий супісок — культурний шар; 8 — похований супісок; 9 — пісок; 10 — материк.

Висота пагорбу становила 0,7 м, при діаметрі 18x21 м. На час досліджень вся поверхня була задернованою. Місцями тут стирчали пеньки від струхлих дерев та кушів.

З метою перевірки наявності культурних нашарувань, край північно-східної та південно-східної піл підвищення було закладено два шурфи: шурф № 1 (2x2 м), доведений до

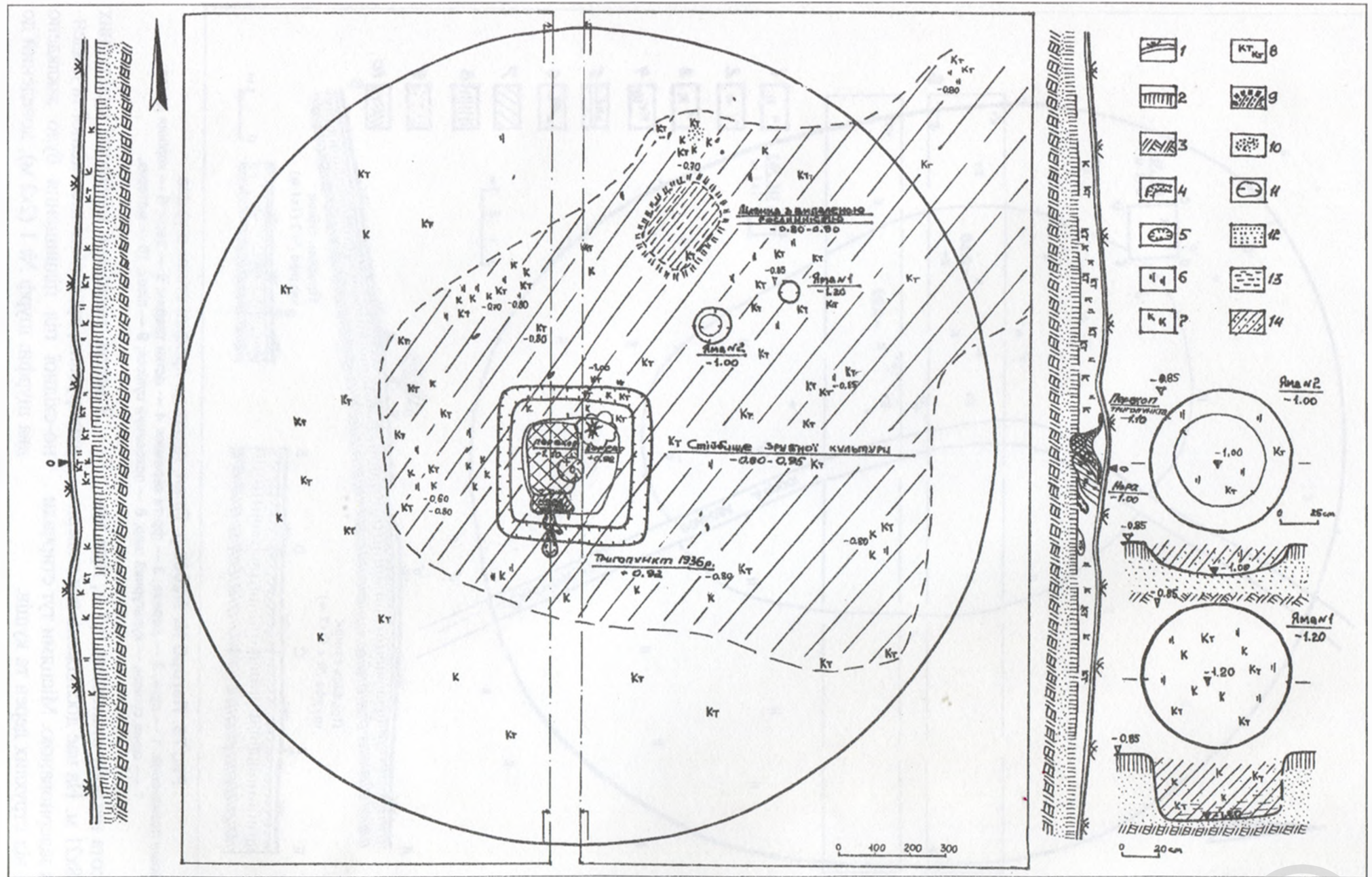

Рис. 76. Насип № 12/2003 р. Рештки тригопункту 1936 р. та культурних нашарувань стійбища зрубної культури. Плани ям (№№ 1 та 2).

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — похований сулісок; 3 — материк; 4 — рівчак тригопункту; 5 — ями; 6 — вуглини; 7 — фр-ти кераміки; 8 — кістки тварин; 9 — вогнища; 10 — скупчення вохри; 11 — господарські ями; 12 — пісок; 13 — суглинок; 14 — сірий сулісок. Не позначений — у вигляді сітки перехрещених ліній — перекоп+.

глибини 1,4 м, та шурф № 2 (1x1 м), що заглиблювався до рівня 1,2 м (рис.75). Обидва шурфи зафіксували майже однакову стратиграфічну ситуацію, позначену у профілях стінок такими нашаруваннями:

- 0-0,2 м — шар дерну — темного супіску;
- 0,2-0,35 м — темносірий супісок;
- 0,35-0,60 м — світложовтий пісок — змив з останця;
- 0,60-0,75 м — сіро-чорний супісок — похований ґрунт;
- 0,75-0,95 м — жовтий пісок — передматерик;
- з 0,95-1,05 м — білий пісок, із болотяними включеннями — прийнятий за материк (рис.75).

Лише в темносірому піддерновому супіску шурфа № 1 трапився єдиний уламок стінки ліпної посудини, схожої на кераміку доби пізньої бронзи, за дрібношамотовими включеннями. З метою перевірки отриманих даних через центр пагорбу було закладено дві траншеї, пробиті бульдозером, з урахуванням коригування аномального відхилення стрілки бусолі на 36° на захід, за віссю схід — захід.

В результаті зняття дерну, здійснення зачисток у траншеях, при наявності аналогічної із шурфами стратиграфії, були виявлені поодинокі фрагменти кераміки та кілька кісток тварин. Всі вони знайдені у тому ж таки темносірому супіщаному шарі похованого ґрунту, місцями зі вмістом окремих вуглинок, ближче до східного схилу пагорба. Всі знахідки залягали на рівнях 0,2-0,3 м від „0” і засвідчували наявність край схилу пагорба, на площині мису надзаплавної тераси, слідів недовготривалого поселення доби пізньої бронзи.

Характеризуючи *знахідки* кераміки, варто відзначити, що остання належить винятково зрубному часу і представлена уламками дещо профільованих стінок ліпних горщиків, стінкою посудини з поверхневими грубими пригладженими розчосами, а також фрагментом масивного ліпного диска з трохи загнутим догори краєм (на зразок пеньківських) (рис.77: 9,11-12). У тісті всіх фрагментів наявні домішки подрібненого шамоту.

Виявлені знахідки позначили периферію поселення, вірогідно, короткочасового стійбища носіїв *зрубної культури*, яке частково і було досліджено під курганоподібним насипом №12.

Курганоподібний насип № 12/2003 р.

Курганоподібний насип на краю мису, в основі останця, над заплавою Ємцівського болота, мав всі ознаки кургана (рис.2:III:12; 76). На ньому були помітні сліди старого тригопункту, росла поодинокі груша-дичка. Обмірні дані круглого в плані підвищення також, начебто, впевнювали у можливості існування тут невеликого кургану.

Курганоподібний насип, що отримав умовний № 12 у складі групи, розміщувався ще на 0,5-0,7 м нижче пагорба № 9, займав вершину невеликого мисоподібного виступа в основі останця, весь час залишався задернованим. Він знаходився за 0,44 км на південний схід від кургану № 5, за 0,18 км від пагорбу № 9 в тому ж напрямку (рис.2).

Висота насипу становила 0,92 м, при діаметрі 24-25 м. Поверхня задернована. На вершині знаходилося прямокутної форми підвищення, обмежене прокопаним оплилим рівчаком, розмірами 5x5 м, орієнтоване за сторонами світу. Глибина цього рівчака місцями досягала 0,6 м. В центрі був помітний викид зі старої лисячої нори, поряд з ним — сліди прямокутного у плані перекопу 1,5x2,0 м (рис.76), що досягав глибини 1,1 м від рівня вершини насипу. Цей перекоп був пов'язаний зі встановленням бетонного блоку тригопункту, з металевим сердечником триангуляційного знака і датою — „1938 р.”.

Насип досліджувався на знос, зі врахуванням коригування аномального відхилення стрілки компаса на 38° на захід, із залишенням вісьової бровки „північ-південь”, товщиною 1 м (рис.76). Ґрунт насипу мав значну щільність, складався з супіщаних коричнево-сірого кольору дернин, взятих з околу і берега болота. В злежаному дерні траплялися поодинокі уламки ліпного посуду доби пізньої бронзи, численні вуглини, кістки домашніх тварин, кількість яких збільшувалася до піл насипу. Складалося враження, що давні кістки хтось відбирав, відкидаючи до піл насипу, при встановленні геодезичного знаку. З огляду на це, після відсутності будь-яких об'єктів у процесі дослідження масиву насипу, поверхня похованого ґрунту (читалася чітко позначеною коричневим тліном рослин-

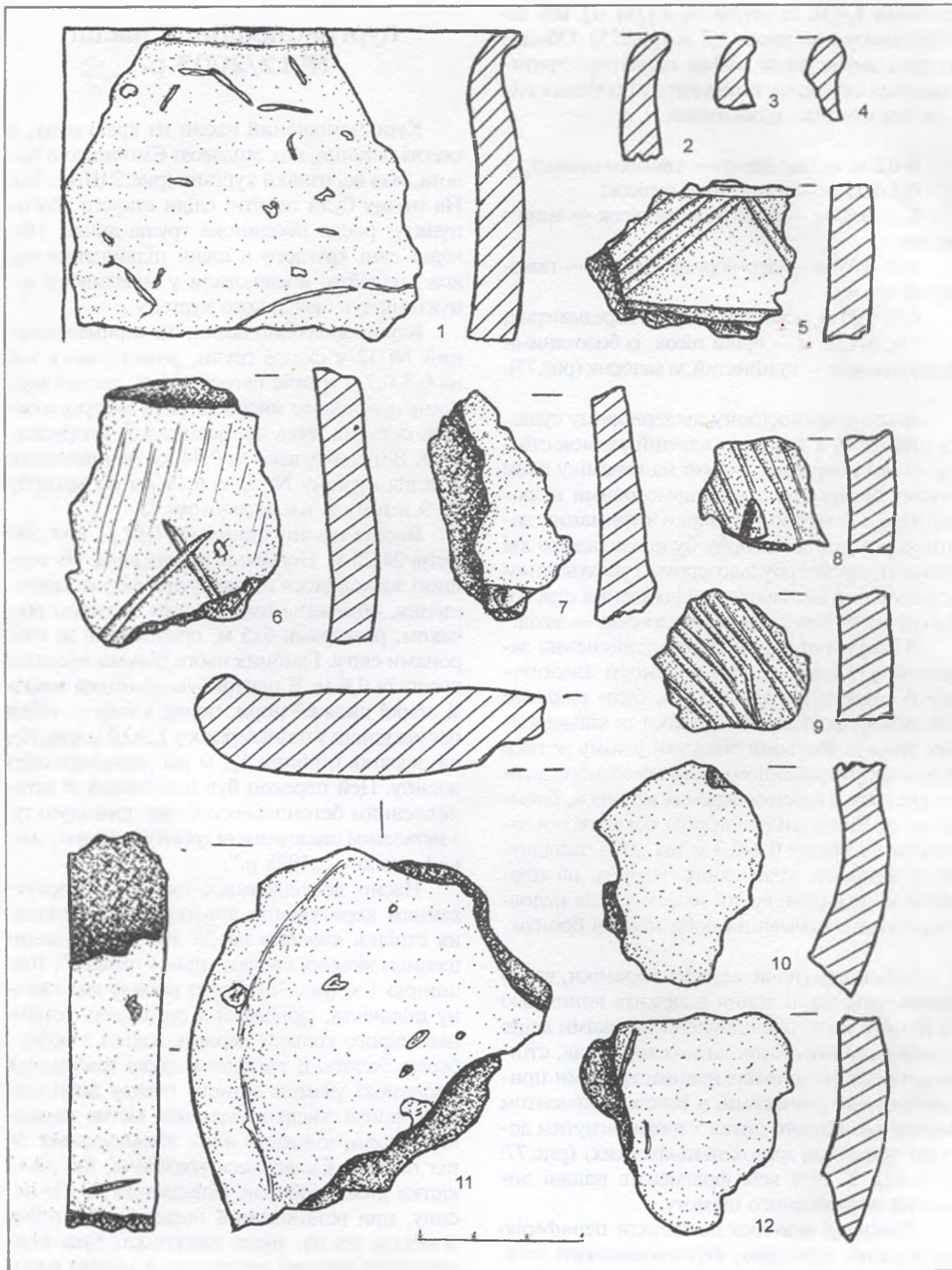

Рис.77. Насип № 12 та пагорб № 9/2003 р. Уламки ліпного посуду зрубного часу.
 Насип № 12 (1-8, 10), пагорб № 9 (9, 11-12).

ності лінією) була старанно зачищена. Цей захід дозволив виявити у шарі похованого ґрунту — коричнювато-сірого супіску — ділянку культурних нашарувань короткочасового поселення (рис.76).

Культурні залишки залягали у ґрунті на площі 16х22 м (глибина 0,80-1,00 м від репера), мали незначну потужність — 0,15-0,25 м, і підстилися світлосірим, з болотяними вклученнями, передматериком. З рівня -1,25 м його відмежовував світложовтий пісок — материк. Ділянка збережених культурних нашарувань, видовжена з південного заходу на північний схід, за межами насипу № 12 обривалася вздовж схилу, певно, знищена зняттям дерну для влаштування тригопункта та наступною ерозією.

Загальні зауваження щодо виявлених знахідок. У процесі досліджень на глибині 0,7-0,9 м від репера, вздовж незначного давнього схилу, де залягав похований ґрунт, виявлені рештки трьох об'єктів, а також 4 скупчень уламків кераміки й кісток тварин (рис.76).

Скупчення 1. Знаходилося під північно-східним сектором насипу, за 6-8 м від репера. Знахідки залягали на глибинах від 0,70 до 0,85 м у більш інтенсивно сіро-коричневому супіску, з численними вуглинами. Переважали шматки великих рубаних кісток свійських тварин, уламки черепів і щелеп, зі східного боку траплялося значно більше фрагментів ліпного посуду (всього 22 од.). Площа цього скупчення не перевищувала 6х12 м, була орієнтована майже у меридіональному напрямку.

Вогнище 1 — ділянка з випаленою поверхнею ґрунту, потужністю у 3-4 см, розташовувалася посеред скупчення 1, мала розміри 1,6х2,4 м, знаходячись за 6,3 м на північний схід від репера, на рівні -0,70 м (рис.76). Чітко відмежовувалася від навколишньої поверхні краями, позначеними рештками згорілої рослинності і прокалом супіску. У перепаленому заповненні вогнища відзначені кальциновані кістки тварин, кілька шматочків розтрісканого граніту.

Яма № 1 — круглої в плані форми, виявлена в 1,4 м на південь від вогнища та за 7 м на північний схід від репера (рис.76). Мала майже циліндричну форму, діаметр 0,82 м, глибину від рівня похованого ґрунту 0,35 м (або -1,20 м від репера), вирівняне дно. Була споруджена з рівня стародавньої поверхні у передматерику; містила коричнево-сіре супі-

щане заповнення з вуглинами, кістками овець і великої рогатої худоби, а також 4 фрагменти ліпних посудин доби пізнього бронзового віку. У передденні відзначений незначний глиняний прошарок.

Яма № 2 — також круглої в плані форми — знаходилася на південний захід від першої, в 2,7 м на північний схід від репера, і мала глибину 0,15 м від рівня похованого ґрунту чи близько 1,0 м від „0” (рис.76). Скруглене дно та сіровуглисте заповнення вказували на використання останньої для влаштування багаття, а пізніше — зсипання попелу від вогнища.

На південь від ям і північ від вогнища, на рівні стародавньої поверхні, знаходилися скупчення колотих чи рубаних кісток тварин — кухонні покидьки, поміж яких траплялися подрібнені уламки ліпного посуду, а серед „північного” міроскупчення — тонка пляма темночервоної вохристої мінеральної фарби розміром 0,35х0,45 м.

Скупчення 2, з менш визначеними межами. Знаходилося під центральною та західною частинами насипу, за 2,1-4,0 м на захід, південний та північний захід від репера. Знахідки залягали на глибинах від 0,70 до 0,80 м у сіро-коричневому супіску незначного підвищення похованого горизонту, разом із поодинокими вуглинами. Превалювали шматки великих трубчастих колотих чи рубаних кісток свійських тварин — великої рогатої худоби, їх зуби та щелепи, з південного й північного боків — виявлені невиразні фрагменти ліпного посуду (всього 15 уламків). Площа цього скупчення складала близько 6х14 м, тяжіла до орієнтації практично у меридіональному напрямку (рис.76).

Скупчення 3. Невелике „розсіяне” — під південно-східним сектором насипу, за 3,5-11 м від репера. Знахідки виявлені на глибинах від 0,80 до 0,90 м у сірому супіску, з поодинокими вуглинами. Це кілька обрубків кісток коня, бичка та астрагали вівці або кози, зі східного боку — знайдені кілька виразних уламків ліпного посуду зрубного часу. Площа цього скупчення не перевищувала 4х9 м і була орієнтована приблизно у широтному напрямку.

Скупчення 4. Знаходилося поза межами північно-східної поли насипу, за 15,8 м від репера. Знахідки виявлені на глибині 0,8 м у дерновому шарі сіро-коричневого супіску, су-

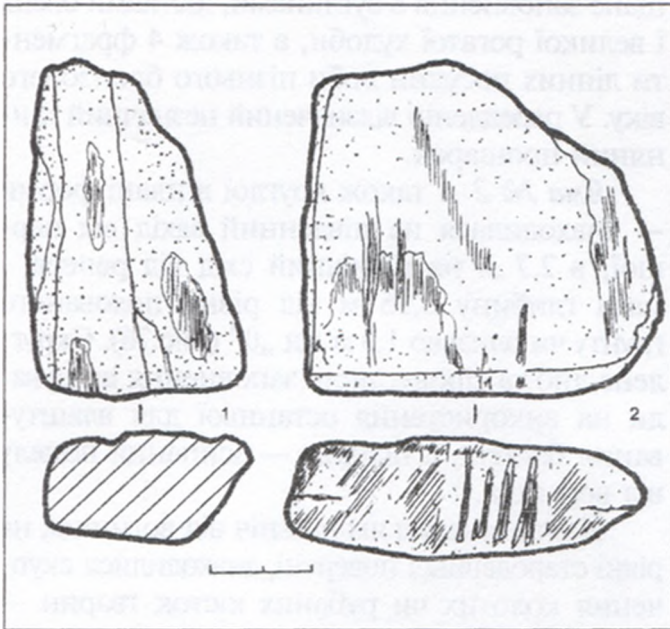

Рис.78. Насип № 12/2003 р. Вироби з каменю.
Пісковик.

проводжувалися вуглинами. Це кістки великої, а також дрібної рогатої худоби. Площа цього скупчення незначна — 0,5х0,6 м (рис.76).

Остеологічні матеріали. Проведені канд. іст. наук О.П.Журавльовим визначення виявлених кісток тварин, дали наступні результати:

Бик свійський — 18 кісток від 2-х дорослих особин (самка і самець).

Бик свійський — 5 кісток від молодої особини.

Кінь свійський — 5 кісток від 1-ї молодої особини.

Вівця свійська — 9 кісток від 2-х дорослих особин.

Вівця або коза — 6 кісток від 2-х молодих особин.

З масиву насипу також походить розтрісканий уламок рогу *козулі* (1 од.).

Знахідки. Серед знахідок з місцезнаходження нараховується понад 50 переважно дрібних уламків ліпного посуду. Превалюють черепки чорного кольору, крихкої на зламі структури. Більша частина фрагментів ангобована (червонуватий та сірий кольори ангобу). Кераміка має на поверхні сліди загладжування гребінцем чи жмутком трави. Іноді на стінках трапляються сліди кіптяви. У тісті помітні значні домішки піску, подрібненого шамоту, іноді органіки та слюди, рідко — товчений граніт.

Зі знахідок слід виокремити чотири верхі частини банкоподібних горщиків з короткими відігнутими вінцями (рис.77: 2-4). Вирізняється один фрагмент банкової посудини із загостреним і потоншеним, різко відігнутим краєм, із домішками органіки та добре заглаженою травою поверхнею (рис.77: 1).

Частина стінок ліпних посудин має орнаментацию. Це фрагмент із прокресленим геометричним візерунком у вигляді подвійного чи потрійного трикутника зі спільною основою, вершиною догори, що обмежена горизонтальною смугою (рис.77: 5), уламок з Х-подібним прокресленим візерунком (рис.77: 6). Є частина стінки посудини з наліпним валиком, розділеним невеликими пальцево-нігтьовими защипами (рис.77: 7). Наявні й зразки посуду зі скошеними глибокими розчосами на зовнішній поверхні, найвиразніший із яких походить з периферії місцезнаходження — пагорбу № 9 (рис.77: 9). Типово зрубне декорування посудин баночного типу репрезентоване інколи на уламках стінок підтрикутними вдавленнями нахиленої палички (рис.77: 8). Серед знахідок є фрагмент масивного денця від однієї із таких посудин.

Окремо варто виділити уламок глиняної ліпної жаровні чи сковорідки, що була знайдена у курганоподібному насипі № 9. Вона має невисокий округлий бортик на ледве піднятому краї та закруглений зріз, на якому помітні сліди орнаменту у вигляді невиразних скошених насічок (рис.77: 11).

Знахідки виробів з каменю (2 цілих та 4 фрагменти) представлені точильним брусом конусоподібної форми, з трапецієподібним перетином, виготовленим із пісковика червоно-коричневого кольору (рис.78: 1) та грузилом до рибальської сітки, — з підтрикутного уламка граніту (рис.78: 2). Про його використання в якості важка до рибальської снасті свідчать протерті сліди від прив'язування мотузки на одній із бічних поверхонь. Розташування стійбища поряд з водоймою (болотом-протокою, в якому досі є риба) слугує цьому підтвердженням.

Таким чином, виявлене під насипом № 12 та поза його межами місцезнаходження, може розглядатися як рештки тимчасового стійбища скотарів *зрубного часу*, чому не суперечать відсутність залишків житлових споруд і досить незначна площа досліджених культурних нашарувань. Три закладених за 20-30 м шурфи (2х1 м) — на південь і схід від місця проведення робіт, а також зняття дернового шару в радіусі 50-60 м, при нівелюванні місця розкопок, не виявили помітних слідів культурних нашарувань.

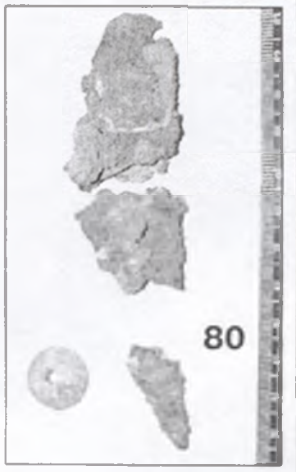
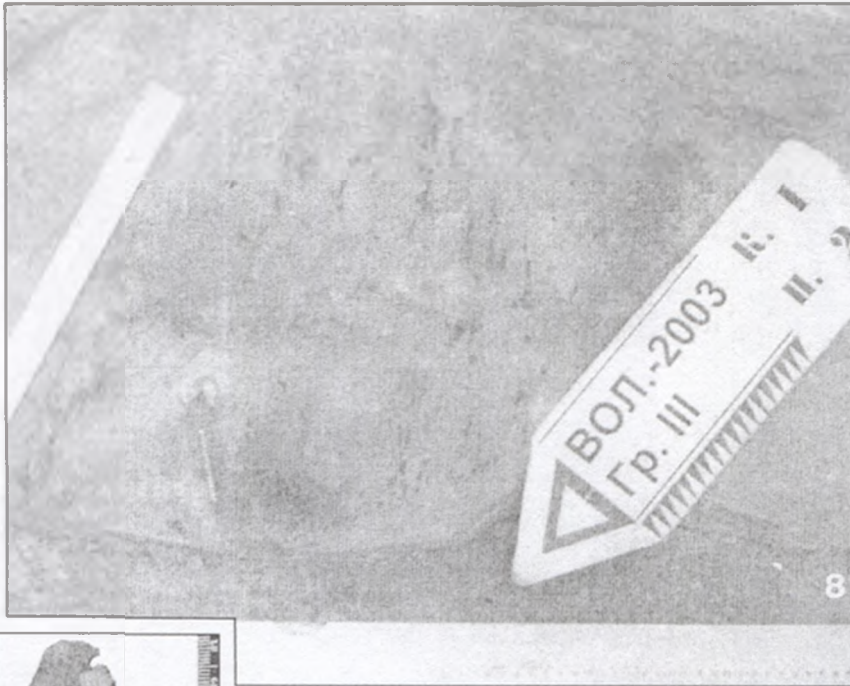

Рис. 5. Поховання 1 та 2.
 Рис. 8. Поховання 2. Залишки дерев'яної таці та гілочок куща на дні, сліди мінеральної фарби і золота пронизка.
 Рис. 9. Поховання 2. Золота прикраса і червона фарба.
 Рис. 79. Поховання 2. Рештки дерев'яної таці з кістками барана і залізним ножем.
 Рис. 80. Поховання 2. Пряслице і розвал ножа. Свинець; залізо, кістка.
 Аномальне відхилення стрілок 58°27'30'' на захід.

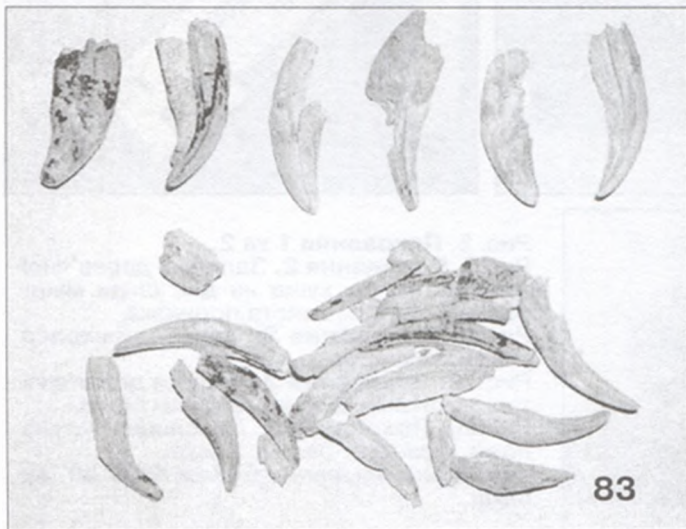
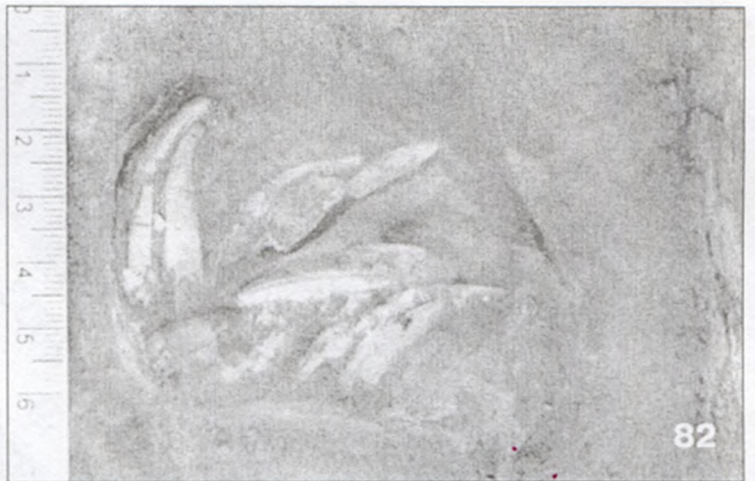

Рис.81. Поховання 9. Фрагмент. Скупчення ікол хижака зліва від черепа похованої.

Рис.82. Поховання 9. Фрагмент. Скупчення ікол справа від черепа похованої.

Рис.83. Поховання 9. Ікла хижака (лисиці). Після розчистки і реставрації.

Рис.84. Поховання 9. Піщані органіко-мінералізовані "плями" під кістками похованої. Вигляд зі сходу — північного сходу.

Рис.85. Поховання 10. "Наковаленка". Кварцит.

Рис.86. Поховання 10. Горщик ліпний.

Аномальне відхилення стрілок 61°30'30" на захід.

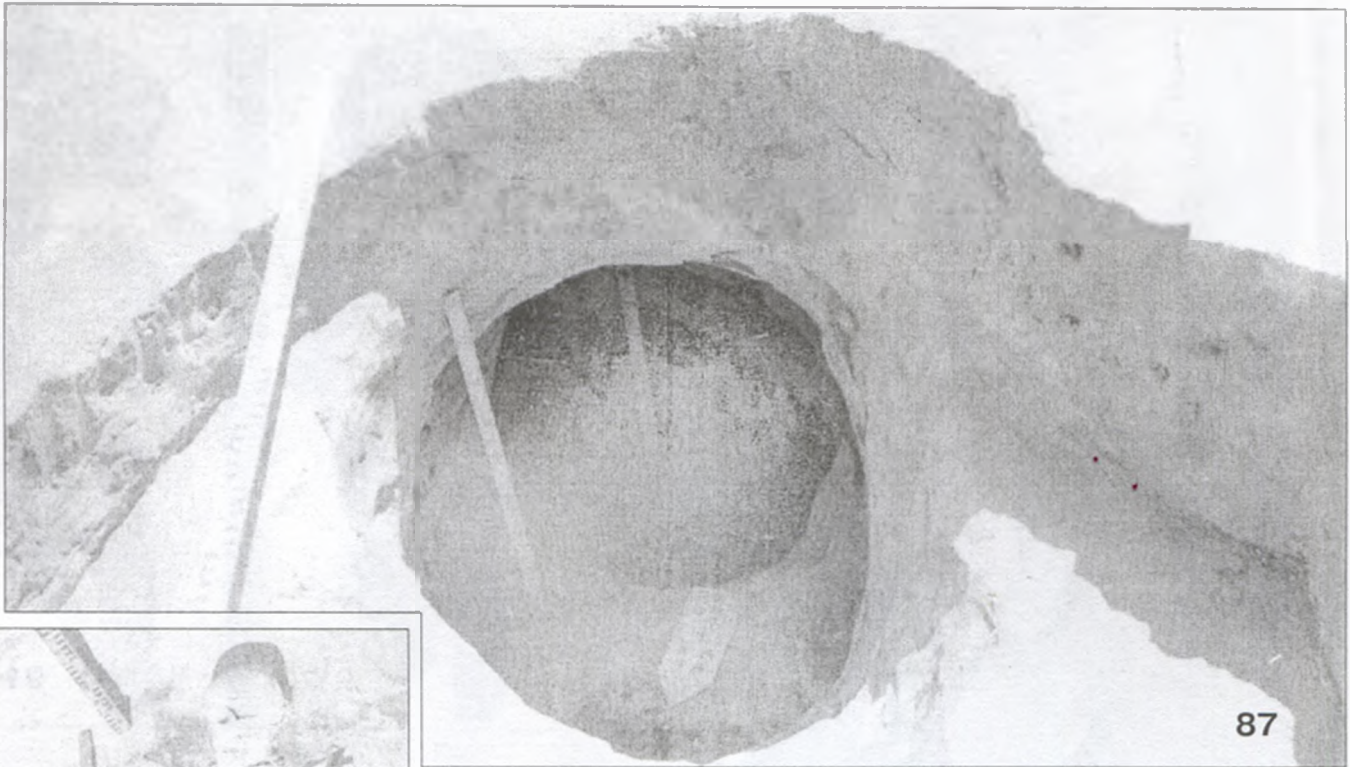

Рис.87. Поховання 8. Колодязь ходу та початок спуску, із північного заходу — заходу.

Рис.88. Поховання 11. Вигляд із заходу.

Рис.89. Поховання 8. Пошуки продовження ходу шляхом закладення траншеї над ним. Робочий момент. Зліва на право: І.М.Кулатова, К.М.Мироненко, О.В.Сидоренко, М.О.Радченко, В.М.Рой.

Аномальне відхилення стрілок 61°30'30" на захід.

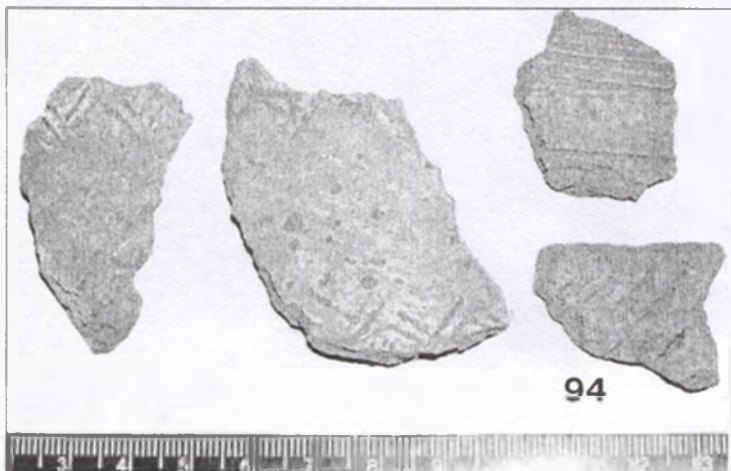
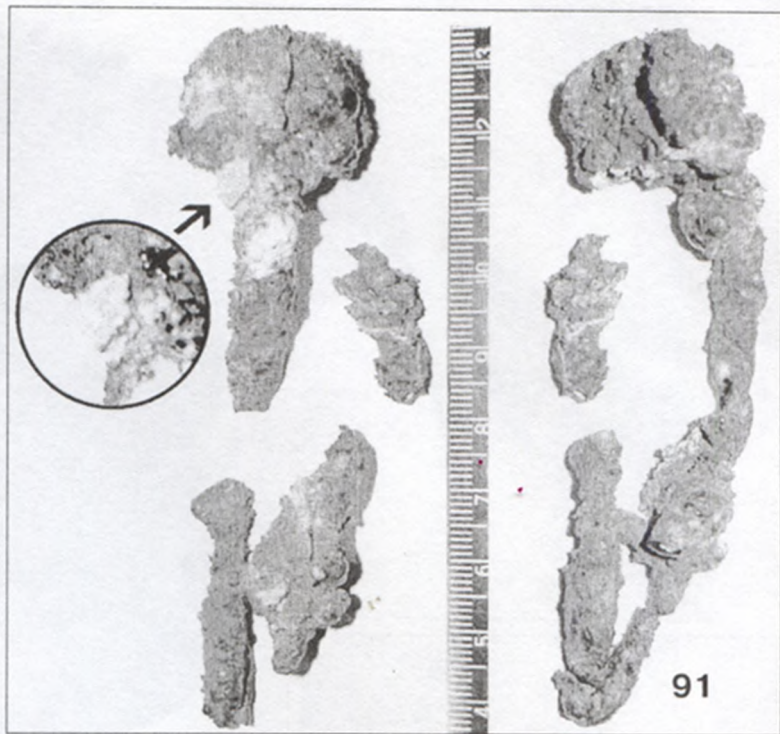
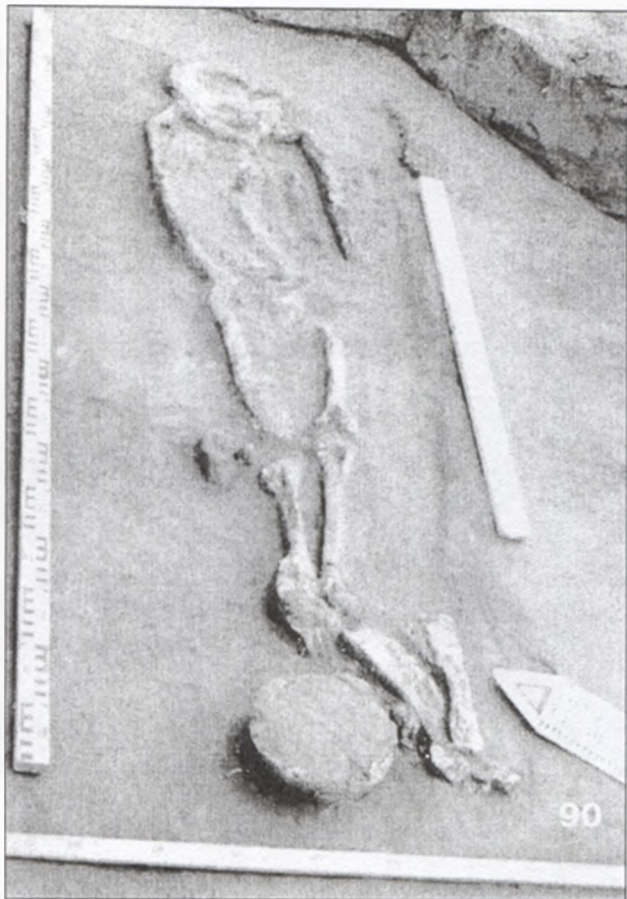

Рис.90. Поховання 1. Вигляд з південного заходу.

Рис.91. Поховання 1. Фібула. Корозована пружина й ділянка спинки з відбитками тканини.

Рис.92. Поховання 1. Ніж.

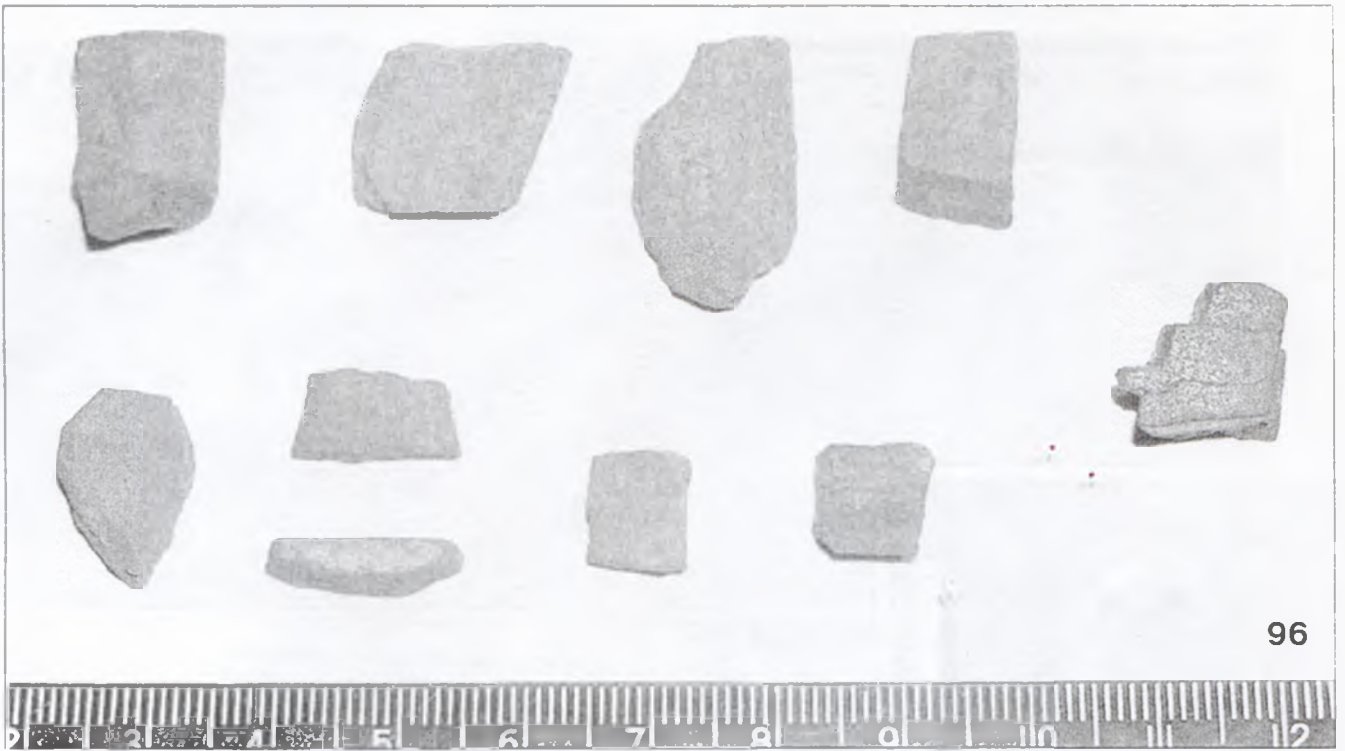
Рис.93. Поховання 1. Глек (рештки розвалу і реставрована нижня частина).

Рис.94. Поховання 13. Уламки ліпного посуду.

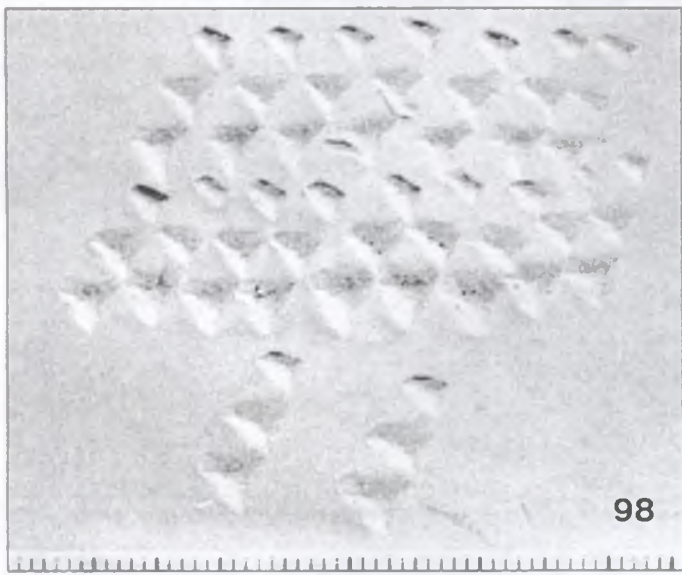
Рис.95. "Поховання"- яма 14. Зразок заповнення із зернівками проса.

Аномальне відхилення стрілок 62°30'25" на захід.

96

98

99

Рис.96. Поховання 9. Шматочки залізистого кварциту і керамічний штамп.
Рис.97. Поховання 9. Штамп та його відбитки.
Рис.98-99. Поховання 9. Зразки візерунків, нанесених за допомогою штампа.

97

100

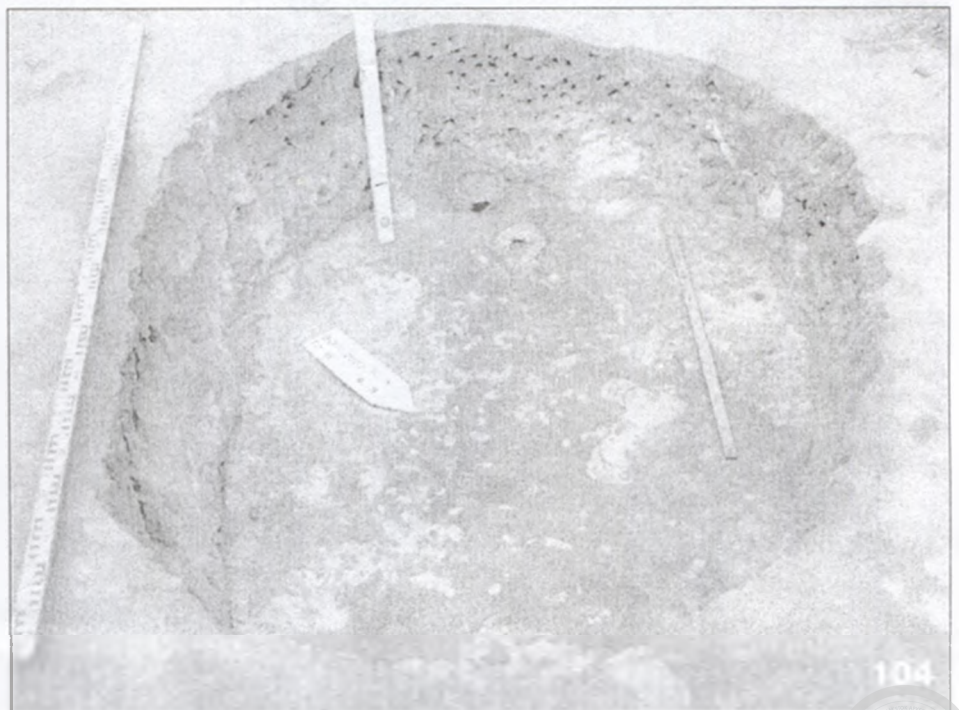
101

102

103

104

Рис. 100. Західний профіль центральної бровки.

У центрі помітні сліди вогнища поховання 17, здійсненого на стародавньому горизонті, за ним — перетини енеолітичного поховання 4. Виборка у бровці зверху — залишки ями сарматського поховання 1.

Рис. 101. Поховання 2. Вигляд з півдня.

Рис. 102. Поховання 3. Вигляд зі сходу.

Рис. 103. "Поховання"-яма 14. Скелет корови, розчистка верхньої частини. Вигляд з південного сходу.

Рис. 104. Поховання 9. Вигляд з півночі.

Аномальне відхилення стрілок 62°30'25" на захід.

Кургани поблизу Волошиного та їх місце серед старожитностей Полтавщини

Дослідження курганів поблизу Комсомольська стало черговим етапом вивчення старожитностей різних епох на теренах південного заходу історичної Полтавщини. Кургани групи III біля Волошиного репрезентують багато в чому типовий набір поховань ряду епох — енеоліту - бронзи та раннього залізного віку, на час яких проходив основний етап будівництва цих монументальних споруд у степових та лісостепових просторах України. Проте, кургани неподалік Волошиного — приклад, скоріше, типових передстепових старожитностей Дніпровського лівобережного терасового лісостепу, перерізаного значними ділянками степових масивів у пониззях великих рік — лівих допливів Дніпра. З огляду на опубліковані поховальні комплекси, «непередбачуваних» старожитностей у басейні Нижнього Псла практично не виявлено.

Привертає увагу основне поховання 2 кургану № 5, що належало дитині. Наявність невеликого мулястого первинного насипу, північна орієнтація та значний кут скорченості підібганих ніг, присутність уламків характерного ліпного посуду, дозволяють віднести цей комплекс до старожитностей так званого середньостогівського культурного кола, які вперше були виявлені за десятиліття до розкопок у Волошиному в курганах на околицях Комсомольська (Шилов, 1997, с. 146, рис. 1:1-2). Поховальний комплекс 2 з кургану № 5 доповнюється відкриттям вогнища 3 під цим же насипом і може бути синхронним зазначеному вище похованню. Наявність подібних старожитностей під найдавнішими курганами Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя неодноразово фіксували дослідники, пов'язуючи їх з населенням середньостогівської культурно-історичної області (Телегін, 1973, с. 103; Телегін, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001). У Дніпровському лісостеповому Лівобережжі такі поховання складають окрему групу старожитностей, представлену комплексами у складі ґрунтових некрополів і під курганными насипами, вміщеними до неглибоких поховальних ям, найчастіше без перекриття, з рештками небіжчиків, викладених головою у північному чи схід-

ному секторах горизонту (Берестнев, 2004, с. 14). До певної міри такі поховання синхронізуються з часом поширення постмаріупольських старожитностей чи передують їм. Вони пов'язуються деякими дослідниками як з населенням, що залишило пам'ятки типу Засухи (Берестнев, 2004, с. 14), так і з носіями квітянської енеолітичної культури (Круц, Отрощенко, Рассамакін, 1997, с. 289). У зв'язку з цим зауважимо, що подібна волошинській енеолітична кераміка виявлена на поселеннях лісостепового та степового Лівобережжя Дніпра, у постмаріупольських похованнях Орільсько-Самарського межиріччя, є вона й на пам'ятках у безпосередній близькості від досліджених курганів (Телегін, 1973, с. 84, 93, рис. 44:2-4 та ін.; Ковалёва, 1984, с. 24-28, рис. 4:14; Рассамакін, 2003, с. 238-240; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с. 53, 63; Білоусько, Супруненко, 2004, карта 7.2; та ряд ін.). Таким чином, відзначаючи час появи, за стратиграфічним положенням, енеолітичного поховання 2 кургану № 5 дослідженої групи, все ж залишимо його остаточну культурну атрибуцію до наступних знахідок.

Група постмаріупольських поховань під насипами курганів № 1 (поховання 3), № 4 (поховання 5) і № 5 (поховання 4, 16 та 17), що здебільшого належали дітям, в цілому складає єдиний культурно-хронологічний масив фіналу енеолітичного часу, з характерними ознаками, притаманними для підкурганних старожитностей межиріччя Орелі та Самари (Ковалёва, 1984, с. 4-53). Серед виразних особливостей поховального обряду цих комплексів варто виокремити добре збережений неглибокий рівчак навколо насипу над похованням 16 кургану № 5, наявність слідів вогнища поряд, присутність у похованні 5 кургану № 4, що належало людині зрілого віку, решток характерної циновки рослинного походження з навхрест переплетеними волокнами, слідів червоно-кармінової вохристої фарби та розвалів виробів з вохристо-каолінової маси, на зразок серезлієвських статуєток (Щербаковский, 1905, с. 7-9; Ковалёва, 2003, с. 102). Всі виявлені поховання входять до складу територіальної групи постмаріупольських пам'яток басейну Ворскли і пониззя Орелі, що характеризується наявністю неглибоких ґрунтових ям під насипами невеликих курганів, найчастіше — без решток перекриття, випростаними на спині кістяками, орієнтованими у мереди-

ональному напрямку, із сезонними відхиленнями, наявністю продуктів горіння — деревного вугілля і попелу. Дослідники пов'язують групу цих пам'яток із населенням попереднього етапу мідного віку, котре залишило ґрунтові могильники типу Чаплі-Собачки (*Берестнев, 2004, с. 14*).

Єдине збережене ямне поховання 9 з кургану № 4 може бути співставлене з пізньоямними старожитностями, відзначаючись південно-західною орієнтацією, а, за інвентарем, — виразною масивною скребачкою з кременю і наявністю двох скупчень ікол хижака, вірогідно, заготовок під амулети до намиста дівчини.

Кількість катакомбних поховань, виявлених у курганах біля Комсомольська, майже дорівнює числу поховальних комплексів, відкритих на території краю за минуле століття до розкопок у Волошиному (*Білоусько, Супруненко, 2004, с. 96, карта 8.1*). Останнє явище можна вважати не фактом-винятком, що впливатиме на історичні реконструкції, а показником якості проведення розкопок курганів... Щодо досліджених поховань у насипах №№ 1 (поховання 1), 4 (поховання 7, 10 і 11) та 5 (поховання 8, 9, 11, 13, 15, ями 4, 5, 5а, 6 і 7), то більшість з них, вірогідніше за все, належала дітям, була кенотафами (поховання 8 кургану № 5, ями 5, 5а, 6-7) чи не завершеними з якихось причин входами катакомб, а також місцями відправлення пожег. Серед останніх — унікальний для катакомбних старожитностей Полтавщини комплекс жертвовного поховання корови (яма 4 / поховання 14 кургану № 5). Особливою виразністю відзначається ранньокатакомбне поховання 11 кургану № 4, в якому виявлені рештки дерев'яної посудини з вохрою. Положення похованого чоловіка, розміщення залишків посудини знаходять відповідності у поховальному обряді донецької катакомбної культури, що мала поширення у східноукраїнських лісостепових теренах на початковому етапі катакомбної доби (*Берестнев, 2001, с. 166-171*). До пізньокатакомбного часу відноситься парне («випростене») поховання 10 кургану № 4, з інвентарем, до якого входила ліпна посудина з виразними рисами орнаментування, характерного для донецьких катакомбних старожитностей Орільсько-Самарського межиріччя та візерунчастого розмаїття декорування посуду інгульської катакомбної культури (*Ковалёва, 1983, с. 35, 38, рис. 5-6; Берестнев, 2001,*

рис. 6:8; 16:2; 17:5-6; Ковалёва, Марина, Ромашко, Тесленко, Шалобудов, Векленко, 2003, с. 11, 44, рис. 2:4; 15:8).

Особливу увагу привертає єдине поки що на території Полтавщини інвентарне дитяче поховання 9 кургану № 5, де серед напутніх речей у складі іграшок-камінців, виробів з кременю, решток шкіряного і плетеного посуду з різноманітними плодами, ліпного горщика, виявлені сліди від розвалу посмертної маски з каоліново-вохристої маси, свідчення розчленування скелета, а також унікальна знахідка — кам'яний керамічний штамп. Подібні предмети домашнього ремесла — надзвичайна рідкість у складі поховальних комплексів. Відомі вони переважно як знахідки у могилах гончарів, зокрема, для донецької катакомбної культури — похованнях 10 кургану № 4 поблизу Полякова і Дмитрівки на Донбасі, де виявлені ножі-орнаментири, гребінці, штампи різного типу, в т.ч. металевий (*Кравець, 2001, с. 42*). Кістяні ножі-шпателі та писала для декорування посуду представлені й знахідками на поселеннях, а також у зрубному похованні 8 кургану № 1 біля с. Набережне Донецької обл. (*Усачук, 1989, с. 126, 127; Санжаров, 1989, с. 97-100; Березанская, Цвек, Ключко, Ляшко, 1994, с. 158*). Хоча штампи із залізного кварциту, як нам відомо, жодного разу не зустрічалися у похованнях.

Поховальні комплекси наступних етапів бронзового віку в цілому доповнюють усталені уявлення про курганні старожитності культури багатоваликової кераміки (бабинської) та зрубної культури, що мали поширення на лісостепових просторах Полтавщини. Ці культурні утворення позначені наявністю на вершинах насипів курганів №№ 4 та 5 невеликих некрополів у складі 2-3 впускних поховань. Для кургану № 4 могильник культури багатоваликової кераміки складався з трьох поховань (3, 4 та 6), курганів №№ 4 і 5 — некрополі зрубної культури налічували відповідно 2 (поховання 1 і 2) та 3 поховання (комплекси 3, 5 і 10). Цікавим є й відкриття неподалік групи курганів III невеликого короткочасового поселення, вірогідно, стійбища учасників поховального обряду чи групи скотарів зрубної культури (під новітнім курганоподібним насипом № 12).

Дещо несподіваним, на перший погляд, було виявлення у двох курганах — №№ 1 (поховання 2) та 5 (поховання 12) — впускних

поховань скіфського часу, що супроводжувалися значними надбудовами насипів (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с.98; Кулатова, Супруненко, 2004, с.148). Обидва поховання належать до часу другої половини V — початку IV ст. до н.е. і залишені родиною кочівників, яка випасала худобу на степових підвищеннях у пониззі р.Псел, неподалік від ланцюжка прибережних наддніпрянських поселень скіфської доби. Подібні поховальні підкурғанні комплекси з прямокутними видовженими ямами та заплічками, дерев'яним накатником і дощатим облаштуванням поховальної камери-склепу добре відомі у Дніпровському Надпоріжжі (напр.: Мухопад, Шалобудов, Ромашко, Гусак, 1992, с.48-51). І хоча могили пограбовані за доби пізнього українського середньовіччя та в 1920-ті рр., отримані цікаві дані щодо складу напутнього інвентаря, захисного обладунку і тканин від костюма похованих — дитини та молодого чоловіка з дівчинкою. До речі, волошинські поховання — перші з виявлених у прямокутних ямах під накатником кочівницькі підкурғанні старожитності у межах Полтавської обл.

У курганах №№ 4 та 5 відкрито й два впускних поховання сарматської доби (відповідно, комплекси 8 та 1). Перший з них відзначався своєрідністю спорудження довгого підпрямокутного дромоса і влаштуванням глибокого ходу сполучення з поховальною камерою, яка ще й досі не досліджена через залягання на значній глибині, під товщами піску. Подібні сарматські поховальні комплекси вряди-годи виявляють у курганах і

пов'язують з діяльністю та могилами жерців, проведенням обрядів ініціації тощо. Другий, — досить добре збережений та інвентарний, — дозволяє датувати поховання молодого чоловіка другою половиною II ст. до н.е., тобто початком пізньосарматської епохи. Для території Дніпровського Лісостепу цей комплекс належить до числа рідкісних, а на теренах Полтавщини — залишається єдиним.

Насамкінець, варто відзначити й знахідки інвентаря зі зруйнованого поховання вершника (курган № 2) та окремих уламків стінки кружального глека у насипу № 5, що належать до салтівських алано-болгарських старожитностей часу існування Хозарського каганату (Кулатова, Мироненко, Охріменко, Супруненко, 2003, с.25, рис.1). Подібні артефакти позначають територію переміщень кочового степового населення у пониззях Орелі, Ворскли і Псла, спрямовану до районів дніпровських переправ, можливо, засвідчуючи прагнення хозарських зверхників контролювати останні (Толочко, 1999, с.42).

Отже, досліджені кургани групи III поблизу Волошиного досить наочно репрезентують поховальний обряд та матеріальну культуру населення передтепових районів Полтавщини від доби енеоліту до епохи середньовіччя, надаючи уявлення про перебіг історичних процесів упродовж ряду епох.

Друга частина роботи, що буде опублікована пізніше, матиме за мету введення до наукового обігу результатів розкопок східної частини групи курганів I поблизу с.Волошине, здійснених восени 2003 та влітку 2004 рр.

Література

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык: Скифский царский курган IV века до н.э. — Киев: Наук. думка, 1991. — 416 с.

Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н.э. — IV в. н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1966. — Вып.Д 1-30. — 111 с.

Андрух С.И., Тошев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье: изд. ЗГУ, 1999. — Кн. I. — 232 с.

Андрух С.И., Тошев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье: изд. ЗГУ, 2001. — Кн. II. — 284 с.

Андрух С.И., Тошев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье: изд. ЗГУ, 2004. — Кн. III. — 202 с.

Античные государства Северного Причерноморья / Археология СССР. — Москва: Наука, 1984. — 392 с.

Березанская С.С., Цвек Е.В., Клочко В.И., Ляшко С.Н. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. —

Киев: Наук. думка, 1994. — 190 с.

Берестнев С.В. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). — Харьков: изд. ИА НАНУ, 2001. — 264 с.

Берестнев С.И. О населении Восточноукраинской лесостепи в эпоху палеометалла (по материалам погребений) // Проблемы истории и археологии Украины: М-лы V Международной науч. конф. — Харьков: НМЦ «МД», 2004. — С.13-14.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. — V ст. н.е.): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2004. — 168, 4 с.

Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Ленинград: Наука, 1980. — 208 с.

Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. — Киев: Наук. думка, 1989. — 112 с.

- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1999. — 424 с.
- Золотницький Б.І. Первісний вигляд курганів Більського курганного некрополя «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.172-178.
- Ковалёва И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. — 108 с.
- Ковалёва И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. — 116 с.
- Ковалёва И.Ф. Зеленогайский комплекс антропоморфной пластики: культурная принадлежность и семантика // Курганы энеолита-бронзы в криворожском течении Ингульца. — Днепропетровск: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. — С.102-127.
- Ковалёва И.Ф., Марина З.П., Ромашко В.А., Тесленко Д.Л., Шалобудов В.Н., Векленко В.А. Курганы энеолита-бронзы в криворожском течении Ингульца. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. — 133 с.
- Краевец Д.П. О хозяйстве племён донешской катакомбной культуры // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2001. — Т.IX. — С.38-49.
- Круц С.І., Отрошенко В.В., Рассамакін Ю.Я. та ін. Населення епохи енеоліту // Давня історія України. — Т.1: Первісне суспільство. — К.: вид. ІА НАНУ, 1997. — С.231-273.
- Кулатова І.М., Мироненко К.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б. Археологічні розвідки в зоні Єриствівського родовища залізистих кварцитів у Кременчуцькому районі на Полтавщині // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2003. — С.23-26.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани поблизу с. Дмитрівка у межиріччі Ворскли та Орелі. — Київ-Полтава: Археологія, 1999. — 32 с.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу Першепінського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) // АЛУ. — Полтава, 2003. — № 2. — С.30-71.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2004. — Т.XI. — С.143-149.
- Лесков О. Скарби курганів Херсонщини. — Київ: Мистецтво, 1974. — 124 с.
- Луговая Л.Н. Погребения с костяными пряжками в Среднеднепровском Левобережье // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1990. — С.107-109. — Рис.11-12.
- Луговая Л.Н., Шилтов Ю.А. Михайликовский курган раннесрубного времени // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.43-56.
- Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // ИАК. — Санкт-Петербург, 1907. — Вып.22. — С.38-90.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып. Д 1-4. — 90 с.
- Мухопад С.Е., Шалобудов В.Н., Ромашко В.А., Гусак О.А. Скифская курганная группа «Маерова могила» в Днепровском Надпорожье // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. — С.47-65.
- Нестуля О.О. Охрана пам'яток історії та культури. 1926-1941 рр. // Охрана, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. — Київ: вид. ІА НАНУ УРСР, 1989. — Частина друга. — 171 с.
- Нестуля А.А. Охрана памятников археологии Полтавщины в первые годы советской власти // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.4-6.
- Отрошенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — Київ: вид. ІА НАНУ, 2001. — 288 с.
- Полтавская губерния: Карта. — Полтава: изд. Полт. Губ. земства, 1902. — 1 л.
- Рассамакин Ю.Я. Келеберда — забытое поселение з керамикой квітнянського типу на Дніпрі // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2003. — С.235-240.
- Санжаров С.Н. Охра в изобразительной деятельности племён эпохи бронзы Донетчины // СА. — Москва, 1989. — № 2. — С.97-101.
- Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — 157 с.
- Супруненко О.Б. Про перший курганний некрополь культури багатовапеликової кераміки в Україні // АЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002 — 1/2003 (12-13). — С.70-75.
- Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — 88 с.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участю Маєвської С.В., Мироненка К.М., Артем'єва А.В. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єриствівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат» поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради та с.Сміч Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області у 2003-2004 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.403. — Частина перша. — 258 арк.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єриствівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат», на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області, у липні 2002 і квітні 2003 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.357. — 64 арк.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська // АЛУ. — Полтава, 2004. — № 1-2. — С.5-46.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракато І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука: Пам'ятки археології території та околиць міста. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — 160, 4 с.
- Супруненко О.Б., Супруненко О.О. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ, УТОПІК, 2000. — Вип.9. — С.86-91.
- Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — Київ: Наук. думка, 1973. — 172, 2 с.
- Телегін Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина І.Д., Панченко Ю.В. Среднеостоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона: Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников. — Луганск: Шлях, 2001. — 152 с.

Тереножан А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — Киев: Наук. думка, 1988. — 264 с.

Толючко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, 1999. — 199 с.

Усагук А.Н. Новые данные о костяных орудиях ремесленного производства срубной культуры // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе / ТДНК. — Донецк: изд. Донецк. обл. ист.-краевед. музея, 1989. — С.125-127.

Чиркова М.Ю. З історії охорони пам'яток на Полтавщині в 20-х роках ХХ ст. // АЛТУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.121-124.

Шилов Ю.А. Святилища эпохи неолита-бронзы в устье Псла // АДУ 1993 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1997. — С.145-148.

Щербатовский Д.М. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губерний // Археологическая летопись Южной России. — Киев, 1905. — № 1-2. — С.7-9.

РЕЗЮМЕ - SUMMARY

Работа посвящена публикации материалов раскопок курганов у с. Волошино в окрестностях г. Комсомольск Полтавской области, исследованных Еристовской экспедицией Полтавского Центра археологии летом 2003 г. В четырех курганах группы выявлено более 40 погребальных комплексов и жертвенных объектов эпохи неолита, раннего, среднего и позднего этапов бронзового, раннего железного веков, остатки одного погребения эпохи средневековья.

Выделяется группа неолитических погребений с северной ориентацией, которые принадлежат носителям постмарипольской культуры. В одном из них выявлены следы циновки, изделия из кремня, развалы статуэток из каолиново-охристой массы.

Наиболее выразительными комплексами представлены древности катакомбного времени раннего этапа бронзового века. Среди них — детское погребение с остатками изделий из кожи, лука или соломки, орудиями из кремня, камня, лепным сосудом, примитивными игрушками из камня и уникальным керамическим штампом, изготовленным из железистого кварцита темно-красного цвета.

Наиболее интересными для микрорегиона бассейна Нижнего Псла являются два впускных комплекса скифского времени (вторая пол. V — нач. IV вв. до н.э.), в прямоугольных ямах с дощатым перекрытием, обшивкой пола и стен. Несмотря на неоднократные ограбления, среди инвентаря обоих склепов выявлены надежно датированные предметы в виде обломков железных изделий с отпечатками кожи и тканей. Хорошо сохранившееся впускное погребение молодого мужчины из наиболее крупного кургана сопровождалось обломками копья, ножа и железной проволочной фибулой, а также развалом античного гончарного кувшина сер. - 2-й пол. II в. н.э., принадлежащих началу позднесарматского времени.

Неподалеку от группы курганов исследованы остатки стойбища срубного времени эпохи позднего бронзового века.

Предлагаемое исследование вводит в научный оборот материалы исследований Волошинских курганов, раскопки которых будут продолжены в 2004-2005 гг.

The publication is the research papers of the barrows group digs near to village Voloshyno of the Dmytrivka Village-Council of the town Komsomolsk in the Poltava Region, which were examined by the Eristovka expedition of the Centre of archaeological sites researches of the Department of Culture of the Poltava State Regional Administration in summer 2003. Down into four barrows of the group were discovered more than 40 objects of the funeral and sacramental use, dated back to Neolith, Bronze Age, early Iron Age, remains of a Middle Ages burial.

There is to be noted a group of Neolithic burials headed towards the North, and recognized as belonging to Post-Maryupol Culture. There, in one of them, were discovered: the remains of a mat, some flint, stony, and clay wares, breakdowns of statuettes made of kaolin-and-ochre mass.

With the most impressive complexes are represented the antiquities of the Catacombs Time of the early Bronze Age. Among them: burial of a child with the remains of leather, splint or straw wares, prints of fruits of a few plants, flint, stony, and clay items, toys of a simple form, and an unique ceramic stamp, made of ferric quartzite of the dark-red-ochre colour.

The most interesting for the micro-region of the low flow basin of the river Psel are two incept complexes, dated back to Scythian Time (second half of V - early IV B.C.), set in rectangular pits with the plank ceiling, walls, and bottom. Despite the numerous despoliations, among the items of the both vaults were discovered the objects dated for sure: fragments of iron items with the prints of leather and fabrics. An incept burial of a young man, in the largest barrow, came with remains of a spear, a knife, and an iron wire fibula, and also with the breakdowns of an antique pottery jug, dated back approximately to middle - second half of the II B.C.

Near to the barrows group were examined the remains of a settlement, dated back to the late Bronze Age.

The work brings into the scientific circulation the research materials about the Voloshyno barrows, the digs of which will be carried on in 2004-2005.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ — Археологічні відкриття в Україні, Київ

АДУ — Археологічні дослідження на Україні, Київ

АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава

АС — Археологический съезд

ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет, Київ

ДГУ — Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск

ЗГУ — Запорожский государственный университет, Запорожье

ЗДУ — Запорізький державний університет, Запоріжжя

ІА АН УРСР — Інститут історії Академії наук Української РСР, Київ

ІА НАНУ — Інститут археології Наці-

ональної Академії наук України, Київ

ИАК — Известия Императорской Археологической комиссии, Санкт-Петербург

КВКФ — Київська військово-картографічна фабрика, Київ

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград

НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава

ОДПАП — Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава

ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава

ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава

ПУАК — Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава

СА — Советская археология, Москва

САИ — Свод археологических источников, Москва

ТД — Тези доповідей, тези доповідей

ТДНК — Тезиси доповідей наукової конференції

УТОПІК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ

ЦП НАНУ — Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК КУРГАНІВ ГРУПИ III
ПОБЛИЗУ ВОЛОШИНОГО

У результаті археологічних досліджень 2003 р. групи курганів III поблизу с. Волошине, неподалік Комсомольська на Полтавщині, отримані антропологічні матеріали ряду археологічних культур — від доби енеоліту до епохи раннього залізного віку. Збереженість кісток в окремих випадках не дозволяє чітко здійснити визначення статеві-вікової градації й отримати повний об'єм інформації про фізичний стан населення різних епох.

Під час антропологічного вивчення отриманих матеріалів здійснено ідентифікацію кісткових залишків окремих індивідів, певною мірою встановлено час і порядок пограбування комплексів доби раннього залізного віку, а внаслідок диференціальної діагностики патій кісток — отримано чимало даних про послідовність розвитку, змін і руйнувань кісткових препаратів похованих.

У курганах групи III поблизу Волошиного в 20 похованнях виявлені кісткові залишки двадцяти двох осіб. Стать не встановлена у шести випадках, вік — у п'яти. Визначені кістки п'яти осіб, які належали до чоловічої статі, двох — до жіночої (обидві дівчини дожили, приблизно, до 14 років, і, згідно із сучасними уявленнями, можуть бути віднесені до підліткового віку). Відзначимо, що можливість визначення належності до жіночої статі у ранньому віці з'явилася за описовими даними і розмірами постійних зубів. Крім того, визначені і 9 дитячих кістяків чи їх окремих частин.

За умов надання для аналізу окремих анатомічних частин скелетів, використання альтернативних методів ідентифікації мало першорядне значення (Бужилова, 1998, с.138-140; Пономарев, 2001, с.240-245; 2004, с.186-195; 2004а, с.278-285; Козак Д.Н., Козак О.Д., 2004, с.75-86; Радочин, 2004, с.293-295). Крім традиційних антропологічних методів, використовувалися прийоми судово-медичної ідентифікації кісткових залишків. Нижче наводимо результати антропологічного вивчення матеріалів поховань.

Курган № 1/2003 р.

Поховання 1 (катакомбне). Для дослідження надано близько 100 фрагментів кісток, переважно великих гомілкових і стоп, що нале-

жали одній людині. Це встановлювалось за розмірами, слідами вираженості м'язового рельєфу, фізичними особливостями відмінностей конституції, співставлюваністю суглобних з'єднань та кісткових фрагментів (матеріали не перевищують кількості кісток однієї людини). Вірогідно, поховання належало *дорослому індивіду*, патологій в кістках якого не виявлено.

Варто врахувати, що частини цього ж кістяка виявлені і в перекопі **поховання 2** (скіфського часу). Серед них — дрібні кісткові фрагменти, зуби, їх уламки, потрошені лопатами грабіжників, які співставляються з виявленими кістками дорослого індивіда з поховання 1. Крім того, у перекопі трапилося чимало подрібнених кісткових матеріалів, пов'язаних з розкладанням ще не сформованих твердих тканин. З показників, прочитаних за зубощелепною системою, отриманий висновок про їх належність *дитині*, у віці — 7-9 років.

На молочних зубах дитини наявні зубні нашарування, виявлення яких у такому ранньому віці — виразне свідчення порушення обміну речовин в організмі (Пахомов, 1982). Проте, слідів патології не виявлено.

Курган № 4/2003 р.

Поховання 1 (зрубне). Серед надзвичайно фрагментованих кісткових матеріалів, диференційованих за належністю до відділів скелету, для аналізу надано три дрібних фрагменти тазових кісток, які належать *дорослій людині*. Точний вік і стать за ними встановити неможливо (Пашинян, Тучик, Чернявская, 2002, с.54-60).

Поховання 3 (культури багатоваликівної кераміки). Виявлено багато фрагментів недиференційованих кісток, уламків черепної коробки, що належать *дорослій людині*, статеві-вікові визначення за якими є проблемними. Ознаки статі і віку умовно визначаються за уламком стегнової кістки (Пашкова, 1963, с.55-85). Можливо, це *чоловік*, віком 40-49 років.

Поховання 4 (культури багатоваликівної кераміки). Залишки скелету представлені єдиним фрагментом, що дозволяє здійснити одонтологічне визначення, — фолікулом другого постійного моляра. Він належить *дитині*, у віці 12-13 років.

Поховання 5 (постмаріупольське). Для аналізу надано кілька кісток людини поганої збереженості. Обриси зовнішньої пластини і внутрішньої структури кісток засвідчують їх належність до довгих трубчастих. Скоріше за все, вони є частиною скелету *дорослої людини*. Патологій на наявних антропологічних матеріалах не встановлено.

Поховання 6 (культури багатоваликової кераміки). Наявні фаланги пальців, фрагменти довгих трубчастих кісток рук і ніг. Скелет належав *дорослій людині*. Патології відсутні.

Поховання 7 (катакомбне). Є фрагменти кісток, серед яких уламки альвеолярних відростків. Крім того, досліджувалися пластинки емалі від фрагментів молочних зубів, що належали *молодому індивіду (підлітку)*, віком — від 9 до 12 років.

Поховання 8 (сарматське — ?). Знайдений лише єдиний фрагмент стегнової кістки *дорослої людини*. Можливо визначити тільки вік (*Паішкова, 1963*) — індивіду 50-59 років.

Поховання 9 (ямне). Для вивчення наданий повний набір другої дифініції зубів, що не перевищує комплектності для однієї особи, а також 59 уламків інших кісток. За описовими ознаками одонтологічних матеріалів (*Дмитренко, Краюшкін, Сапін, 2000, 193 с.*), а також ступінню формування коренів зубів, вік і стать можна визначити таким чином: *дівчина (молода жінка)*, 14-16 років. Патології не виявлено. Форма вестибулярної поверхні фронтальної групи постійних зубів (вестибулярна норма) трикутна, що свідчить про подібну форму обличчя (*Головко, 2003, с. 296*).

Поховання 10 (катакомбне). Рештки скелетів двох індивідів. "Західний" кістяк (індивід I) представлений фрагментами кісток нижніх кінцівок (праве і ліве стегно, великі і малі гомілкові кістки, кістки стоп). Всі вони належать *дівчині (молодій жінці)* у віці 15-17 років. "Східний" кістяк (індивід II) представлений фрагментами нижнього відділу скелету *чоловіка*, вік якого визначений у широкому діапазоні — 20-39 років. За статеві-віковими даними, поховані могли бути як подружньою парою, що більш імовірно, так і знаходитись у кровних стосунках (батько і дочка, брат і сестра).

Поховання 11 (катакомбне). Повний скелет, виявлений в анатомічній нормі, *дорослої людини*, вісцеральний череп якого розтрошений, стан кістяка кращий за краніум. За розмірами довгих трубчастих кісток, піддається встановленню зріст похованої людини, який за даними різних авторів, коливається у межах — від 160,0 до 167,0 см. Це — *чоловік*, у віці 45-50 років, із середнім зростом приблизно 165,0 см.

Зубощелепна система представлена повним набором зубів одного індивіда. Форма фронтальних зубів у вестибулярній нормі — трикутна. На всіх поверхнях (крім жувальної) виявлені зубні нашарування, настільки виразні, що за ними можна реставрувати напрямок жувальних рухів (*Артемьев, 2002, с.59-65*): зліва направо, де був задіяний, в основному, правий сегмент обох щелеп. З відмінних рис простежена ретенція (ускладнене прорізування): немає місця для зубів мудрості — первинна адентія 18, 28, 38, 48 зубів (*класифікація зубів за ВООЗ*). Треті моляри за життя так і не прорізувалися. Патологій не відзначено.

Курган № 5/2003 р.

Поховання 1 (сарматське). Виявлені кістки двох індивідів, в т.ч. другого — у перевідкладеному стані. Домінують за кількістю кістки *дорослої людини*, що представлені фрагментами стегнових і великої гомілкової кісток молодого чоловіка, у віці 13-18 років. Крім того, із заповнення походять молочні зуби і фолікули постійних других молярів, прорізання яких здебільшого закінчується до 11 років. Отже, це — *дитина*, у віці 8-10 років. Вірогідно зуби були винесені землеріями із *поховання 16* постмаріупольської культури.

Поховання 2 (середньостогівське). Антропологічні матеріали представлені фрагментами черепної кришки і кількох кісток молодого людини. Вікова категорія встановлена за часом зрощення діафізів і епіфізів, синостозом черепних швів. Це — *дитина* 10-12 років.

Поховання 3 (зрубне). Виявлені кістки тільки черепа дитини, відокремлені від зубощелепної системи зачатки тимчасових і постійних зубів — всього 37 цілих і фрагментованих фолікулів. У новонароджених в обох щелепах є одночасно по 10 фолікулів молочної і постійної зміни (кількість зачатків зубів у модельних щелепах складає 40). Кісткові матеріали належать одній дитині.

Цікавою є спроба саме визначення віку у даного об'єкта досліджень, для якого, за станом твердих тканин, ізольованих від щелеп і луночок зубів, може бути встановлено число днів життя. Разом з будь-якою відсутністю слідів прорізування, немає жодних ознак початку формування кореневої системи і шийок зубів. Адже відомо, що до народження не існує тільки коренів, які починають своє формування наприкінці першого місяця життя. Саме цей випадок і спостерігається у похованні. Тобто, цілком аргументованим є висновок, що поховання належить *дитині* постродового періоду — новонародженості, що продовжується від появи на світ до 7-10 днів

життя. При цьому, зуби дитини правильно сформовані, — маркерів глибокої патології не встановлено, а, отже, не тільки новонароджений, але і йогомати, навряд чи серйозно хворіли.

Поховання 4 (постмаріупольське). Виявлені фрагментовані кістки черепа і частини посткраніального кістяка поганого стану збереженості: дитячі, дуже тонкі плоскі кістки черепа, в т.ч. фрагменти мозкової коробки, перша генерація зубів. За показниками вивчення молочної зміни зубів, похований міг прожити тільки перші півроку життя. Найімовірніше, це — дво-чотримісячна *дитина* (грудного віку).

Поховання 9 (катакомбне). Кісткові рештки представлені 20 невиразними фрагментами кісток людини. Певну інформацію надають уламки зубощелепної системи і фрагменти роздавлених зубів з відслоєною емаллю. За ними встановлюється вік похованого — *дитини* 6-9 років.

У других тимчасових молярах (55, 65, 75, 85) відзначений фісурний карієс, характерний, скоріше, для дітей, що відвідують стоматологічні кабінети сьогодні. Це захворювання виявлене нами у людини такого віддаленого від нас часу вперше. Наявність подібної патії свідчить загалом про ослаблення захисних сил організму (*Боровский, Барышева, Максимовский, 1988, с.10-109; Хоменко, 1999, с.123-200; Куцевляк, 2002*).

Поховання 11 (катакомбне). З пошкоджених грабіжниками залишків людини визначені два фрагменти довгих трубчастих кісток — плечової і ліктьової — поганої збереженості, котрі належать *дорослій людині*.

Поховання 12 (скіфське). У грабіжницькому перекопі виявлені фрагментовані кістки дорослої людини, серед яких у кращому стані — рештки верхнього поясу та нижньої частини скелету. Це дозволяє визначити дорослого похованого як *чоловіка*, у віці 18-21 років. В нього вдалося встановити і зріст, що, за даними різних авторів, коливається у межах — від 165,0 до 169,0 см. Крім того, серед перемішаного грабіжниками заповнення поховальної камери, траплялися й окремі кістки та молочні зуби *дитини*, віком 6-9 років.

Особливістю зубощелепної системи у дорослого чоловіка є трикутна форма вестибулярної поверхні фронтальної групи постійних зубів, наявність легкого зубного нальоту на всіх ділянках останніх та відсутність будь-яких патологій. При таких показниках здоров'я природня смерть у 18-21 років, як і дитяча — в 6-9 років, маловірогідні.

Поховання 13 (катакомбне). Збереженість матеріалів дуже погана. Це кілька фрагментів кісток людини, за якими можна встановити, що вони належать *дитині*, у віці до 12 років.

Таким чином, вивчення показників здоров'я у нижньопісляському мікрорегіоні тільки розпочинається. Сподіваємося, що наступні археологічні дослідження підкурганних поховань, у складі груп I та II поблизу Волошиного, дозволять реконструювати як зовнішні дані, так і отримати вагомий обсяг інформації про фізичний стан населення цього району Полтавщини за ряду історичних епох — від доби енеоліту до часу пізнього середньовіччя.

Література

Артемьев А.В. Застывшие моменты жизни // ДентАрт. — Полтава, 2002. — № 2. — С.59-65.

Боровский Е.В., Барышева Ю.Д., Максимовский Ю.М. Терапевтическая стоматология. — Москва: Медицина, 1988. — С.10-109.

Бужилова А.П. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях // Историческая экология человека: Методика биологических исследований. — Москва, 1998. — С.138-140.

Головко Н.В. Ортодонтия. Развитие прикусу, диагностика зубощелепных аномалий, ортодонтический диагноз. — Полтава: ПФ "Формика" 2003. — 296 с.

Дмитренко С.В., Краюшкин А.И., Сапин М.Р. Анатомия зубов человека. — Москва-Ниж. Новгород, 2000. — 193 с.

Куцевляк В.И. Детская терапевтическая стоматология. — Балаклея: ИИК "Балаклеяшина", 2002. — 420 с.

Козак Д.Н., Козак О.Д. Поховання вельбарської культури з Хрінницького водосховища: Спроба біоархеологічного аналізу // Археологія. — Київ, 2004. — № 1. — С. 75-86.

Пахомов Г.Н. Первичная профилактика в стоматологии. — Москва: Медицина, 1982. — 237 с.

Пашинян Г.А., Тучик Е.С., Чернявская З.П. Судебно-стоматологическая экспертиза зубо-челюстного аппарата останков 9 человек Екатеринбургского захоронения. Результаты и обсуждение // Стоматология для всех. — Москва, 2002. — № 1. — С.54-60.

Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии: Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — Москва: Медгиз, 1963. — С.55-85.

Пономарёв Д.Ю. Палеопатогеография мочекаменной болезни в Крыму в античную и средневековую эпохи // Боспорские исследования. — Симферополь, 2001. — Т.1. — С.240-245.

Пономарёв Д.Ю. Особенности палеопатологического исследования антропологических материалов из некрополей приморских регионов (на примере азово-черноморского бассейна) // Боспорские исследования. — Симферополь-Керчь, 2004. — Т.V. — С.186-195.

Пономарёв Д.Ю. Демографическая ситуация и эпидемиология болезни Бехтерева-Штрюмпеля-Мари в палеопопуляции "Эльтинген-1" // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы: Сб. науч. м-лов V Боспорских чтений (Керчь, 20-24 мая 2004 г.). — Керчь, 2004а. — С.278-285.

Радочин В.Ю. Информативность костных останков // Там же. — Керчь, 2004. — С.293-295.

Хоменко Л.О. Терапевтична стоматологія дитячого віку. — Київ: Книга плюс, 1999. — С.123-200.

НЕКРОПОЛЬ ДОБИ ПІЗНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ОКОЛИЦЯХ КЕЛЕБЕРДИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Єристівською археологічною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник — канд. іст. наук, ст. наук. співробітник Супруненко О.Б.) вже другий рік поспіль проводяться охоронні археологічні дослідження в зоні спорудження майбутнього кар'єру Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ „Полтавський ГЗК”. Окрім, власне, цієї території здійснюються дослідження і в околицях м.Комсомольськ Полтавської обл. та в його окрузі, з метою виявлення і паспортизації археологічних пам'яток регіону. Проведення цих робіт зумовлене перспективним планом підготовки матеріалів до археологічної частини “Зводу пам'яток історії та культури” Полтавської області¹.

Розвідками розпочате вивчення і некрополя доби пізнього українського середньовіччя, де також виявлено курганну групу, що складається з 5 насипів, висотою 0,3-0,6 та діаметром 12-22 м (рис.1).

Некрополь розташований на північній околиці села, обабіч шосе, що веде від с.Келеберда Келебердянської сільської ради Кременчуцького району до автотраси м.Комсомольськ — с.Салівка — м.Кобеляки. Кладовище займає півострів, утворений внаслідок розмиву водосховищем мисоподібного підвищення другої надзапальної тераси лівого берега р.Дніро, і плавнями, частково оточений з південного сходу штучними водоймами — ставками місцевого рибгоспу. Територія кладовища із західного боку обнесена огорожею (рис.1). На сьогодні некрополь продовжує функціонувати.

Його виникнення, як і більшості подібних вздовж берегів Дніпра, пов'язане із заснуванням у Келеберді козацької фортеці, згодом — сотенного центру Полтавського полку, перші укріплення якої ще згадувалися литовським мандрівником Михалом Литвином у середині XVI ст.² Цієї ж думки дотримувався Л.В.Падалка, який відніс появу укріплень край скелястого гранітного мису у центрі населе-

ного пункту до часу початку козацької колонізації регіону³. Та все ж, більш детальна хронологія для пам'яток монументальної скульптури кладовища буде розроблена лише тоді, коли вдасться виявити стели з чіткими накресленими датами, оскільки, ряд дослідників пов'язує виникнення поселення з більш раннім періодом, а саме — з першими десятиліттями XV ст., коли литовський князь Вітовт переселив частину вихідців з Північного Кавказу до Литовських земель⁴. Але поки що підстав для більш раннього датування не існує, втім, вдалося простежити безперервність здійснених поховань, принаймні, протягом двох-трьох останніх століть. Ця обставина не виключає наявності і більш ранніх поховань, з якими можуть бути пов'язані стелоподібні монументи.

На території цвинтаря виявлено близько 100 надмогильних монументів, що розташовуються по лінії північ-південь. На сьогоднішній день приблизно третину виявлених — описано та картографовано. Умовно, надмогильні пам'ятки можна розподілити на три групи: *північну* (№№ 1 — 17), *центральну* (№№ 18 — 24), і *південну* (№№ 25 — 40), що займають підвищені ділянки кладовища (рис.1). Більшість з них є стелоподібними каменями сірого граніту (лише одна стела — виготовлена із рожевого), що здіймаються над поверхнею на 0,2 — 1,4 м. На деяких з них помітні сліди обтискування з метою надання їм певних форм. На даному етапі вивчення можна констатувати наявність таких форм: трапецієподібні (16 од.), прямокутні (13 од.), трикутні (8 од.), овальні, пірамідальні, стовпоподібні та антропоморфні, представлені в окремих екземплярах. На більшості зі стел відсутні зображення, крім двох каменів, на яких викарбовано християнську символіку — стели №№ 6 та 30.

Нижче наводимо опис надмогильних монументів, поданий у вигляді таблиці (*розміри монументів наведено у метрах, перша цифра — висота над рівнем ґрунту, друга — найбільша ширина, третя — товщина*):

№ п/п	Опис стели	Розмір (м)
1	Підпрямокутна, без слідів обробки, є численні сколи. Нахилена назад відносно вертикальної осі. Рис.2:1	0,54 x 0,40 x 0,30
2	Напівовальна, верхня частина монументу. З численними сколами. Рис.2:2	0,11 x 0,45 x 0,30
3	Підтрикутна. Без слідів обробки, зі сколами. Напевно, верхня частина монументу. Рис.2:3	0,12 x 0,15 x 0,16
4	Підтрикутна, без слідів обробки. Є сколи. Напевно верхня частина монументу Рис.2:4	0,22 x 0,40 x 0,18
5	Підпрямокутна. Лицева частина підшліфована. Є сколи. Рис.2:5	0,27 x 0,34 x 0,20
6	Трапецієподібна, з шліфованою поверхнею, на якій нанесене горельєфне зображення шестикінцевого хреста, що займає центральну частину стели. Правий верхній кут — сколотий. Вкопана у ґрунт, дещо нахилена назад. Розміри хреста (м) — 0,26 x 0,12 x 0,04. Рис.2:6	0,40 x 0,30 x 0,08
7	Нижня частина підпрямокутної стели, верх якої збитий. Наявні сліди шліфування. Рис.2:7	0,20 x 0,12 x 0,10
8	Трапецієподібна. Сліди обробки відсутні, є сколи. Рис.2:8	0,30 x 0,28 x 0,10
9	Пірамідальна, зі збитою верхівкою. Рис.2:9	0,20 x 0,16 x 0,14
10	Підтрикутна. Наявні сколи, без слідів обробки. Рис.2:10	0,32 x 0,46 x 0,16
11	Підтрикутна. Є сколи. Дещо нахилена назад. Рис.2:11	0,26 x 0,24 x 0,09
12	Стовпоподібна, зі сколами. Сліди обробки відсутні. Рис.2:12	0,20 x 0,40 x 0,16
13	Трапецієподібна. Верхівка надбита. Одна з площин підшліфована. Є сколи. Рис.2:13	0,26 x 0,10 x 0,08
14	Підтрикутна. Лицева грань підшліфована. Напевно верхня частина монументу. Рис.2:14	0,20 x 0,07 x 0,12
15	Підпрямокутна. Верхівка збита, зі сколами. Рис.2:15	0,24 x 0,08 x 0,14
16	Підтрикутна. Зі слідами шліфування на більших гранях. Дещо нахилена назад. Рис.2:16	0,36 x 0,56 x 0,08
17	Підтрикутна. Дві бічні грані зі слідами обтесування. Наявні сколи. Рис.2:17	1,24 x 1,06 x 0,54
18	Трапецієподібна. Верх збитий. Є сколи. Рис.2:18	0,60 x 0,70 x 0,30

19	Трапецієподібна. Правий бік пошкоджений. Наявні сколи. Рис.2:19	0,56 x 0,54 x 0,24
20	Прямокутна. Зі слідами обробки. Рис.2:20	0,22 x 0,44 x 0,14
21	Прямокутна. Зі слідами обробки і сколами. Рис.2:21	0,20 x 0,48 x 0,08
22	Трапецієподібна. Є сколи, верхня частина збита. Рис.2:22	0,25 x 0,46 x 0,18
23	Підтрикутна. Наявні численні сколи. Рис.2:23	0,60 x 1,40 x 0,54
24	Прямокутна. Є сколи, верх збитий. Рис.2:24	0,40 x 0,80 x 0,26
25	Трапецієподібна. Наявні сколи. Нахилена назад, відносно своєї осі. Рис.2:25	0,32 x 0,74 x 0,30
26	Трапецієподібна. Є сколи. Лицева частина підшліфована. Рис.2:26	0,42 x 0,50 x 0,23
27	Трапецієподібна. Є сколи. Сліди обробки відсутні. Рис.2:27	0,26 x 0,40 x 0,28
28	Підпрямокутна. Наявні сколи. Мас нахил назад. Рис.2:28	0,38 x 0,56 x 0,22
29	Трапецієподібна. Зі сколами, верхня частина збита. Нахилена назад. Рис.2:29	0,32 x 0,68 x 0,24
30	Трапецієподібна. Зі слідами обробки. Центральна частина монументу прикрашена горельєфним зображенням хреста "грецького" типу. Розміри хреста: ширина — 0,18; висота — 0,20. Рис.2:30	0,44 x 0,64 x 0,18
31	Антропоморфна. На верхні наявні сколи. Стела обтесувалася. Рис.2:31	0,62 x 0,92 x 0,12
32	Трапецієподібна. Є сколи і сліди обробки. Нахилена вперед. Рис.2:32	0,62 x 0,78 x 0,28
33	Підпрямокутна. Наявні сколи. Нахилена назад. Рис.2:33	0,54 x 0,50 x 0,14
34	Підпрямокутна. З обох сторін підшліфована, верхівка частково збита. Ширина основи (0,20), менш за ширину верхньої частини (0,24). Рис.2:34	0,20 x 0,68 x 0,12
35	Підпрямокутна. Сліди обробки, сколи. Верхня частина збита. Рис.2:35	0,25 x 0,50 x 0,20
36	Трапецієподібна. Верхівка надбита. Рис.2:36	0,28 x 0,26 x 0,14
37	Підпрямокутна. Верхня частина збита. Зі слідами обробки. Дещо нахилена назад. Рис.2:37	0,26 x 0,86 x 0,18
38	Трапецієподібна. Є сколи і сліди обробки. Рис.2:38	0,60 x 0,70 x 0,60
39	Трапецієподібна. Верх збитий. Нахилена назад. Рис.2:39	0,44 x 0,48 x 0,20
40	Трапецієподібна. Верхівка надбита. Наявні сліди обтесування. Рис.2:40	0,26 x 0,30 x 0,10

Рис.1. Келеберда, с. План некрополя та курганної групи.

Стела № 6 (рис.2:6), що входить до північної групи монументів кладовища, виготовлена із рожевого граніту. Це блок трапецієподібної форми, з відшліфованою поверхнею, на якій вміщене горельєфне зображення шестикінцевого хреста⁵, що займає центральну частину лицевої площини стели. Правий верхній кут — сколотий. Стела вкопана у ґрунт, дещо нахилена назад. Розміри стели (м) — 0,40x0,30x0,08. Розміри хреста — 0,26x0,12x0,04.

Стела № 30 (рис.2:30) розташована у південній групі кладовища, виготовлена із сірого граніту, має трапецієподібну форму, на поверхні помітні сліди обробки — підшліфовки. Центральна частина монумента прикрашена горельєфним зображенням хреста "грецького" типу⁶. Розміри стели (м) — 0,44x0,64x0,18; розміри хреста: ширина — 0,18; висота — 0,20.

Також, слід зауважити, що в ході огляду на цвинтарі виявлено кілька кам'яних хрестів, але щодо датування їх козацьким часом виникають вагомі сумніви. Скоріше за все, хрести — продукція Кременчуцьких ритуальних майстерень XIX — поч. XX ст. Проте, їх форма та характер обробки поверхні знаходять деякі паралелі із хрестами, що побутували на цвинтарях Північного Причорномор'я впродовж кінця XVIII-XIX ст.

Типологічне визначення хрестів, зображених на стелах, подано за І.В.Сапожніковим та Р.О.Шуваловим, — для надмогильних хрестів Північно-Західного Надчорномор'я. Воно дає підстави для датування у широких хронологічних межах — від кінця XVII до початку XX ст., що в певній мірі співпадає з хронологією існування кладовища у с.Келеберда.

Звертаючись, власне, до форми надмогильних монументів, — їх стелоподібності, можна простежити певні паралелі Келебердянського кладовища із некрополем Кодаської фортеці, на якому Д.Я.Телегіним вияв-

лені стели з карбованими зображеннями та менгіроподібної форми⁷. В цілому вищеописана пам'ятка вписується в той загальний подібний цвинтар Середнього Подніпров'я, Правобережжя та Лівобережжя, з більш скромнішим оздобленням надмогильних стел фіналу козацької доби, на яких зазвичай зображували хрести грецького або римського типів. Та все ж, остаточні висновки щодо хронології і типології цих зразків монументальної скульптури можна буде зробити після завершення досліджень всього загалу стел, які дадуть більш детальніші та інформативніші матеріали. Також слід відмітити наявність певної традиції у південних районах сучасної Полтавської області щодо розміщення кладовищ поруч із населеними пунктами та безпосередньо на курганах. Для прикладу, слід згадати такі кладовища на курганах поблизу сс.Потоки та

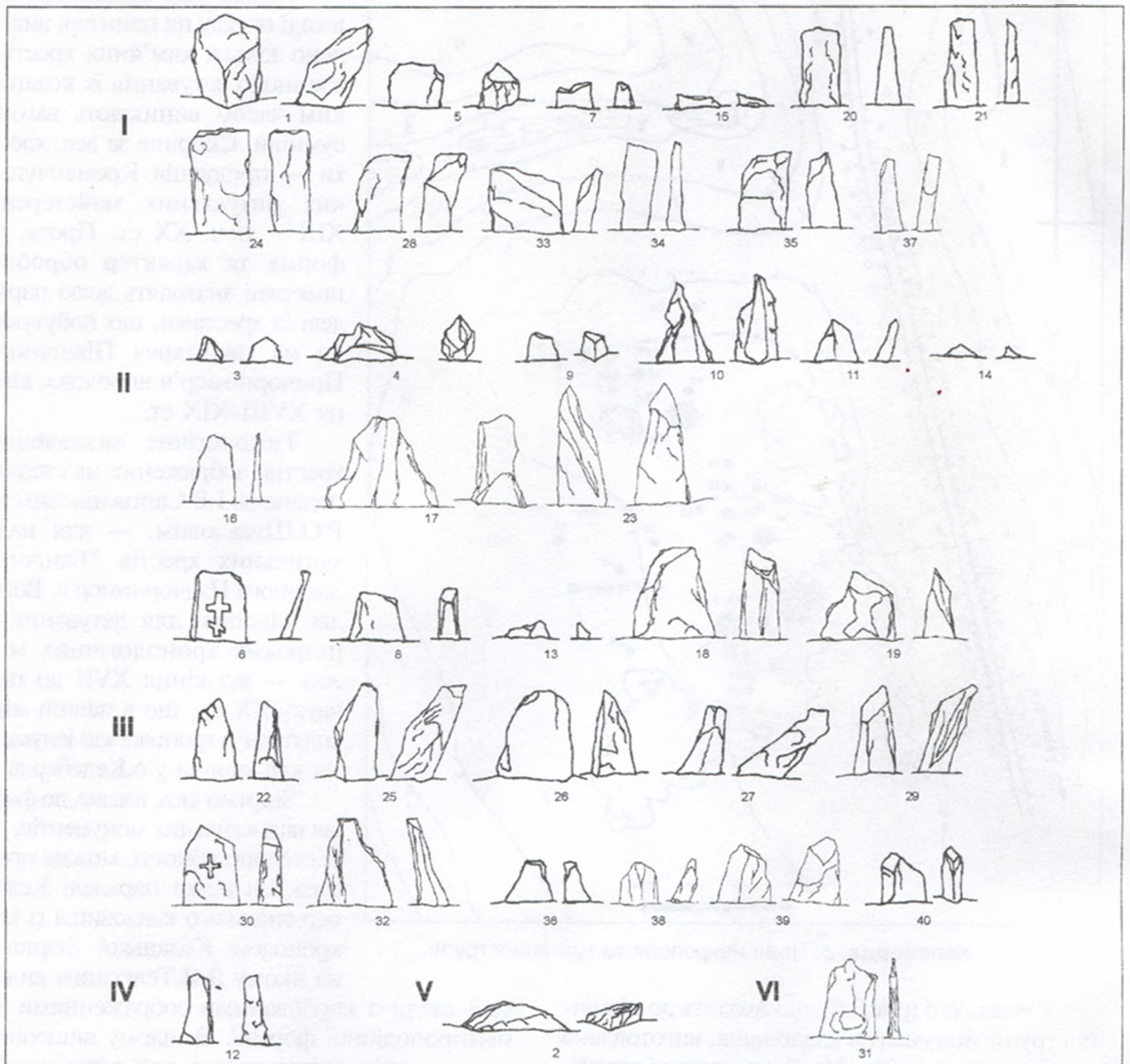

Рис.2. Келеберда, с. Типи надмогильних монументів:

I — прямокутні; II — трикутні; III — трапецієподібні; IV — стовпоподібні; V — овальні; VI — антропоморфні.

Єристівка. Подібний цвинтар був виявлений і під час розкопок Стовбуватої могили поблизу с. Волошине колишнього Кременчуцького району у 2004 р. Винятком не став і цвинтар с. Келеберда, на якому також зафіксовано наявність курганної групи.

Література

1. Пуголовок Ю.О. Звіт про розвідки в околицях с. Келеберда Келебердянської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської області у 2004 р. з підготовки "Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області" // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 405. — 15 арк.

2. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: Укр. енциклопедія, 1992. — С.334-335.

3. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: изд. ПУАК, 1914. — С.197-198, 218.

4. Власюк І.М. Заселення пониззя р.Сухий Кобелячок у часи пізнього середньовіччя // АЛТУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.143.

5. Сапожников І.В., Шувалов Р.О. Типологія і хронологія кам'яних хрестів Північно-Західного Надчорномор'я // Дослідження пам'яток українського козацтва. — Київ: вид. УТОПІК, 1995. — Вип.4. — С.17-24.

6. Там само. — С.19.

7. Телегін Д.Я. Про деякі регіональні відмінності в надмогильних монументах козацької доби в Україні // Дослідження пам'яток українського козацтва. — Київ: вид. УТОПІК, 1995. — Вип.4. — С.25-29.

05.10.2004

ПОРТРЕТНА НАМИСТИНА З ШУШВАЛІВКИ

Серед поліхромного античного намиста вирізняються вироби зі складними мозаїчними візерунками, що відзначаються яскравістю кольорів та надзвичайно витонченою технікою виготовлення. Такі намистини склалися з великої кількості елементів, з'єднаних між собою завдяки спіканню чи спаюванню. До цього типу високохудожнього скляного намиста можна віднести і намистину із зображенням жіночого обличчя, знайдену у розмиві лівого берега р.Дніпро неподалік с. Шушвалівка Глобинського району на Полтавщині¹.

Намистина (довж. — 16 мм, товщ. — 14 мм) плоскоорнаментована, правильної джжкоподібної форми, з поперечним серединним пояском. Отвір циліндричний. Орнаментальний пояс складається з трьох прямокутників блакитного скла з жіночим обличчям, обрамлених на боках рівновеликими жовтими рисками. Обличчя зображує жінку з пишним чорним волоссям, що розділене прямим проділом і нагадує єгипетську перуку. Вуста зображеної жінки маленькі, яскраво-червоні, ретельно модельовані. Очі — великі, серйозні, брови, як і всі контури обличчя, чорні, зображені разом з лінією носа однією лінією. Розміри личин дещо відрізняються між собою. Намистина має численні тріщинки у місцях поєднання елементів орнаменту.

Виготовлення такого намиста вимагало від майстра особливо глибоких знань склоробної технології, вміння, вправності та немалого досвіду роботи в цій галузі. За технікою виконання, намистина належить до складноспаяних виробів і передбачає попереднє виготовлення кількох заготовок, найскладніша з яких мала вигляд скляного стрижня, що у перетині давав зображення людського обличчя². Орнамент монтувався у вигляді стрічки з прямокутних личин, розділених двома жовтими та одною зеленою рисками. У місці з'єднання країв стрічки помітна рельєфна тріщинка. Очевидно, далі стрічка була наслоєна на ядро готової намистини зеленого кольору.

Намисто зі складноорнаментованими поперечними смугами з'являється у 2-й пол. I ст. до н.е. і виробляється до II-III ст. н.е. включно³. Найскладніші та найтонші мозаїчні прикраси, до яких відноситься намисто із зображенням людського обличчя, мають вузькі рамки побутування і датуються, за К.М.Алексєєвою⁴, 2-ю пол. I — 1-ю пол. II ст. н.е. — часом розквіту цієї ювелірної технології у скловиробництві. Саме у I ст. н.е. в античному Середземномор'ї склалася своєрідна школа художньої обробки скла, в основу якої були покладені досягнення такого загальноновизнаного центру виробництва скла у давньому світі, як Олександрія Єгипетська.

Намистина з фондів Кременчуцького краєзнавчого музею вирізняється серед подібних виробів, що знайдені у Херсонесі, Пантикапеї, Ольвії, Фанагорії⁵, поблизу Угерське-Градиште в Словаччині⁶ тощо, своїми високими художніми якостями.

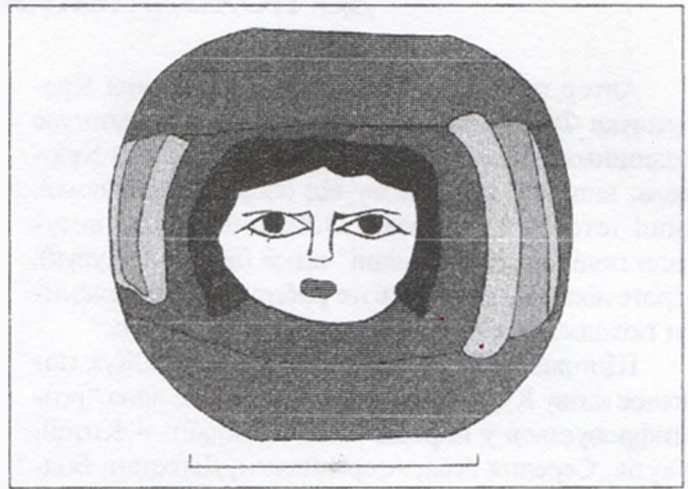

Рис. Шушвалівка, с. Намистина.

Поліхромне скло. Кременчуцький КМ.

ми. Як відомо, прикраси, виготовлені у Середземномор'ї, у великій кількості розходилися за межі стародавніх культурних центрів у середовищі варварського населення, зокрема, у степовій та лісостеповій зонах сучасної України.

На сьогодні не відомі аналогічні намистини, що походили б з пам'яток Полтавщини. Єдиний, хоча більш архаїчний (I ст. до н.е. - I ст. н.е.)⁸, зразок прикраси зберігається у приватній колекції, і знайдений у с.Вел. Андрусівка, на правому березі Дніпра (Кіровоградська обл.).

Попри зовнішню привабливість, намисто з личинами, перш за все, застосовувалось як амулети, а вже потім — як прикраси. Воно ніде не виявлене однорідними разками з кількох намистин і зустрічається лише у поодиноких екземплярах серед іншого намиста та прикрас. Як квінтесенція всіх різновидів намиста з вічковим орнаментом, намисто із зображенням людського обличчя у найдоступнішій формі виражало ідею надприродного покровительства та заступництва.

Примітки та література

1. Намистина експонується у Кременчуцькому краєзнавчому музеї.
2. Технологія виготовлення таких надскладних заготовок вивчена недостатньо. Вважається, що прямокутний стрижень-заготовка створювалася у спеціальній формочці, за методом перегордчастих емалів, проходив термічну обробку, розтягувалася у довжину і розсікалася на тонкі прямокутні пластини, кожна із яких давала зображення людського обличчя і була окремим декоративним елементом. Розтягування зменшувало та потоншувало зображення.
3. Алексєєва Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1982. — Вып. Г1-12. — Ч.3. — С.35-37.
4. Там же. — С.36.
5. Там же. — С.38.
6. Там же. — С.41.
7. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. — Москва: Мысль, 1988. — С.184-185.
8. Алексєєва Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — С.38. — Табл. 48:28.

ДО ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ КРЮКОВА

Автор першої ґрунтовної праці з історії Кременчука Ф.Ніколайчик, розповідаючи про минуле колишнього посаду, а згодом — частини міста Крюкова, виводив його назву від озера Курукового¹. Інші історики, зокрема О.Яблоновський, висували подібні „гідронімічні“ версії (від річки Курук). Проте ніхто з них чомусь не робив спроби пояснити походження похідного терміну — „курук“.

Щоправда, полтавська дослідниця В.Жук пояснює назву Куруків, виходячи з того, що вона „розшифровується у народів багатьох країн — Китай, Якутія, Середня Азія, Азербайджан, Дагестан, Болгарія, Туреччина, Греція — так: „куру“, „курук“ — „сухий“, „пересихаючий“, „суха кам'яниста рівнина“ та „ова“ — у болгарській мові — „рівнина“². Однак таке пояснення, з огляду на те, що правобережні території навколо Кременчука важко назвати „сухими“ чи такими, що нагадують „суху“ та ще й „кам'янисту рівнину“ (вони завжди були заболоченими і багатими на озерця), вважаємо доволі сумнівним.

Більш імовірною, на нашу думку, є інша версія, яку спробуємо обґрунтувати нижче, для початку звернувши увагу на деякі важливі для пояснення терміну „курук“ історичні обставини та джерела.

Перша писемна звітка, що згадує похідний топонім (точніше, гідронім) Курукове, належить до 1625 р., коли, як відомо, в ур.Ведмежі лози, на березі Курукового озера, відбулася битва між польськими та козацькими військами. За результатами мирних переговорів було складено договір, який увійшов в історію під назвою Куруківський трактат³.

М.Грушевський, досліджуючи обставини однієї із битв кампанії 1625 р., посилається на тогочасне польське джерело, в якому згадується про залишки старого городища, „де і тепер ще є останки турецького мечету“⁴ біля р.Цибульник, яка впадає у Дніпро на кілька кілометрів вище від нижнього Крюкова (на сьогодні це місце затоплене Кременчуцьким водосховищем).

Про „стару татарську церкву“ на високому погорбі правого берега Дніпра, трохи вище за течією від Кременчука, згадує у щоденнику і відомий сілезький мандрівник — посланець австрійського імператора Е.Лясота⁵, який мандрував рікою у 1594 р.

Археологи, зокрема О.Супруненко, схильні датувати згадані в цих джерелах залишки татарської мечеті золотоординським часом, вважаючи, що мова йде про купольну центричну гробницю-мавзолей⁶.

На прилеглих до сучасного Кременчука територіях виявлено чимало археологічних знахідок XIV ст.:

на території самого міста, поряд із сс.Устимівка, Шушвалівка, Максимівка, смт.Градизьк та ін.⁷ Все це підтверджує активну присутність золотоординців на території сучасної Кременчуччини та прилеглих земель, що входили до північної частини Західного улусу Золотої орди⁸. Золота орда, як відомо, була потужним військово-політичним об'єднанням, існування якого потребувало постійної готовності до регулярних воєнних дій.

Задля забезпечення своїх армій монгольські та тюркомовні племена утворювали на підвладних їм теренах своєрідні заповідники — недоторкані великі території, які ретельно оберігалися від випасів, полювань чи іншого господарського використання.

Такі заповідники називалися куруками. Про час появи цих військових заповідників єдиної думки серед дослідників немає. Так, В.Борейко вважає, що вони існували у X-XV ст.⁹, Г.Семенов виводить їх вже з VII ст.¹⁰ Спираючись на арабського історіографа ат-Тарабі (IX ст.), а також на інші джерела, С.Кляшторний також доводить існування куруків-заповідників у тюркських народів ще з VII ст.¹¹ Разом із тим, усі історики сходяться на тому, що заповідники-куруки існували аж до XV ст.

Уривок з „Історії“ ат-Тарабі, який наводитьсь у С.Кляшторного, дає чіткі уявлення про те, як використовувалися заповідники-куруки:

„Хакан приказал своим готовиться к войне. А у хакана были во владении луг и заповедные горы, к которым никто не приближался и не смел в них охотиться, ибо они были оставлены для [подготовки] к войне. Пространство, которое занимал этот луг, было в три дня [пути] и заповедника в горах — три дня. И люди стали готовиться [к походу]. Они выпустили пастись свои стада [на заповедный луг], стали дубить шкуры убитых на охоте животных и делать из них сосуды, стали изготавливать луки и стрелы“¹².

Наведені вище дані дають тверду підставу запропонувати версію, що золотоординці Західного улусу (особливо, зважаючи на його прикордонне географічне положення) використовували правобережну територію, прилеглу до Кременчуччини, в якості заповідника-курука, оберігаючи його ресурси на випадок воєн. Термін курук дав згодом назву річці Курук (яка з часом перетворилася на одну з Дніпровських проток), а та, в свою чергу, — озеру Куруковому.

Цілком можливо, що необхідність охорони заповідника-курука на правому березі Дніпра та кон-

тролю над переправою змушували ординців тримати тут постійні військові залоги. Власне останні, як відомо, укріплень не будували, а для влаштування своїх поселень і таборів використовували часом давньоруські селища й укріплення, або ж зводили невеличкі містечка, захищені самою природою¹³. Заплава ж на правому березі Дніпра, навпроти Кременчука, якнайкраще відповідала цим вимогам.

Тут варто було б звернути увагу на згадки про залишки городища поблизу озера Курукового, які є в описах вже згадуваної Куруківської битви¹⁴. Це могли бути як руїни давньоруського городища, що використовувалося для розміщення військової залоги ординцями, так і власне ординцями побудованого містечка. Доречно, у зв'язку із цим, ще раз згадати також версію щодо походження назви Крюкова польського історика О.Яблоновського, який виводив її від покського словосполучення „Курук-ова”, де „-ова” — твердиня, форт¹⁵. Як і назву Очакова, він пояснював назву Курукова як „твердиня (форт) на р.Курук”. Згадані вище залишки городища цілком могли бути тим укріпленням (фортом), про яке писав О.Яблоновський, але до його версії варто було б внести доповнення: Курукове — це форт курука-заповідника.

Було б цілком логічним також припустити, що наведені вище обставини мали зв'язок і з появою назви Керменчик, стосовно укріпленого поселення на лівому боці Дніпра, яке також могло використовуватися адміністрацією улусу для контролю над переправою.

Література

1. **Ніколаїчнк Ф.** Город Кременчук: Исторический очерк — СПб., 1891. — С.52.
2. **Жук В.** Кременчук — “Маленька фортеця” // Інформаційний бюлетень. — м.Кременчук — 2003. — № 36. — С.4.
3. **Архив Юго-Западной России.** — Ч. III. — Т. I. — № 78. — С.284-292.
4. **Грушевський М.** Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т.7. — С.545.
5. **Лясота Е.** Щоденник // Жовтень. — Львів, 1984. — № 10.
6. **Супруненко О.Б.** З повідомлень XVI – XVII ст. про археологічні пам'ятки Полтавщини // М-ли Третьої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава, 1992.
7. **Супруненко О.Б., Кулагова Л.М., МIRONENKO К.М., Кракаю І.В., Тітков О.В.** Старожитності Кременчука. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — С.116-118.
8. Там само. — С.119.
9. **Борейко В.** Истоки зарождения первобытного заповедного дела // Исследования. — 1998. — № 4.
10. **Семенов Г.** Согдийские города в Семиречье // Диалог цивилизаций. — Вып.2.
11. **Кляшторный С.** Новые открытия древнетюркских рунических надписей на Центральном Тянь-Шане // Изв. НАН Кирг. Респ. — 2001. — № 1-2. — С.73-75
12. Там же.
13. **Супруненко О.Б., Кулагова Л.М., МIRONENKO К.М., Кракаю І.В., Тітков О.В.** Старожитності Кременчука. — С.119.
14. **Грушевський М.** Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т.7. — С.552.
15. **Jblonovskij A.** Źródła dziejowe. — Warszawa, 1877. — Т.V

20.04.2004.

SUMMARY

V.V. Sherstuk, V.V. Lyamkin
A Few Finds of the Bronze Age from the Environs of Komsomolsk

A.V.Zaytsev, A.V.Artemyev
To the Question of the Evolution Role of Dentin
The article deals with the relation of the basic dental tissue — dentin and osseous tissue, phylogenesis of these tissues, their genesis, interrelation in course of vertebrates evolution. It is supposed that the stiff dental tissues play a significant role in the evolution process.

A.V. Artemyev
Anthropologic Materials from the Excavation of the Burial of the Group III near to Voloshyno
Here are given the results of the anthropologic examination of the group of burials,

dated back to Neolithic Age, Bronze Age, Scythian and Sarmatian Time, which were discovered in course of the investigations on the tumuli group III near to Voloshyno of the Dmytrovka village council of the Komsomolsk town council and Erystovka of the Kremenchuk district in Poltava region. The publication contains the information about 22 human burials of different time

Y.A. Pugolovok
Necropolis of the Late Ukrainian Middle-Ages Epoch in Environs of Keleberdy in Poltava Region
Here is given the common characteristic of the necropolis, and description of a part of monumental sculpture group (40 monuments) XVII-XIX cen., of the necropolis near to Keleberda village in the Kremenchuk district in Poltava region, which were examined by the Erystovka expedition of the Centre of archaeological sites

researches of the Department of Culture of the Poltava State regional Administration in 2004. Among the monuments are notable the granite gravestones with the 'greek' and 'russian' crosses

I.V. Krakalo
A Bead from the Dnepr Erosion in Shushvalovka

V.B. Eismont
Origin of the Krukov Name
Here is given a version of origin of the suburb Krukov by Kremenchuk, coming from the Mogul word 'kuruk' as a fortification around the area protected for hunting.

S.V. Maevska, A.I. Udovitchenko
The sculpture of from the village Erystovka, near to Komsomolsk

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Науковий журнал

Засновники та видавці:

Центр охорони та досліджень
пам'яток археології
управління культури
Полтавської
облдержадміністрації

Інститут археології
НАН України

Ресурсне свідцтво
ПЛ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкється за постановою
редакційної колегії журналу.

Відповідальність
за точність цитування,
наведення прізвищ,
імен та по-батькові, дат,
посилань на джерела
і літературу
несуть автори статей та
публікації.

У разі
передруку посилання на
"Археологічний літопис
Лівобережної України"
обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений
ВЦ "Археологія" ЦОДПА

Здано до набору 25.06.2004 р.
Підписано
до друку 14.10.2004 р.
Формат 60x84,8.

Папір офсетний.
Друк офсетний.

Ум.-друк арк 28,4.
Ум.-фарб. відб. 27,4.
Обл.-вид арк 26,5.

Тираж 500 прим.
(1-й з-д — 300 прим.)
Вид. № 102.

Зам. № 2/2005.

Віддруковано:

ТОВ "Фірма"Техсервіс"
м.Полтава, вул.Комсомольська, 24,
т/факс (053-2) 56-36-71

ВІД РЕДАКТОРА

Нове число "Археологічного літопису Лівобережної України" цілком присвячене старожитностям одного з мікрорегіонів Полтавщини — пошиззя р.Псел, поблизу міста Комсомольська, де в зоні інтенсивної промислово-господарської діяльності потрапляють чимало пам'яток різного часу, зосереджених у компактному районі лівобережного узбережжя р.Псел, рр. Малий Кобельчок і Дішпро, неподалік давньої переправи у гирті першої річки. Цей район, загальною площею близько 3000 га, розташований у межах Кременчуцької магнітної аномалії та зони видобування залізистих кварцитів — джерела отримання заліза. Поряд із Комсомольськом розкинувся найбільший в Європі кар'єр з видобутку цих кварцитів — Горішне-Плавнівський, існує й ще один — Лавриківський, а поряд — планується спорудити черговий — Єришівський. Таким чином, вивчення старожитностей мікрорегіону пов'язане саме з виконанням вимог законів України "Про охорону культурної спадщини" і "Про охорону археологічної спадщини" щодо суцільного дослідження всіх старожитностей у зонах майбутніх промислових будівництв. Саме ці роботи і виконують полтавські археологи, постійно здійснюючи вивчення майбутніх зон суцільної забудови чи кар'єрного будівництва.

Випуск журналу лише частково охоплює все розмаїття пам'яток найдавнішої культурної спадщини, що опинилися у полі зору дослідників. Тому до журналу ввійшли не тільки статті та повідомлення, а й більш значні за обсягом публікації, не тільки описово-звітного, а й монографічного характеру, присвячені публікації результатів проведених розкопок.

Навіть періодичність журналу — його вихід у 2004 р. — була порушена саме через проведення цих масштабних робіт, які продовжуватимуться у 2005-2007 рр. Поряд із їх проведінням, здійснюється й моніторинг наявності старожитностей всіх епох в окрузі, результати якого також мають бути цікавими для дослідників.

Отже, черговий випуск "Археологічного літопису..." є своєрідним вступом до вивчення старожитностей околиць Комсомольська...

Публікуючи постановчі та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На обкладинці: Курган Стобувата могильна поблизу с.Волюшине під Комсомольськом, 2004 р.

Фото Тимцова О.В., 2004.

НАШІ АВТОРИ

Артем'єв Андрій — асистент Української медичної стоматологічної академії, ст. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Ейфемонт Володимир — головний редактор кременчуцького міського часопису "АВТРАФ"

Зайцев Андрій — асистент Української медичної стоматологічної академії

Кракало Ірина — ст. науковий співробітник Кременчуцького краєзнавчого музею

Кулатова Ірина — зав. відділом охорони пам'яток археології Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Лямкін Віталій — член музейної ради Комсомольського історико-краєзнавчого музею, краєзнавець

Масвська Світлана — викладач Полтавського політехнічного коледжу Національного політехнічного університету "Харківський політехнічний інститут"

Мирошенко Костянтин — зав. відділом фондів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Пуголовок Юрій — мол.науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Супруненко Олександр — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заслужений працівник культури України

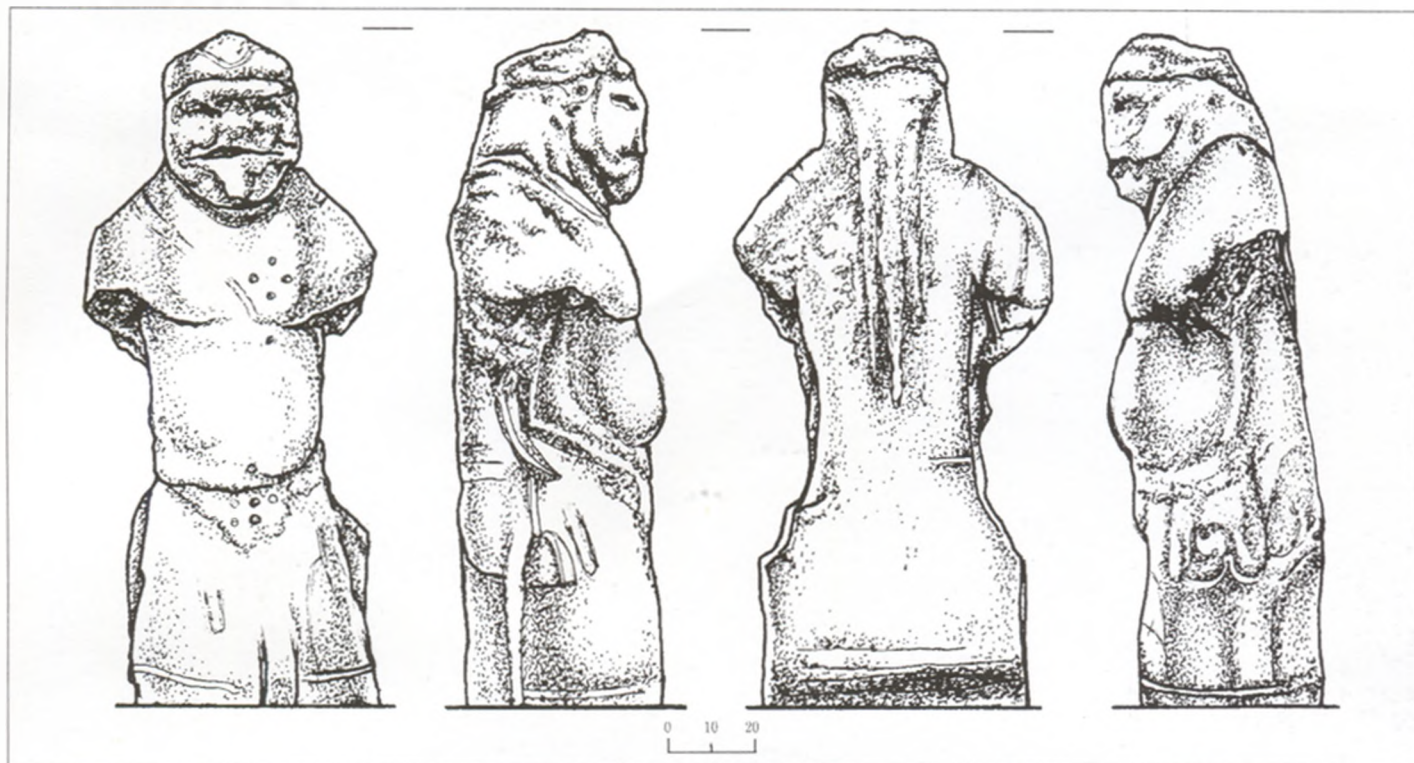
Удовіченко Олександр — лаборант Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, студент історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка

Шерстюк В'ячеслав — мол. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Рисунки, креслення:
Аваторські та Коваленко Г.В., Мелешинської Т.В.
Коректура: Супруненко О.Б., Філоненко Л.К.
Переклад англійською мовою: Чернишов В.В.

Половецька стела з с. Єристівка поблизу Комсомольська

Кам'яна скульптура найдавнішого і середньовічного минулого України є одним з культурних феноменів світової культури. Вона, при всій своїй лаконічності, є дуже виразною, і передає, хоч і схематично, досить таки точні деталі історичного побуту давніх народів нашої Батьківщини, їх культурні особливості та окремі відомості щодо ідеологічних уявлень. Особливо яскравими пам'ятками монументальної скульптури є половецькі стели, що інколи трапляються й у передстепових районах Полтавщини, зокрема, у пониззі Псла.

Цікавою і непростою виявилася доля "кам'яної баби", яка сьогодні прикрашає вхід до Кременчуцького краєзнавчого музею. Як відомо, вона походила з околиць володіння князя М.А.Єристова — колишнього власника хутора (пізніше — села) Єристівка Кременчуцького повіту, де прикрашала вершину одного з курганів на східній околиці сучасного населеного пункту¹. Цей напис зберігся і до сьогодні та відомий за обстеженнями 2003 р. як курган II поблизу с.Єристівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл.² Від часу місцезнаходження на вершині цього насипу залишилися на лицьовому боці скульптури — на грудях і животі — намічені 5-7 ямками два прямі хрести. Це, певно, свідчення існування у селі своєрідного культу даної статуї і поклоніння їй за новітньої доби української історії, а також "призупинення" дії сил "істукана" місцевим священником. Таке поклоніння простих селян перед "кам'яними бабами" описане рядом авторів XVIII-XIX ст. Щодо нанесення хрестів та пошкодження у зв'язку із цим стели, можна лише здогадуватися...

У будь-якому разі, примітна давня скульптура була перевезена як прикраса парку князя до Великих Будищ поблизу Диканьки у 1890-х рр. разом зі ще однією скульптурою з Кременчуччини. Про це у середині XX ст. існували навіть місцеві перекази³. Через півстоліття стела була доставлена до Полтавського краєзнавчого музею⁴. А коли йшла підготовка до створення експозиції Кременчуцького краєзнавчого

музею "кам'яну бабу" спробували повернути назад — передали до Кременчука⁵.

В іконографічному плані — це сидяча чоловіча скульптура, що розміщена на підставці, яка помітно передана по бокових частинах стели рельєфними деталями. Обличчя чоловіка має типові кипчацькі риси, яким, при всій схематичності зображення, надано індивідуальних іконографічних ознак, що засвідчує намагання майстра досягти портретності у моделюванні голови статуї. Голова "ідола" низько посаджена, масивна, вбрана у гостроконечний шолом (тип II), із під якого по спині спускаються дві чи три стилізовані коси (тип I, за С.О.Плетньовою)⁶. До речі, шолом має сліди передачі деталей прикрас. А на шиї — намічена рельєфна дрютова чи плетена гривна.

Обличчя скульптури на сьогодні спотворене та оббите (це могло статися і в боротьбі з "нечистою силою" та в ході нанесення хрестоподібних зображень-ямок). Серед індивідуалізованих рис вгадуються продовговаті, дещо витягнуті заглибини очей та спрямлена канавка рота; посеред скругленої площини овалу лица помітні залишки широкого носа.

Стела модельована зі складеними на животі руками, що на сьогодні відбиті і вгадуються лише за слідами на камені. Вірогідно, до рук була вміщена характерна циліндрична посудина, що є традиційним для більшості скульптур. Верхня частина рук відділялася від тулуба прорізами, сліди яких можна помітити на бокових частинах скульптури.

Простежуються також прокреслені лінії, що передавали нагрудні ремені з бляхами. Одяг також модельований за допомогою прокреслених ліній, які обмежують на рівні колін низ пілок каптану (дві горизонтальні смуги). Виріз горловини не простежується під зображенням гривни. Цікавими є добре прокреслені деталі наплічної накладки чи широкого коміра, що спускаються по руках до середини плеча. Каптан підперезаний вузьким поясом, що одночасно служить основою для прикріплення великої

кількості повсякденних речей побуту кочівника: справа — розміщена торбинка-гаманець, кресало та точильце, що досить часто зустрічаються серед зображень на половецьких кам'яних стелах⁷. Зліва — прослідковується оригінальне зображення сумки-кишені, з фігурним клапаном, та не ідентифікований предмет овальної форми, зображення якого надто пошкоджене. Він міг бути і досить рідкісним графічним відтворенням музичного інструмента.

Розміри скульптури становлять: вис. — 150 см; максимальна ширина — 61 см, товщина — 42 см.

За класифікацією С.О.Плетньової, скульптура належить до типу IIIA, а за типологією Л.С.Гераськової — до масиву В, типу 22, що датується серединою-кінцем XII ст.⁸ Отже, скульптура з Єристівки є однією з найбільш багатих за іконографією половецьких стел з території Полтавщини, для якої відомо первісне місцезнаходження.

Література

- 1 Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — С 115-116. — Кольор. вкл. після С 88.
- 2 Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, 2004. — № 1-2 (15-16). — С.30.
- 3 Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука. — С. 116.
- 4 Полтав. краєзн. музей. — Інв. № KB 136331, А. 1374.
- 5 Акт передачі від 30.06.1969 р. // Архів фондів ПКМ.
- 6 Плетнёва С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. — Москва: Наука, 1974. — Вып. Е4-2. — С.96.
- 7 Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть. — Київ: Наук. думка, 1991. — 91 с.; Плетнёва С.А. Кочевники Южнорусских степей в эпоху средневековья IV-XIII века. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 2003. — С. 153-155.
- 8 Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. — Київ: Наук. думка, 1991. — С 40-42

Маєвська С.В., Удовиченко О.І.

Стовбувата Могила
поблизу Волошиного...

ISBN 966-7628-17-5

